

თ. ჩიქოვანი

ზემო ქართლი

(სამხარეთმცოდნეო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი)

ბამოცემლობა „საბოთა საქართველო“
თბილისი, 1987

სამხარეთმცოდნეო ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი სამხრეთ საქართველოს ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან რეგიონს. ზემო ქართლს ეძღვნება. დაინტერესებული მკითხველი მასში გაეცნობა ამ მხარის გეოგრაფიას, გეოკლიმატურ პირობებს, აქ მომხდარ ისტორიულ პერიპეტეებს, უოფრო კულტურას და ბევრ სხვა საინტერესოს.

წიგნი ნაგარაუდევია ფართო მკითხველისათვის.

რეცენზენტები: პროფ. თ. მიქელაძე,
ისტ. მეცნ. დოქტ. ირ. ჯალაღანიძე

Чиковани Теймураз Антонович

ЗЕМО КАРТЛИ

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»

Тбилиси, Марджанишвили, 5

1987

ტაშისკარიდან არსიანამდე

ისტორიული გეოგრაფიის მიხედვით, საქართველოს ყველაზე დიდ რეგიონს ქართლი წარმოადგენს. ქართლი თავის მხრივ სამ ნაწილად — ქვემო, შიდა და ზემო ქართლად იყოფა. თანამედროვე ზემო ქართლი ამჟამად თორის მხარეს, სამცხესა და ჭავჭავთის მოიცავს. ისტორიის შორეულ წარსულში ზემო ქართლის ტერიტორია გაცილებით დიდი იყო. მაგალითად, ლეგენდარული ქართლოსის ძის, მცხეთოსის დროს მისი ტერიტორია ტაშისკარიდან (ბორჯომი) და ხაშურის რაიონების საზღვარი) იწყებოდა და დასავლეთით ჩრითქმის შავ ზღვამდე ვრცელდებოდა. მის ფარგლებში იყო მოქცეული ისტორიული სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ყველა პროვინცია — ტაო, კლარჯეთი, ერუშეთი, შავშეთი, აჭარა. ჭავჭავთი, სამცხე და თორი. დროთა განმავლობაში ზემო ქართლის ცნება, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომენკლატურა, შინაარსობრივად და ტერიტორიულად თანდათანობით შეიცვალა. ჩვენს ეპოქაში მასში მხოლოდ თორის მხარე, სამცხე და ჭავჭავთი იგულისხმება.

გეოგრაფიული ადგილმდებარეობის მიხედვით ამჟამინდელი ზემო ქართლი მცირე კავკასიონის სისტემაში შემავალ დასავლეთის ქედებს შორისაა მოქცეული. აღმოსავლეთიდან მას ჭავჭავთის, სამსარისა და ნაწილობრივ თრიალეთის მთაგრეხილის დასავლეთის მთები საზღვრავენ. ამ ქედების უმაღლესი მწვერვალია დიდი აბულის მთა (3301 მ) და იგი ახალქალაქ-ბოგდანოვკის რაიონების აღმოსავლეთ შესაყარზე მდებარეობს. ჩრდილოეთიდან მისი მსაზღვრელია ფერსათის, ანუ იგივე მესხეთის ქედი, რომელსაც არცთუ იშვიათად ახალციხის ქედსაც უწოდებენ. აქაა ამაღლების მთა (2271 მ), ქედის უმაღლესი მწვერვალი, რომელიც ამჟამად იშვიათი სილამაზის ტყითა და ნოყიერი მდელოებითაა დაფარული.¹

დასავლეთიდან ქართლის ამ რეგიონს გურია-აჭარისა და ერუშეთ-არსიანის ქედები ესაზღვრება. მესხეთისა და გურიის მთა-

გრეხილის შესაყართან მდებარეობს სამცხის, იმერეთისა და გურიის წყალგამყოფი მთა მეფის წყარო (2850 მ). რაც შეეხება სამხრეთ საზღვარს. აქ მის მიჯნად ჩილდირის (დამახინჯებული ძველქართული ჩრდილის თურქული შესატყვისი) მთაგრეხილია გადაჭიმული.

თანამედროვე პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დაყოფით ამჟამინდელ ზემო ქართლს სამხრეთიდან ესაზღვრება სომხეთის სსრ და თურქეთი; დასავლეთიდან კვლავ თურქეთი და ჩვენივე სამშობლოს სისხლხორცეული ნაწილი აჭარის ასსრ; ჩრდილო-დასავლეთიდან, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ჩვენივე რესპუბლიკის შემდეგი რაიონები: ჩოხატაურის, ვანის, მაიაკოვსკის, ორჯონიკიძის, ხაშურის, ქარელის, წალკისა და დმანისის.

ზემო ქართლის ამჟამინდელი ტერიტორია 6 463,7 კვ. კმ შეადგენს და ექვს ადმინისტრაციულ რაიონადაა დაყოფილი. ეს რაიონებია: ბორჯომის — 1 189,0 კვ. კმ; ახალციხის — 1 023,1 კვ. კმ; აღივენის — 839 კვ. კმ; ასპინძის — 822,4 კვ. კმ; ახალქალაქისა — 1 235 კვ. კმ და ბოგდანოვკის — 1 355,4 კვ. კმ.

მოსახლეობა ეთნიკური შედგენილობის მიხედვით საკმაოდ ჭრელია. ქართველებთან ერთად აქ მოსახლეობენ სომხები, რუსები, ოსები, უკრაინელები, ბერძნები და ქართველი ებრაელები. ეს უკანასკნელნი უმეტესად ქ. ახალციხეში არიან დასახლებულნი. თუმცა მათი თითო-ოროლა ოჯახი სხვა ქალაქებშიც მოიძებნება.

ქართველების შემდეგ ყველაზე დიდი რაოდენობით სომხები მოსახლეობენ. სომხები ზემო ქართლის პროვინციებში გასული საუკუნის 30-იანი წლებიდან არიან დასახლებულნი. მათი უმრავლესობა ახალციხის, განსაკუთრებით კი ახალქალაქისა და ბოგდანოვკის რაიონებშია თავმოყრილი. შედარებით მცირე ჯგუფებად არიან წარმოდგენილი ბორჯომის, ნაწილობრივ ასპინძისა და აღივენის (ძირითადად აბასთუმანში) რაიონებში.

რუსები და უკრაინელები, რომლებიც აქ გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან დამკვიდრდნენ, უმთავრესად ქალაქებში მოსახლეობენ. რუსების ერთი ნაწილი, წარსულში ე. წ. „დუხობორები“ ბოგდანოვკის რაიონის სოფლებშიც ცხოვრობენ.

ოსები ძირითადად ბორჯომის რაიონში — გუჯარეთის ხეობაში არიან კომპაქტურად თავმოყრილნი. რაც შეეხება ელინოფონ-ბერძნულ ენაზე მოლაპარაკე ბერძნებს, კომპაქტურად მხოლოდ ბორჯომის რაიონის სოფ. ციხისჯვარში არიან დასახლებულნი. მცირე

ჯგუფებად გავრცელებული არიან აგრეთვე ახალციხის რაიონშიც. სომხების მსგავსად ბერძნები სამხრეთ საქართველოში XIX ს. 30-იან წლებში დასახლდნენ. ოსები ამავე საუკუნის დასაწყისიდან, ხოლო უკრაინელები და თორელი რუსები კი ბორჯომის ხეობაში მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა ჩამოასახლა 1853 წელს.

რაც შეეხება ზემო ქართლის აბორიგენულ-ძირძველ მოსახლეობას. ქართველებს, ბოგდანოვიკისა და ახალქალაქის რაიონების გარდა, ყველგან უმრავლესობას წარმოადგენენ.

თორის მხარე, სამცხე და ჭავჭავთი საკმაოდ რთული ლანდშაფტითა და არაერთგვაროვანი გეოკლიმატური პირობებით ხასიათდება. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ხოლო არს ქუეყანა ესე ფრიად მრავალ და დიდროვან მთიანი, კლდიანი, ქვეიანი, ღრატოიანი, ტყიანი, შამბ-შროშანიანი, მდინარიანი-წყაროიანი-ტბიანი და მცირე ველოვანი. ზამთარ ადგილ-ადგილ ცივი და დიდთოვლიანი და ადგილ-ადგილ ფრიად თბილი, ზაფხულ შეზავებული. რამეთუ აქუს მთანი და აგარაკნი ფრიად ახლოს, ხოლო ადგილს ფრიად ცხელი და გაუძლისი, თვინიერ აგარაკთა“. ცალ-ცალკე და უფრო კონკრეტულად რომ წარმოვიდგინოთ, შემდეგ ვითარებასთან გვექნება საქმე: ზემო ქართლის ყველაზე სამხრეთი ნაწილი, ჭავჭავთი ვაკე-ბორცვენალ-ლანდშაფტიანი ზეგანია და იგი ზღვის დონიდან 1500 მ-დან 2100 მ-მდე აღწევს. კლიმატი ნაკლებ ტენიანი, კონტინენტური ჰავით ხასიათდება. ზამთარი დიდთოვლა და ყინვიანი იცის. თოვლის საბურველი არცთუ იშვიათად ზოგჯერ ხუთ თვემდე დევს.

კლიმატოლოგები და ჰიდროლოგები ჭავჭავთს ჰაერითა და წყლით მდიდარ მხარეს უწოდებენ და, მართლაც, ამგვარი იშვიათი ბუნებრივ-კლიმატური პირობების გამო, ჭავჭავთი ზაფხულის სეზონში კარგ სააგარაკო ადგილს წარმოადგენს. ეს გეოკლიმატური თავისებურება თავის დროზე აღნიშნული ჰქონდა გამოჩენილ გერმანელ მოგზაურსა და ბუნებისმეტყველს ფრ. ბოდენშტედტს და აგრეთვე ბევრ სხვა სახელოვან მეცნიერს, მწერალსა და საზოგადო მოღვაწეს. ჭავჭავთის ბუნების ეს სიკეთე არც ჩვენი შორეული წინაპრებისათვის იყო უცნობი. სწორედ აქ, ჭავჭავთში, სოფ. დლივში (რომელსაც სომხები დამახინჯებულად დილით-დისლისკას უწოდებენ) „ზაფხულ მოსასვენებელი სასახლე“ ჰქონდა აგებული ფეო-

დალური საქართველოს ერთ-ერთ უძლიერეს მეფეს ბაგრატ IV-ს (1027—1072).

ჯავახეთი, ზოგადად დამახასიათებელი ფიზიკურ-გეოგრაფიული წიშნების მეტნაკლები მსგავსების მიუხედავად, პირობითად რამდენიმე მიკრორაიონადაა დაყოფილი: კარწახ-ფარავნის, ნიალისყურის, კობარეთ-ტაბაწყურის ქვერაიონები და ახალქალაქის ვაკე. ყველა ეს ფიზიკურ-გეოგრაფიული მიკრორაიონი თავისი ლოკალური ბუნებრივ-კლიმატური და ნიადაგობრივ-ლანდშაფტური თავისებურებებით ხასიათდება.

ჯავახეთის მოუცდენელსა და ნოყიერ ნიადაგებში ძირითადად შავმიწა ნიადაგები სჭარბობენ. აქა-იქ მძლავრადაა წარმოდგენილი საშუალო შავმიწა და კარბონატული ფენებიც. ნიადაგმცოდნეებისა და ბოტანიკოსების დაკვირვებით, ჯავახეთის ნიადაგურ-მცენარეული საფარი ხანგრძლივი სამეურნეო საქმიანობის შედეგად საკმაოდ შესამჩნევად არის გარდაქმნილი. აქაური სტეპური და მდელო-სტეპური ლანდშაფტის ძირითადი ნაწილი ხემცენარეულობის მოსპობის შედეგადაა შექმნილი. შორეულ ისტორიულ წარსულში სამხრეთ საქართველოს ზეგანი ხასიათდებოდა ფიჭვნარის, არყნარისა და ტყის ზოგიერთი სხვა სახეობებით, რომელთა გაჩანაგების პროცესის დაწყებას სათანადო დარგის სპეციალისტები ჯერ კიდევ აღრესამიწათმოქმედო პერიოდიდან (ძვ. წ. V—IV ათასწლეული) და ინტენსიური მეცხოველეობის დაწყებიდან ვარაუდობენ.

ჯავახეთი ამჟამად უტყეო ქვეყნად ითვლება. თუმცა, არცთუ ისე შორეულ წარსულში, XVII—XVIII სს. ტყე იშვიათობას როდი წარმოადგენდა. მაგრამ საუკუნეთა მანძილზე გაუთავებელი და გამაპრტახებელი შემოსევების შედეგად, რაც გვიანფეოდალურ ხანაში განსაკუთრებით ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა, ცეცხლითა და მახვილით განადგურდა წიწვოვანი და ფოთლოვანი ტყის მასივები. რაც მომხდურთ გადაურჩა, მას შინაურმა მტერმა მოუღო ბოლო. XIX ს. ჯავახეთი უკვე უტყეოდ დარჩა.

დოკუმენტური მონაცემების გარდა (მაგალითად, „გურჯისტანის დიდი დავთრის“ მიხედვით, ჯავახეთის ერთ რაიონს თურქ-ოსმალებმა „ტყე-ჯავახეთის ნაჰიე“ უწოდეს), ტყეების არსებობის მანიშნებელ საბუთს წარმოადგენს სოფ. ბალანთის შემოგარენში არსებული ტოპონიმები — „დიდი მუხები“, „პატარა ტყე“, „ზედა ტყე“, „ქვეშა ტყე“, და რაც მთავარია, იმავე ბალანთისა და სოფ. პტენის მახლობლად შემორჩენილი ეული ფიჭვები — „ობოლი

წიწვები“. XVIII ს. პირველ მეოთხედში ტაბაწყურის ირგვლივ ტყის დიდი მასივი ყოფილა, რომლის შესახებაც ვახუშტი ბატონიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს: „ტბა ტბის-ყურისა არს წყალი ანკარა, სასმელად ტკბილი და შემრგო, გარმო ნაძოვანი, ტყიანი, ბალახ-ყუავილიანი...“ სამწუხაროდ, ტაბაწყურის „გარემოში“ ამჟამად ტყის კვალიც კი აღარაა დარჩენილი. მის დასავლეთ სანაპიროზე, სოფ. ტაბაწყურში აქა-იქ მოჩანს რამდენიმე ტირიფი და ალვის ხე.

გეოკლიმატური პირობების მიხედვით სულ სხვა ვითარებაა ბორჯომის ხეობაში, ანუ იგივე ისტორიულ თორში, რომელიც თავისი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით თრიალეთის მთაგრეხილის დასავლეთ ნაწილშია ლოკალიზებული. იგი ზღვის დონიდან 800 მ-დან 1700 მ-დე აღწევს და ვახუშტი ბაგრატიონის დახასიათებით თორის ქვეყანა, რომელშიაც შედიოდა ბაკურიანი, გუჯარეთის ხეობა და ნარიან-ტაბაწყურის ველი და საკუთრივ ბორჯომის ხეობა, არის „შემკული მთითა, ბარითა, პირუტყვითა, ნადირ-ფრინველითა“. გუჯარეთის, განსაკუთრებით კი მტკვრის ხეობაში პატარა მდინარეებისაგან შექმნილია მცირე ხეობათა მთელი სისტემა, რომელიც უფრო სერავს ისედაც მთაგორიან რელიეფს. აქ ზომიერად ცივი და თოვლიანი ზამთარი იცის. ზაფხულობით არც მაინცაღამაინც ცხელა. ტყის დიდი მასივებისა და მინერალური წყაროების სიუხვის გამო ეს მხარე ერთ-ერთ საუკეთესო რაიონად ითვლება საქართველოში. ალბათ, ამგვარი გეოკლიმატური ზემოქმედების გავლენითაცაა, რომ ადგილობრივი ქართველობა, ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერისა არ იყოს, ამჟამადაც „ჰაეროვანი და ტანოვანია“.

რაც შეეხება მესხეთის, ანუ იგივე ახალციხის ქვაბულს, იგი მცირე კავკასიონის ლანდშაფტური ოლქის სამ რეგიონს შორისაა მოქცეული. სამხრეთ-დასავლეთიდან მას აქარის ქვაბული საზღვრავს; ჩრდილო-დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან — გურიის მთები და მესხეთის ქედი; აღმოსავლეთიდან თრიალეთის მთაგრეხილის განშტოებები — კოლიანისა და შავნაბადას მთები. ამ უკანასკნელის უმაღლეს წერტილს წარმოადგენს მთა „შავი კლდე“ (2850 მ). სამხრეთიდან მესხეთის ქვაბულს ერუშეთის ქედი ემიჯნება, რომელიც ტერიტორიულად ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია.

მესხეთის ქვაბულის ქვედა ბუნებრივი სარტყელი, რომელიც ტყე-სტეპური ლანდშაფტით ხასიათდება, მტკვრისა და ქვაბლიანის

ხეობებს მოიცავს, მისი ბუნებრივი შუა სარტყელი 1400 მ-დან 2200 მ-მდე ვრცელდება, ხოლო მის ზემოთ უკვე ზედა, ანუ ალპური სარტყელი იწყება.

მესხეთის ქვაბული შორეულ ეპოქებშიც მდიდარი ყოფილა ტყით, რის დამადასტურებელ უტყუარ საბუთს წარმოადგენს ქვაბლიანის ხეობის სათავეში, დაახლოებით იქ, სადაც მას პატარა მდინარე ძინძე ერთვის, გაქვავებული ტყე. ბუნების ეს საოცრება ვულკანური ლავის მოქმედების შედეგია. განუკითხავი გაზიდვის მიუხედავად, ადამიანს ჯერ კიდევ შეუძლია ნახოს გაქვავებულ ხემცენარეთა ნაშთები — პალმა, მაგნოლია, დაფნა, არყის ხე, წიფელი, რომლებზედაც შემონახულია მწერებისა და ზოგიერთი ქვეწარმავლის გამოსახულებანი.

ტყეები ამჟამად განლაგებულია აქარა-გურიის მთების აღმოსავლეთ კალთებზე, მესხეთის ქედის სამხრეთ კალთებზე და აგრეთვე თრიალეთის ქედის დასავლეთ ნაწილში — კოდიანის მთებზე. სამცხეში, რომელიც ტერიტორიულად მესხეთის ქვაბულს მოიცავს, ჰავა კონტინენტურია. ტყიან მიკრორაიონებში, მაგალითად, როგორცაა ურავლის ხეობა, ოცხეს ხეობა, ოშორის მხარე და აწყურის შემოგარენი, ზომიერად ცივი ზამთარი და ასევე ზომიერად თბილი ზაფხული იცის. აქაური მიკროკლიმატური პირობები და ტყის მასივები ფრიად ხელსაყრელ სააგარაკო გარემოს ქმნის. მაგრამ, ვახუშტი ბაგრატიონის თქმისა არ იყოს, არის ადგილებიც „ფრიად ცხელი და გაუძლისი“. ასეთი ადგილებია ახალციხისა და ასპინძის სამხრეთით მდებარე ხრიოკები და კლდეები. ეს ადგილები ზაფხულობით მზისაგან ისე ხურდება, რომ მტკვრის მაცოცხლებელი ნიაჲვიც კი ძლივს შეელის. მტკვარი რომ არა, ამ ადგილებში ცხოვრება მართლაც ძნელი იქნებოდა.

ზემო ქართლის ტერიტორიაზე ყველაზე ვრცელი და ნოყიერი სახნავ-სათესი სავარგულებია ჯავახეთში, რომლის მთელი ვაკე, შეიძლება ითქვას, მაქსიმალურადაა ათვისებული. ნოყიერი მცენარეული საფარითაა დაფარული ჯავახეთის საზაფხულო საძოვრები.

შედარებით ყველაზე მწირი და მცირე სახნავ-სათესი სავარგულებია ბორჯომის რაიონში. სამაგიეროდ, ამ კუთხეშია განლაგებული იშვიათი სილამაზის ლანდშაფტიანი საძოვრები, როგორცაა დაბაძველი, კოდიანი, ნარიანი და ლომის მთა. ლანდშაფტის სილამაზის თვალსაზრისით განსაკუთრებით გამოირჩევა დაბაძველი და ნარიანის ველი, საიდანაც იღებს სათავეს ქვემო ქართლში ხრამის

სახელწოდებით ცნობილი მდინარე ქცია. ტყეებით გარშემორტყმული დაბაძველის კუნძულისებური მინდვრები. ლურჯად მოლივლივე კახიასი, დაბაძველისა და წეროს ტბები საოცარ შთაბეჭდილებას ტოვებს მნახველზე.

წიაღისეული სიმდიდრეებით ზემო ქართლი მაინცდამაინც მდიდარ რეგიონად არ ითვლება, მაგრამ არც ღარიბი ეთქმის. წიაღისეული საბადოებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია ურავლის ხეობაში (ახალციხის რ-ნი) არსებული ქისათიბის დიატომიტი, რომელიც საკავშირო მნიშვნელობისაა. დიატომიტს დიდი გამოყენება აქვს ქიმიურ. სამედიცინო და საშენ მასალათა მრეწველობაში. ასევე მნიშვნელოვანია შერდოს, ორალისა და პამაჯის (ახალციხის რ-ნი) აქატის საბადოები. აქატი, ეს ნახევრად ძვირფასი მინერალი, ფართოდ გამოიყენება საათებისა და საიუველირო წარმოებაში. მისგან ამზადებენ ე. წ. „საათის ქვებს“ და სამკაულებს. ბაკურიანის მახლობლად ჰდებარეობს ანდეზიტის მძლავრი საბადო. ანდეზიტს მშენებლობის გარდა, ქიმიურ მრეწველობაშიც ფართოდ იყენებენ. ეს საბადოც საკავშირო მნიშვნელობისაა.

ახალციხესთან მდებარე დაბა ვალეში, აგერ უკვე ორმოციოდე წელია, რაც მურა ქვანახშირი ამოაქვთ. მის ძირითად მომხმარებელს რუსთავის მეტალურგიული ქარხანა წარმოადგენს.

ასოქალაქის მახლობლად, სოფ. ოკამთან ვულკანური პემზის დიდი კარიერია. იგი ღია წესით მუშავდება. რის გამოც თითქმის ნაღვლიანება ძვირფასი არქეოლოგიური ძეგლები.

საქართველოს ეს სამხრეთი რეგიონი თერმული და მინერალური წყლებით საკმაოდ მდიდარია. შორეულ საუკუნეებშივე ცნობილი იყო და სამკურნალოდ იყენებდნენ აბასთუმნისა და ციხისჯვრის თბილ წყლებს. ამ ორი ათეული წლის წინათ ახალციხეში აღმოჩნდა თერმული წყალი, რომლის ბაზაზე უკვე მოწყობილია მცირე სამკურნალო ბალნეოლოგიური კურორტი. ასევე, შორეული წარსულიდან სამკურნალოდ იყენებდნენ დვირის, წინუბნის, სადგერის, ურავლისა და შერდოს თბილ წყლებს.

მინერალური წყლებიდან მსოფლიო აღიარება აქვს მოპოვებული სახელგანთქმულ „ბორჯომს“ ბაკურიანის მახლობლად, სოფ. მიტარბში კარგა ხანია, რაც ექსპლოატაციაშია მინერალური წყარო „მიტარბი“. ამავე ტიპის წყაროებია სოფ. კომოთესუბანში და გუჯარეთის ხეობის სათავეში. რაც შეეხება ჩვეულებრივ წყაროებს, მათი რაოდენობა განუსაზღვრელია. განსაკუთრებით ბევრია ჯავა-

ხეთში, სადაც ერთიმეორის სიახლოვეს უხვად მოჩუხჩუხებენ ან-
კარა და ცივი წყაროები.

პილროლოგიური რესურსებით — მდინარეებითა და ტბებით ზე-
მო ქართლი. შეიძლება ითქვას, ყველაზე მდიდარია საქართველოში.
აქაური მდინარეები ქვიან-კლდოვანი და ქარაფოვანი კალაპოტებით
ხასიათდებიან. პატარა მდინარეებმა და ღელეებმა ზაფხულობით ზო-
გჯერ საშინელი აღიდება იცის. ტბილად მორაკრაკე კამკამა ნაკა-
დულები და ღელეები უცბად საშიშ ღვართქაფებად გადაიქცევიან
ხოლმე. ღვარცოფად მოვარდნილი სტიქია ყველაფერს ანგრევს თა-
ვის გზაზე, ღორღითა და სილით ფარავს ყანებსა და ბაღებს. მერე
ყველა მათგანი ზათქით ასკდება მტკვარს, რომელიც, თავის მხრივ,
ანგრევს გზებსა და ხიდებს. ჩვენს საუკუნეში ორ ასეთ წყალდიდო-
ბას ჰქონდა ადგილი. 1922 და 1970 წწ. მტკვრის აუზის მდინარე
თითქმის ყველა ერთად აღიღდა. დაინგრა მრავალი ხიდი, ათეული
კმ გზა, წაილეკა და განადგურდა ნათესები. წყალდიდობამ ძალიან
დიდი ზარალი მიაყენა სახალხო მეურნეობას. მაგრამ, ასეთი რამ
ძალზე იშვიათად ხდება.

ზემო ქართლის წყლის აუზის მთავარ არტერიას მდინარე
მტკვარი წარმოადგენს. მის სისტემაში შედის აქ არსებული ყველა
ნაკადული, ღელე, ხევი, პატარა მდინარე; იგია მათი წყალშემკრები.

მდინარე მტკვარი, იღებს რა სათავეს ისტორიულ ზემო ქარ-
თლში შემავალ კოლას პროვინციაში, ვარძიის ზემოდან შემოდის
თანამედროვე საქართველოში. აქედან მოყოლებული ვიდრე ტა-
შისკარამდე, ამჟამინდელ ზემო ქართლის ტერიტორიაზე მიედინება.
საქართველოს ეს დედამდინარე ხერთვისამდე, სადაც მას მარჯვენა
მხრიდან ჭავახეთის მტკვარი, ანუ იგივე ფარავნის წყალი უერთ-
დება, „არტაანის მტკვრის“ სახელს ატარებს. მტკვარი მხოლოდ
ხერთვისიდან ეწოდება.

მტკვრის აუზის ყველაზე დიდი მდინარეა ფარავნის წყალი, ანუ
ჭავახეთის მტკვარი. სიგრძით იგი 81 კმ აღწევს. სათავეს იღებს
ამავე სახელწოდების ფარავნის ტბიდან და დასავლეთისაკენ პატა-
რა ნაკადულად მიედინება. გზაში სხვა ნაკადულებისა და წყაროე-
ბის ხარჯზე ძალას თანდათან იკრებს და რამდენიმე კმ-ის გავლის
შემდეგ სალამოს ტბაში შედის. სალამოს ტბიდან იგი შედარებით
წყალუხვად გამოედინება და ახალქალაქამდე ფარავნის წყლის სა-
ხელს ატარებს. აქ მას მურჯახეთისა და ბარალეთის წყლები ერთ-

ვის და უკვე ჭავჭავთის მტკვრის სახელს იღებს. შემდეგ იგი არტანის მტკვრისაკენ მიექანება და ხერთვისთან უერთდება.

ქვაბლიანის წყალი სიდიდით მეორეა. მისი სიგრძე 66 კმ უდრის. ქვაბლიანის წყალი მესხეთ-გურიის ქედების შესაყარი მთების კალთებიდან იღებს სათავეს. გაივლის რა რამდენიმე კმ-ს სოფ. ზარზმასთან, მარჯვენა მხრიდან მდ. ძინძე უერთდება. ადიგენის შემდეგ, სოფ. ბენარასთან მდ. ოცხე, ვალეს სადგურის სიახლოვეს მდ. ფოცხოვი და ახალციხის ქვემოთ, სოფ. წნისთან, მარცხენა მხრიდან უერთდება მტკვარს.

სიდიდით შემდეგია გუჯარეთის წყალი (49 კმ). იგი გამოდის თრიალეთის ქედის, ჭვარების მთის ჩრდილო კალთიდან. XIX ს. დასაწყისამდე ამ მდინარეს თორის წყალი ერქვა და ამისდა შესაბამისად ხეობაც თორისა იყო. თორის წყალი, ანუ იგივე გუჯარეთი გაივლის წალკერს და სოფ. სადგერთან მას ამავე სახელწოდების წყალი უერთდება. აქედან მიედინება მტკვრისაკენ და ქვედა ბორჯომში მარჯვნიდან უერთდება მას.

მტკვრის აუზში სიდიდით მესამე მდინარეა ურაველი (37 კმ), რომელიც, გაივლის რა ამავე სახელწოდების ხეობას, სოფ. მინაძესთან მარცხენა მხრიდან უერთდება მტკვარს.

სოფელ ვალესა და არალის შუაში მიედინება ფოცხოვის წყალი და იქვე, ვალეს რკინიგზის სადგურთან, მარცხენა მხრიდან უერთდება ქვაბლიანის წყალს. იგი ერუშეთის ქედიდან იღებს სათავეს და საქართველოს ტერიტორიაზე ათიოდე კმ-ზე თუ მოედინება. ისე კი მისი საერთო სიგრძე 75 კმ-ია.

გარდა აღნიშნული მდინარეებისა, საკმაოდ ბევრია შედარებით პატარა მდინარეები, მაგალითად ისეთები, როგორიცაა წინუბნის წყალი, წრიოხის წყალი, ბალების ღელე, ქვაბისხევის წყალი, ლიკნის ხევი, ბანისხევის წყალი (ყველა მათგანი მტკვრის მარცხენა შენაკადებია), დვირულა, ჭობისხევის წყალი, ბორჯომულა, ნეძურა (მტკვრის მარჯვენა შენაკადებია) და ა. შ.

თანამედროვე ზემო ქართლის ყველაზე დიდი ბუნებრივი წყალსატევია ფარავნის ტბა. იგი ჭავჭავთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს და მისი სარკის ფართობი 37 კვ. კმ აღწევს. ფარავნის ტბა ზღვის დონიდან 2,074 მ მდებარეობს და სიღრმით სამ მეტრს არ აღემატება. სიგრძით 9 კმ-ია, ხოლო სიგანით 6 კმ. მის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროზე, ნასოფლარ მახაროსთან აგებულია თევზის მიმღები პატარა ქარხანა-საამქრო და ნავსაყუდელი,

სადაც ბინა აქვს დადებული მეთევზეთა „მცირე ფლოტილიას“, რომელიც ორიოდე ბარკასისა და რამდენიმე ნავისაგან შედგება. ამ ტბას რამდენიმე ღელე და ნაკადული მიერთვის. მათ შორის ყველაზე წყალუბნია შაორის წყალი, რომელშიაც ჯერ კიდევ ბინადრობს შავზურგა ფორეჯიანი კალმახი. ფარავნიდან მხოლოდ ერთი მდინარე, ჩვენთვის უკვე ცნობილი ფარავნის წყალი გამოედინება. არცთუ ისე შორეულ წარსულში ფარავნის ტბაში ბევრი კალმახი ყოფილა. ამჟამად შემოყვანილი ვერცხლისფერი კობრილა ბინადრობს.

ფარავნის ტბასთანაა დაკავშირებული ქართული ხალხური ზეპირსიტყვიერების ერთი ბრწყინვალე ნიმუში „ბალადა თავფარავნელ ქაბუჯზე“.

თავისი სარკის ფართობის სიდიდის მიხედვით მეორეა კარწახის. ანუ ხოზაჰინის ტბა (26.6 კვ. მ). რომლის ერთი მეოთხედი ამჟამად თურქეთის სახელმწიფო საზღვრებშია მოქცეული. იგი ზღვის დონიდან 1799 მ-ზე მდებარეობს და სიგრძით 8 კმ-ს ოღნავ აღემატება. ტბაში მხოლოდ ერთი, არსიანის მთებიდან გამომდინარე პატარა წყალი ფოსო ჩაედინება. ვახუშტი ბაგრატიონის „გეოგრაფიის“ მიხედვით, კარწახის ტბა „აღვსილი ყოფილა თევზითა, უმეტეს კალმახითა, ფრიად გემოიანითა“. ამჟამად თევზი აღარ ბინადრობს. აკად. ს. ჯიქიას ვარაუდით, არც წარსულში უნდა ყოფილიყო.

დიდი ტბებიდან ყველაზე ლამაზი და მიმზიდველია ტაბაწყურის ტბა. რომელიც ზღვის დონიდან 1990 მ-ზე მდებარეობს. ეს ტბა ყველაზე ღრმა არის. მისი აბსოლუტური სიღრმე ზოგიერთ ადგილებში 40 მ-ზე მეტია. ტაბაწყურის სარკის ფართობი 14,2 კვ. კმ-ია.

ტაბაწყურის ტბა თვალწარმატებულ ყვავილევანსა და წყაროიან ნარიანის ველზე მდებარეობს და ტერიტორიულად ბორჯომის რაიონს ეკუთვნის. ვახუშტის მიხედვით, ტაბაწყური ხელოვნურად შექმნილი წყალსატევი უნდა იყოს: „იტყვიან ტბის-ყურისას თამარ მეფემ ჰყო ტბად, ვინაითგან ჩანს ნარუალი, რომელი გაიტანაო ქციილამ“. ამჟამად ამ „ნარუალის“ ნიშანწყალიც აღარაა შემორჩენილი. სპეციალისტების აზრით, ტაბაწყური ტექტონური წარმოშობისაა, დედამიწის ქერქის მოძრაობისა და დეფორმაციის შედეგად გაჩენილი. ტბაში კვლავ საკმაო რაოდენობითაა ქართული კალმახი, რომელსაც ბოლო ხანებში შეემატა სევანის იშხანი, ვოლხო-

ვის სიგა და ლადოგის ჭაპალა. ტბის დასავლეთ ნაპირზე გაშენებული ძველქართულ სოფელ ტაბაწყურში, ამჟამად XIX ს. 30-იან წლებში თურქეთიდან ლტოლვილი სომხები მოსახლეობენ. ტაბაწყურში სამიოდე მინიატურული კუნძულიცაა, რომელიც განუმეორებელ კოლორიტს აძლევს ისედაც თვალწარმტაც ტბას. თევზის სარეწად ტბის ნაპირზე აგებულია პატარა ნავსაყუდელი და ქარხანა-საამქრო.

ზედაპირის ფართის სიდიდით შემდეგია ხანჩალის ტბა (13,7 კვ. კმ), რომელსაც ქართველები შუა საუკუნეებში ხანჩერის ტბას უწოდებდნენ. იგი ზღვის დონიდან 1928 მ-ზე მდებარეობს და სიგრძით 6,5 კმ-ს აღწევს, ხოლო სიგანით 2,5 კმ-ს. ეს ტბა ამჟამად ძალიან თავთხელია და უყურადღებობის გამო ლაქაშით იფარება. თევზი ჯერ კიდევ საკმაოდ ბინადრობს. რომლის მცირე მასშტაბით რეწვა კვლავ მიმდინარეობს.

ზემო ქართლში, კონკრეტულად კი ჭავჭავთში, მდებარეობს ერთ-ერთი ყველაზე მაღალმთიანი ტბა მაღათა-თა (2113 მ). აკად. ს. ჭიქიას გამოკვლევით, შუა საუკუნეებში მას ისკუნდრიე უნდა რქმეოდა. ეს საკმაოდ მოზრდილი წყალსაცავია (8.9 კვ. კმ) და მისი წყალი გამჭვირვალეა, რის გამოც ძალიან გემრიელი თევზი იცის. სიგრძით 4,8 კმ-ია, სიგანით კი 3,2 კმ.

საღამოს ტბა ფარავნის სიახლოვესაა და სარკის ფართის მიხედვით არცთუ ისე მცირეა (5 კვ. კმ). ეს ტბაც საკმაოდ დიდ სიმაღლეზეა — 1,998 მ და თევზი ჯერ კიდევ საკმაოდ ბინადრობს.

აღნიშნული ტბების გარდა ზემო ქართლში, კერძოდ კი ჭავჭავთში, კიდევ ბევრი ბუნებრივი წყალსატევია. ესენია: აბულის, ბულდაშენის, ეშტიოს, ლევანგელისა და სხვები, რომლებიც მიმოფანტული არიან მაღალმთიან საძოვრებზე. მცირე ტბებიდან ყველაზე მაღლა ლევანგელის ტბა მდებარეობს — 2 572 მ, ასპინძის რაიონშია ნაქალაქარ წუნდის მახლობლად მდებარე ამავე სახელწოდების ტბა (1 340 მ) და აწკვიტის მცირე წყალსატევი. ქვაბლიანის ხეობაშია (ადიგენის რ-ნი) თახვის ტბა — 1 910 მ და წიწვოვანი ტყით გარშემორტყმული თრიალეთის ულამაზესი წყალსაცავი. ამ მხრივ არც თორის მხარეა ღარიბი. ბორჯომის რაიონში, დაბაძველის პლატოზე მდებარეობს წიწვოვან ტყეში მიმოფანტული კახისის, წეროს, ჩიტოსა და დაბაძველის სახელით ცნობილი მცირე ტბები. სამწუხაროდ, ბუნებრივი წყალსატევების უმრავლესობა კარგა ხანია ადამიანებისაგან შველას ითხოვს. ლაქაში და ლელი

ნელ-ნელა ფარავს და ავიწროვებს მათ ზედაპირს. თუ დროზე არ მივხედეთ, ბუნების ამ სიმშვენიერეთა მაგივრად მომავალ თაობებს ნატბეურებილა დახვდებათ, როგორც ამჟამადაა ბარალეთისა და გორელოვკის მახლობლად.

ზემო ქართლი ხემცენარეული საფარის მიხედვით ერთ-ერთი ყველაზე მდიდარი რეგიონია საქართველოში. როგორც უკვე ითქვა, ტყეები უმთავრესად მესხეთის ქედის სამხრეთ, აჭარა-გურიის მთების სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ერუშეთის ქედის აღმოსავლეთ კალთებზეა განლაგებული. ტყის დიდი მასივებია აგრეთვე თრიალეთის ქედის დასავლეთის განშტოებებზე: გუჯარეთის ხეობაში, ბორჯომ-ბაკურიანის ზონაში და ოშორის მხარეს (ასპინძის რაიონი). ზემო ქართლის ტყეებში ფოთლოვანსა და შერეულს წიწვოვანი სჭარბობს. დიდი რაოდენობითაა ფიჭვი, ნაძვი, კატარი, ანუ სოჭი. ფოთლოვანებიდან საკმაოდ გავრცელებულია რცხილა, წიფელი, ლეკის ხე, უხრავე, მურყანი და ა. შ. ამ მხარეში, როგორც ცნობილია, ერთადერთი უტყეო რაიონია ჭავახეთი, სადაც ამჟამად მიმდინარეობს მისი ხელოვნური გაშენება. დღეისათვის ახალგაზრდა ტყითაა დამშვენებული ახალქალაქის „ამირანის გორის“ კალთები, ხანჩალის ტბის ჩრდილო-დასავლეთი სანაპირო, სოფლების—აფნიის, აზავრეთის, მერენიისა და ზოგიერთ სხვა სოფელთა შემოგარენი.

ფაუნა. არცთუ ისე შორეულ წარსულში ზემო ქართლის ტყეებსა და ველ-მინდვრებში დიდი რაოდენობით ბინადრობდა ირემი, არჩვი, გარეული თხა, დათვი, გარეული ღორი, კურდღელი, სავათი, კაკაბი, გნოლი და სხვა ნადირ-ფრინველი. სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაციის, განსაკუთრებით კი ადამიანის გარე სამყაროსთან არასწორი დამოკიდებულების გამო ბოლო ხანებში ნადირ-ფრინველი ძალიან შემცირდა. მიუხედავად ამისა, ტყიან რაიონებში ჯერ კიდევ შესამჩნევადაა ირემი, შველი, გარეული ღორი, კურდღელი, დათვი, მელა, ტურა, აქა-იქ ფოცხვერიცაა შემორჩენილი. ჭაგნარებსა და ხრიოკ ადგილებში ბუდობენ კაკაბი, გნოლი, ტყის ქათამი, მწყერი: საყანე ველ-მინდვრებში მტრედისა და გვრიტების გუნდებია. ბევრია აგრეთვე ქედანი, შაშვი, ჩხიკვი, ჩხართვი, ბუ და სხვა წერილი და მსხვილი ფრთოსანი. მტაცებელი ფრინველებიდან გავრცელებულია ქორი, მიმინო, ძერა და შევარდენი. მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ბრაკონიერების განუკითხავი თარეშისა და ნაწილობრივ სოფლის მეურნეობაში ქიმიური სასუქების მასობ-

რივად გამოყენების გამო კატასტროფულად მცირდება ნადირ-ფრინველის რაოდენობა.

ამ მხარეშია ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალი. იგი მტკვრის მარცხენა მხარესაა და ქვაბისხევის, ჩითახევის, ლივნისხევის, ბანისხევისა და ქინჭარაულის ხევის ტერიტორიებს მოიცავს. თავისი ფართობით 18 ათას ჰექტარზე ოდნავ მეტია. ბორჯომის ნაკრძალის ძვირფას წიწვოვანსა და ნაწილობრივ შერეულ ტყეებში ბინადრობს კეთილშობილი კავკასიური და ალტაური ირემი, შველი, დათვი, ფოცხვერი და ნადირთა ზოგიერთი სხვა სახეობა. ბევრია აგრეთვე გარეული ფრთოსანიც, რომლებიდანაც პირველ რიგში აღსანიშნავია სავათი, როჭო, ტყის ქათამი და ა. შ.

ტბებსა და მდინარეებში, ბრაკონიერების აღვირახსნილი თარემის მიუხედავად, ჯერ კიდევ ბინადრობს ორი სახეობის ენდემური კალმახი, ციმორი, მურწა, ხრამული, ჭანარი, კობრი. შემოყვანილი და წყალსატევებში გამრავლებულია სევანის იშხანი, ჭაპალა, ვერცხლისებრი კობრი და ზოგიერთი სხვა ჭიშები.

გზები და გადასასვლელები. მკვეთრად დასერილი მთაგორიანი რელიეფის მიუხედავად, ზემო ქართლი ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მის მეზობელ სხვა ქართულ პროვინციებთან — აქარასთან, გურია-იმერეთთან, შიდა და ქვემო ქართლთან, და აგრეთვე მოსაზღვრე ქვეყნებთან — სომხეთთან, თურქეთთან, — ხეობებსა და უღელტეხილებზე გამავალი გზებითა და ბილიკებით. ისტორიული ქართლის მთავარი საკომუნიკაციო არტერია — „ქართლის გზა“ ტაშისკარიდან მტკვრის ხეობას აღმა მიუყვებოდა, რომლის სვლაგეზს თითქმის ზუსტად იმეორებს ხაშურ-ბორჯომ-ახალციხე-ასპინძა-ახალქალაქის თანამედროვე საავტომობილო გზატკეცილი, რომელიც ისევე როგორც ისტორიული ქართლის გზა, თავის განშტოებებშია განვითარებული. იგი ბორჯომიდან ბაკურიან-გუჯარეთისაკენ იტოტება, ახალციხეში აღიგენ-აბასთუმნისა და ასპინძა-ახალქალაქისაკენ, ხოლო ამ უკანასკნელიდან მარცხენა განშტოება ბაკურიანისაკენ, მარჯვენა კი ბოგდანოვკისაკენ. ბოგდანოვკიდან ახალი საავტომობილო გზა წალკაში მიემართება. მეორე საავტომობილო გზა სამხრეთ საქართველოს ისტორიული ტრაქტის სვლაგეზს მიჰყვება.

ისტორიული ქართლის გზით ერთი განშტოება, რომელსაც წარსულში „რკინის ჯვრის გზა“ ეწოდა, აბასთუმნიდან ზეკარზე (2 180 მ) აღის და იქიდან ხანის წყლის ხეობით იმერეთში, ბაღდადის რაიონ-

ში ეშვება. „რკინის ჯვრის გზა“ იმდენად მნიშვნელოვანი ტრაქტი უოფილა, რომ IV საუკუნეში რომაელებს თავიანთ მსოფლიო რუკაზეც კი დაუტანიათ. მას დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. ახალციხე-ადიგენიდან მასზე გადის საკავშირო ტურისტული მარშრუტი, ავტომობილებით ეზიდებიან ხე-ტყეს და საქონელს აიალ-ლებენ მესხეთის ქედის საზაფხულო საძოვრებზე.

„რკინის ჯვრის გზას“ ზეკარიდან მეორე განშტოება დაემატა. ეს განშტოება ჩადის მდ. წაბლნარას ხეობაში, გაივლის ცნობილ კურორტ საირმეს და იქიდან სოფ. წყალთაშუასთან უკვე ხანის წყლის ხეობაში უერთდება ძველ გზას.

ისტორიული ქართლის გზის — ადიგენის, ანუ ქვაბლიანის ხეობის განშტოება გაივლის რა სოფ. ზარზმას, სადაც ამაყად დგას ზარზმის დიდებული სამონასტრო კომპლექსი, მდ. ძინძეს ხეობით ადის გოდერძის ზეკარზე (2 025 მ) და იქიდან აჭარაში ეშვება. აჭარის წყლის ხეობის გავლით ბათუმისაკენ მიემართება. ჩვენი საუკუნის 70-იანი წლებიდან ეს გზა უკვე საავტომობილოა, იგი შედარებით გაფართოვდა და შეძლებისდაგვარად შეეკეთდა. მასზე ბათუმ-ახალციხის მიმართულებით მუდმივი საავტომობილო მიმოსვლაა.

ახალციხიდან ვალეზე გავლით, ძველ საკომუნიკაციო არტერიას მიჰყვება ერთი პატარა გზა, რომელიც სოფ. ვალეს გაივლის, შემდეგ მდ. ფოცხოვის ხეობაში შედის და თურქეთისაკენ მიემართება.

გარდა აღნიშნული საკომუნიკაციო არტერიებისა, ზემო ქართლი მის მომიჯნავე პროვინციებთან დაკავშირებული იყო აგრეთვე ნაკლებად მნიშვნელოვანი და ცნობილი გზებით. მაგალითად, თავის დროზე იგი ქვემო ქართლს, კერძოდ კი, თრიალეთს, ფარავნის გადასასვლელით უკავშირდებოდა. ამჟამად აქ მოქმედებს ბოგდანოვკა-წალკა-თეთრიწყაროს საავტომობილო გზატკეცილი. აღმოსავლეთის მხრიდან შიდა ქართლთან დაკავშირებული იყო გუჯარეთ-დამას ხეობის გზით. სხვათაშორის, ეს გზა რომ აქა-იქ შეეკეთდეს და ოდნავ გაფართოვდეს. მასზე თავისუფლად შეუძლია იმოძრაოს ავტომობილმა. ეს გზა, ქარელიდან ბაკურიან-ბოგდანოვკის მიმართულებით, 40-იოდე კმ-ით შეამოკლებს თბილის-ბოგდანოვკის შორის არსებულ მანძილს.

ზემო ქართლი, გარდა აღნიშნული „რკინის ჯვრის გზისა“, იმერეთთან დაკავშირებულია საჭაპანო ვიწრო გზებით. ასეთი გზები და ბილიკები იმერეთში გადადის ბანისხევიდან, ლიკნისხევიდან,

ქვაბისხევიდან, ზოვრეთიდან, ბალების ღელიდან და წინუბნიდან. ქვაბლიანის ხეობიდან, ლაღვის წყლის ხეობის ავლით, ჯაჯის ტბებზე ადის საცალფეხო გადასასვლელი. აქედან იგი იმერეთში, ვანის რაიონში ეშვება. გადასასვლელია აგრეთვე მეფის წყაროს მთასთან, რომელიც ამავე სახელს ატარებს და გურიაში, კერძოდ კი ჩოხატაურის რაიონში ჩადის.

საქართველოს ამ რეგიონში გზებისა და გადასასვლელების სიმრავლე. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, ერთმანეთისაგან მთებით იზოლირებულმა ხეობებმა და პატარა ხევებმა განაპირობა.

თანამედროვე ვითარებაში, გარდა აღნიშნული თბილის-ბორჯომ-ახალციხე-ახალქალაქ-ბოგდანოვკა და თბილის-თეთრიწყარო-წალკა-ბოგდანოვკის საავტომობილო გზატკეცილისა, ზემო ქართლი თბილისთან რკინიგზითაც არის დაკავშირებული. უკვე ორმოცი წელია მოქმედებს თბილის-ვალეს რკინიგზა. ამჟამად სწრაფი ტემპით მიმდინარეობს მარაბდა-ახალქალაქის რკინიგზის მშენებლობა, სადაც უკვე დამთავრებულია რამდენიმე სადგური.

გმირული წარსულის ფურცლები

ამ ბოლო ხანებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნათელყოფილია, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების გარიჟრაჟზე, ეგრეთ წოდებულ ადრესამიწათმოქმედო ეპოქაში, ისტორიული ზემო ქართლის ტერიტორიაზე მცხოვრები ჩვენი შორეული წინაპრები მრავალმხრივ სამეურნეო საქმიანობას ეწეოდნენ. ამ ვითარების შესახებ მეტყველებს ახალციხის ამირანის გორაზე მიკვლეული ნივთიერი მონაპოვარი. ძვ. წ. IV ათასწლეულის მიწურულს უკვე ცალკე დარგებადაა ჩამოყალიბებული მემინდვრეობა, მესაქონლეობა, მეთუნეობა და მეტალურგია. საკმაოდ განვითარებულია ბინათმშენებლობის ხელოვნება, რაზედაც თვალნათლივ მიგვითითებს „ამირანის გორაზე“ გამოვლენილი ქვითა და ტალახით ნაშენი და ტერასულად განლაგებული ბანიანი საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსები. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ არქეოლოგიური პერიოდიზაციით დადგენილი ყოველი ეპოქა ფრიად დაწინაურებული კულტურულ-ეკონომიკური მიღწევებით ხახიათდება. ბორნილელებზე, კვირაცხოველებზე, რველში. ჩითახევში (ბორჯომის ხეობა), ზველში, ვარძიასა და წნისში (ახალციხე-ასპინძის რ-ნი) ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა, რომლებსაც ოთ. ჭაფარიძე, ოთ. ლამბაშიძე და კ. კვიფინაძე ხელმძღვანელობდნენ, ყველაფერი ეს კონკრეტულად დაადასტურეს. რომ ბრინჯაოს, ადრეკინისა და ანტიკურ ხანაში საქართველოს აღნიშნულ ტერიტორიაზე ლითონის წარმოება — მჭედლობა და საიუვილიერიო ხელოვნება განვითარების ძალზე მაღალ დონეზე მდგარა. ამ არქეოლოგიურ ობიექტებში აღმოჩენილი ცულები, სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, განსაკუთრებით კი საკინძეები, საყურეები, სამაჯურები და გულსაკიდები მსოფლიო მნიშვნელობის მონაპოვართა კატეგორიას განეკუთვნება. თუ საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება უფრო გაფართოვდება, რაც ესოდენ საჭიროა ჩვენი მეცნიერებისათვის, ყოველგვარი გადაჭარბების გა-

რეშე შეიძლება ითქვას, რომ ზემო ქართლის მიწა ბევრ საიდუმლოებას ახდის ფარდას.

უძველესი წერილობითი წყაროების მიხედვით, ისტორიული ზემო ქართლის უკიდურეს სამხრეთ ნაწილში ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულს, ჩვენ შორეულ წინაპრებს მუშეებს, ანუ იგივე მოსხებს — მესხებს საკუთარი სამეფო ჰქონიათ. „მუშეების სამეფო“ მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა ჯერ ასურეთის ძლევამოსილ სახელმწიფოს, ხოლო შემდეგ ურარტუს. ძვ. წ. III საუკუნის პირველ ნახევარში მუშეთა სამეფოს ურარტუელებმა და ამიერკავკასიაში შემოჭრილმა კიმერიელებმა მოუღეს ბოლო. ამის შემდეგ მესხთა ტომობრივმა გაერთიანებებმა სამხრეთიდან უფრო ჩრდილოეთით გადაინაცვლეს და ძვ. წ. VI ს-ში უკვე ისტორიული ზემო ქართლის ტერიტორიაზე მოსახლეობენ.

როგორც უკვე ითქვა, ლეგენდარული ქართლოსის ძემ. მცხეთოსმა ზემო ქართლი ორ ნაწილად გაჰყო და თავის შვილებს ოძრაახოსსა და ჭავახოსს გაუწაწილა. ოძრაახოსს მისცა მიწა-წყალი ტაშისკარიდან — ვიდრე სპერის ზღვამდე. ამ სახელწოდებით მოიხსენიებოდა უძველეს საქართველოში შავი ზღვა. ჭავახოს ერგო ადგილები ფარავნიდან ვიდრე მტკვრის სათავემდე და ამ ქვეყანას შემდგომში სახელად დაუმკვიდრდა ჭავახეთი. ჭავახოსმა ააგო ორი ციხე-ქალაქი — წუნდა და არტაანი. წუნდის ნაქალაქარი ასპინძის რაიონში, ვარძიის სიახლოვესაა. არტაანი ტერიტორიულად ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია მოქცეული და თურქული ენის გავლენით არდაგანად იწოდება.

ოძრაახოსმა, ისევე როგორც ჭავახოსმა ორი ციხე-ქალაქი ააშენა. ერთს საკუთარი სახელი — ოძრახე უწოდა. ხოლო მეორეს თუხარისი. ოძრახე ტერიტორიულად აბასთუმნის მისასვლელთან, შემდგომ ტრანსფორმირებულ სახელწოდების მქონე ოცხეს წყლის ხეობაში უნდა ყოფილიყო. რაც შეეხება თუხარისს, მისი ნანგრევები ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული.

ძვ. წ. III საუკუნეში საქართველოში მეფობდა ფარნავაზი, რომელმაც „განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვინიერ ქართულისა. და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“. ფარნავაზმა თავის ძალაუფლებას დამორჩილებული ერთიანი საქართველო რვა საერისთავოდ და ერთ სასპასპეტოდ დაჰყო. ეს ტერიტორიალური და ადმინისტრაციული დაყოფა, რასაკვირველია, ზემო ქართლზედაც გავრცელდა. იგი სამ ტერი-

ტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულად -- საერისთავოდ დაიყო: წუნდის, ოძრახესა და კლარჯეთის საერისთავოებად. წუნდის საერისთავო გადაჭიმული იყო ფარავნიდან ვიდრე მტკვრის სათავემდე და მის ფარგლებში მოექცა ჭავახეთი, კოლა და არტაანი. ოძრახეს საერისთავოს ტერიტორია ტაშისკარიდან იწყებოდა და არსიანის მთამდე ვრცელდებოდა. ოძრახეს საერისთავოში შედიოდა სამცხე და აჭარა. რაც შეეხება კლარჯეთის საერისთავოს, იგი არსიანის მთიდან სამხრეთ-დასავლეთით ვრცელდებოდა და შავ ზღვამდე აღწევდა. საუკუნეთა განმავლობაში, ვიდრე ბიზანტია-სპარსეთის ომმა და შემდეგ არაბთა შემოსევებმა მათი ეკონომიკური და კულტურული განვითარება არ შეაფერხეს, სამივე საერისთავო საქართველოს ფრიად მნიშვნელოვან სამოხელეო-საფეოდალოებს წარმოადგენდნენ. აქაური ქართველობა ეწეოდა ინტენსიურ მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას: შენდებოდა სოფლები და დაბები; მრავლდებოდა მოსახლეობა.

დროთა განმავლობაში, ისტორიული ქართველების პირობებში ამ საერისთავოთა საზღვრები ხშირად განიცდიდა ცვლილებას, ხან ფართოვდებოდა, ხან კი, პირიქით, ვიწროვდებოდა. მაგალითად, ჭავახეთის დიდი საერისთავოს არსებობის დროს, მისი საზღვრები თანამედროვე ჭავახეთთან ერთად კოლას ოლქსა და ჩრდილის ტბის შემოგარენს მოიცავდა. გვიანფეოდალურ ხანაში, როცა იგი ქართლის სახელოვანმა მეფემ ლუარსაბ I (1527—1556 წწ.) შემოიერთა, ჭავახეთის ტერიტორია რამდენადმე შემცირებული იყო. ანალოგიური ვითარებას ჰქონდა ადგილი წუნდისა და კლარჯეთის საერისთავოების ისტორიაშიც. მათი საზღვრების ცვალებადობას ისტორიული ძვრები და ქართველები განსაზღვრავდა.

ვახტანგ გორგასალის პერიოდში წუნდისა და ოძრახეს ერისთავთა ძალაუფლება საკმაოდ შეზღუდულად გამოიყურებოდა, რადგანაც მათი ადმინისტრაციული ცენტრები წუნდა და ოძრახე ერთდროულად სამეფო რეზიდენციასაც წარმოადგენდნენ. ასეთი მდგომარეობა ვახტანგის დაღუპვის შემდეგაც გაგრძელებულა. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ოძრახე ვახტანგ გორგასალის ქვრივისა და ორი შვილის საზამთრო, ხოლო წუნდა საზაფხულო რეზიდენციები ყოფილა.

735 წელს საქართველოს დიდი უბედურება დაატყდა. არაბეთის ხალიფამ ჰიშამმა 120-ათასიანი ლაშქარი მირვან იბნ-მუჰამედის მეთაურობით ჩვენს ქვეყანას შემოუსია. „ქართლის ცხოვრე-

ბის“ ერთ-ერთი მემკვიდრის, ჯუანშერის თქმით, არაბთა ლაშქარი საქართველოს „მუეფენა, ვითარცა ღრუბელი ბნელისა. სიმრავლით, ვითარცა მკალი და მუმლი, არეთა ჩრდილოსათა, და დაფარა პირი ქუეყნისა“. არაბთა მხედართმთავარი იმდენად გულქვა და სასტიკი ადამიანი ყოფილა, რომ ქართველებმა მას „მურვან ყრუ“ შეარქვეს. მურვან ყრუმ მოაოხრა მთელი საქართველო. იგივე ჯუანშერის სიტყვებით, „არღარა იპოვებოდა ნაშენები არცა საჰამადი კაცთა და პირუტყვთა ყოვლადვე“. გაპარტახებული იქნა ზემო ქართლის სოფლები და ქალაქები. არაბებმა დაანგრეს და მიწასთან გაასწორეს ციხე-ქალაქები არტანუჯი. ოძრახე და წუნდა.

არაბების განდევნის შემდეგ საქართველოში ცხოვრება ნორმალურ კალაპოტში ჩადგა. ქვეყანა განახლების გზას დაადგა. ადრეფეოდალურ ხანაში სხვა ქართულ პროვინციებთან შედარებით ყველაზე ადრე ტაო-კლარჯეთი დაწინაურდა და IX ს. დასაწყისში აქ უკვე დიდი სამთავრო — „ქართველთა სამეფო“ ჩამოყალიბდა. სამეფოს ბაგრატიონთა გვარი ჩაუდგა სათავეში. ყველაზე გამოჩენილი მეფეები აშოტ კურაპალატი და დავით კურაპალატი იყვნენ. მათ სახელებთანაა დაკავშირებული ყველა ის ეკონომიკური და კულტურული ღონისძიებანი, რომლებიც ტაო-კლარჯეთში განხორციელდა.

დავით კურაპალატის დროს (X ს. მეორე ნახევარი) „ქართველთა სამეფოს“. ანუ იგივე ტაოს სამეფოს საზღვრებში მოექცა ისტორიული ზემო ქართლის თითქმის ყველა პროვინცია — სამცხე, ჯავახეთი. არტანი. კოლა, კლარჯეთი, შავშეთი, საკუთრივ ტაო, აჭარა. ბასიანი, სპერი. ადრეფეოდალური ხანის სხვა სამეფო-სამთავროებთან შედარებით დავით კურაპალატის სამფლობელო პოლიტიკურად მდგრად, ეკონომიკურად და კულტურულად ყველაზე დაწინაურებულ რეგიონს წარმოადგენდა. ბიზანტიელებისა და არაბების ხანგრძლივი შემოსევების შედეგად გაპარტახებულ ქვეყანაში ხელახლა აღორძინდა სოფლის მეურნეობა — მეძინდვრეობა, მესაქონლეობა, მებაღეობა, მევენახეობა. განვითარების ახალ საფეხურზე ავიდა ხელოსნობა — ქვით და ხით ხურობა, ოქრომჭედლობა. მხატვრობა, ლიტერატურა. გაყვანილი იქნა გზები და სარწყავი არხები. მდინარეებზე გაიდო ხიდები, აშენდა ფუნდუკები, სასახლეები, მრავალი ტაძარი, მონასტერი, საყდარი და ციხე-სიმაგრე. სწორედ ამ პერიოდშია აშენებული ქართული მონუმენტური არქიტექტურის შედევრები — ზარზმა, კუმურდო, ბანა, ხანძთა.

ბახელი, შატერდი, ოშკი, ტბეთი, ოპიზა და ა. შ. ზოგიერთ ამ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრში ჩამოყალიბდა სემინარიები. სადაც მეცნიერების მრავალ დარგში ოსტატდებოდნენ ქართველი ახალგაზრდები. რასაკვირველია, ეს კულტურული და ეკონომიკური აღმავლობა მუდამ ერთი ტემპით არ მიმდინარეობდა. იყო ხელის შემშლელი მიზეზები. შუა აზიიდან შემოჭრილი თურქები და ბიზანტიელები ცდილობდნენ როგორმე საფუძველი გაემთხრათ ქართველთა ძლიერებისათვის. ამ დროსაც იყო შემთხვევები, როცა მტრის მიერ დარბეულ იქნა სოფლები და ქალაქები, რისთვისაც ყოველთვის ღებულობდა საკადრის პასუხს. 990 წელს დავით კურაპალატმა ქ. მანასკერტთან სასტიკად დაამარცხა თურქები და აიძულა ქალაქი დანებებულიყო. 998 წელს დავით კურაპალატის ლაშქარმა, რომელშიაც 6 000 სომეხი მხედარიც იღებდა მონაწილეობას გაბრიელ ოჩოპინტრეს ძის მხედართმთავრობით, სომხეთში დაამარცხა მაჰმადიანთა 100-ათასიანი ჯარი და დიდი ნადავლით დაბრუნდა სამშობლოში.

ქართველებმა უანგარო დახმარებაც იცოდნენ; ყოველთვის მხარში უღვნენ გაკირვებაში მყოფ მეზობლებს. დავით კურაპალატის დროს. 979 წელს ბიზანტიის იმპერატორ ბასილ II თავისივე სარდალი ბარდა სკლიაროსი აუჯანყდა. იმპერატორმა ქართველთა მეფეს დახმარება სთხოვა. ქართველებმა დაივიწყეს ბერძენების მიერ მათ წინააღმდეგ ჩადენილი ვერაგული მოქმედებანი და ძმურად დახმარებენ ბიზანტიელ იმპერატორს. დავით კურაპალატმა ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ 12 ათასი რჩეული ცხენოსანი გაგზავნა. ქართველთა ლაშქარს სარდლობდა სახელგანთქმული თორნიკე ერისთავი და მისი თანაშემწე ფერის ჯოჯიკის ძე. ქართველებმა განადგურეს ბარდა სკლიაროსი. ამ დახმარებისათვის იმპერატორმა ბასილ II დავით კურაპალატს დიდი მიწა-წყალი აჩუქა: ერზერუმისა და ბასიანის ოლქები, აპაჰუნისა და ჰაქსის პროვინციები, მძღავრი ციხე-სიმაგრე მდ. არაქსის სათავეში და სხვ. თორნიკე ერისთავისა და ბარდა სკლიაროსის ამბებს დიდებული პოემა მიუძღვნა აკაკი წერეთელმა.

ტაო-კლარჯეთის მეფეთა შორის დავით კურაპალატი ყველაზე ძლევაშოსილი ხელმწიფე იყო. სამწუხაროდ, მას შემკვიდრე არ ჰყავდა. საქართველოს გაერთიანების მიზნით, დავით კურაპალატს მხარში ამოუდგა შიდა ქართლის ერისთავი იოანე მარუშისძე, მან აფხაზთა უსინათლო და უძლური მეფის თეოდოსის დისშვილი ბაგ-

რატი. იშვილა. ბაგრატ III სახელდებული თავისი მემკვიდრე დავით კურაპალატმა 975 წელს შიდა ქართლის მეფედ გამოაცხადა. სამიოდე წლის შემდეგ მას აფხაზეთიც დაუმორჩილა. ასე ჩაეყარა საფუძველი საქართველოს გაერთიანებას. მაგრამ, დავიხიოთ ცოტა უკან.

VIII საუკუნის მიწურულს ტაო-კლარჯეთის სამეფოში შემავალ ძველ ქართულ პროვინციაში სამცხეში (ახალციხე-ადიგენის მხარე), გიორგი ჩორჩანელი მთავრობდა. სხვათაშორის, ოდესღაც ციხე-ქალაქ ჩორჩანის ნანგრევები დღესაც თვალნათლივ შეიმჩნევა. საინტერესოა, რომ არც მისი სახელწოდებაა დაკარგული. ჩორჩანის სახელით ცნობილი პატარა სოფელი, დაბა ადიგენის მახლობლადაა და სწორედ აქაა ნაქალაქარის ნანგრევები.

გიორგი ჩორჩანელი დიდი შეძლებისა და მამულების პატრონი იყო. ზანავსა და ჩორჩანში დიდი სასახლეები ჰქონდა გამართული. როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, იგი ფრიად მომღიზნო, მარდი მონადირე (თავის ნაკრძალ ცხორკვაში სანადირო სახლი ჰქონდა აშენებული) და ქველმოქმედი პიროვნება იყო. მისი უშუალო ღახმარებითა და სახსრებით ცნობილმა სასულიერო მოღვაწემ სერაპიონ ზარსმელმა IX ს. დასაწყისში სახელგანთქმული ზარზმის სავანე დააარსა, რომელიც თავისი სამონასტრო ანსამბლით ქართული მონუმენტური არქიტექტურის შესანიშნავ ძეგლს წარმოადგენს. ამავე პერიოდის სამცხეში მეორე დიდი ფეოდალია მირიან ზურსიძე, რომელიც გიორგი ჩორჩანელის სიძე, დის ქმარი იყო. უშვილო გიორგი ჩორჩანელმა სიკვდილის წინ თავის ადგილ-მამული და ქონება დასა და დისშვილებს უანდერძა. ასე გაერთიანდა ორი მსხვილი საფეოდალო. გავიდა ხანი და მირიანის გარდაცვალების შემდეგ ყველაფერი აირია. გიორგი ჩორჩანელის ანდერძად დატოვებულ ადგილ-მამულებზე მირიანის შთამომავალთა შორის შფოთი და სისხლის ღვრა ატყდა, რომელიც თითქმის ოთხ წელიწადს გაგრძელდა. ბოლოს მოშუღლეთა შორის აწყურის ტაძრის დიდი მღვდელმთავარი გიორგი შუარტყლელი ჩადგა და საქმეც მორიგებით დამთავრდა.

ადრეფეოდალური ეპოქის მიწურულიდან იავარყოფილი ოძრხეს ნაცვლად თანდათან წინაურდება ახალციხე, რომელსაც ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით ლომსიანა უნდა რქმეოდ. „მატიანე ქართლისაის“ ერთი ცნობის მიხედვით, IX ს. ტაო-კლარჯეთის მფლობელს გვარამ მამფლს ახალციხეში დიდი ციტადელი, ახალი

ციხესიმაგრე აუგია, რომლის შემდეგ ეს ქალაქი სამცხისა და ჯავახეთის ადმინისტრაციული ცენტრი გახდა.

გვარამი: დიდ მამფლად წოდებული, აშოტ კურაპალატის უმცროსი ვაჟი, ფართო პოლიტიკას აწარმოებდა. იგი ფლობდა თრიალეთს. ტაშირს, აბოცს (ქვემო ქართლის შემადგენელ ნაწილებს), ჯავახეთს, სამცხეს და არტანს. წარმატებით ებრძოდა ბულა-თურქის მეთაურობით შემოჭრილ არაბებს. გვარამი იმდენად გაძლიერდა, რომ შეიპყრო თბილისის ამირა გაბულოცი და საქართველოდან გააძევა. მანვე ჯავახეთში საეკლესიო კრება მოიწვია და ბევრი საჭირობოროტო საკითხი მოაგვარა. მაგრამ, მისი გარდაცვალების შემდეგ ყველაფერი აირია: დასავლეთ საქართველოდან გადმოსახლებულმა დიდმა ფეოდალმა ლიპარიტ ბაღვაშმა IX ს. 80-იან წლებში დაიპყრო თრიალეთი. სადაც ააგო მძლავრი ციხესიმაგრე კლდეკარი და თავის თავი დავით კურაპალატის ვასალად გამოაცხადა. ბუნებრივია, ლიპარიტ ბაღვაშის ასეთ საქციელს გვარამის მემკვიდრეები ვერ მოითმენდნენ. ეს ასეც მოხდა. თრიალეთი გვარამის უფროს ვაჟს ნასრს ეკუთვნოდა. ატყდა ძმათა შორის სისხლისმღვრელი ბრძოლა. რომელმაც მთლიანად შეიწირა გვარამ მამფლის შტო და მათი მამულები გვარამის ძმათა შთამომავლებს შორის განაწილდა. თრიალეთის ერისთავად ქცეულ ლიპარიტს ვერაფერი დააკლეს. პირიქით მოხდა. მისი შთამომავლები უფრო გაძლიერდნენ და გაერთიანებული საქართველოს მეფეებსაც აღარ ეპუებოდნენ. თრიალელ ბაღვაშთა თავგასულობას და პარტიკულიარიზმს დავით აღმაშენებელმა დაუდო საზღვარი. დავით აღმაშენებელმა 1095 წ. შეიპყრო ლიპარიტ IV და ორი წლის პატიმრობის შემდეგ 1097 წ. ბიზანტიაში გააძევა. ხოლო, როდესაც ლიპარიტის ძე რატი გარდაიცვალა 1103 წ., დავითმა თრიალეთის ანუ იგივე კლდეკარის საერისთავო გააუქმა და უშუალოდ თავის ძალაუფლებას დაუმორჩილა.

როგორც ცნობილია, ადრეულ საუკუნეებში სამცხე, ჯავახეთი, კლარჯეთი, კოლა და კიდეც სხვა სამხრეთი ქართული პროვინციები, ფარნავაზიდან მოყოლებული ვახტანგ გორგასალის ჩათვლით, ერთიანი ქართლის სამეფოში შედიოდა. VIII—X სს. ისინი ტაო-კლარჯეთის „ქართველთა სამეფოს“ საზღვრებში მოექცნენ. საქართველოს გაერთიანების შემდეგ კვლავ ცალკე საერისთავოებად შევიდნენ ქართველთა ერთიან სახელმწიფოში. საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფოს ძლიერების პერიოდში სამხრეთ ქართული

პროვინციების ერისთავების უფლებები საკმაოდ შეკვეცილი იყო. ისინი მხოლოდ ცენტრალური ხელისუფლების — მეფის მოხელეები იყვნენ. განუზრებლად უნდა შეესრულებინათ სამეფო ხელისუფალთა გადაწყვეტილება, წინააღმდეგ შემთხვევაში საერისთავოს ჩამორთმევასთან ერთად, არცთუ იშვიათად მკაცრად ისჯებოდნენ.

დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წწ.) მიერ ძლევამოსილად ჩატარებული განმათავისუფლებელი ომებისა და ბრძნული პოლიტიკის შედეგად საქართველოს მიწა-წყალზე მშვიდობიანობამ დაისადგურა. ქვეყანა განუზრებლად ეკონომიკურ, კულტურულსა და პოლიტიკურ აღმავლობას განიცდიდა. საქართველომ თავისი ძლიერებისა და აღორძინების მწვეოვალს XII ს. მიწურულს მიაღწია. ამ ეპოქაში შეიქმნა გელათისა და იყალთოს აკადემიები, ეკონომიკურად წელში გაინაწილა დიდი თურქობისაგან გაპარტახებული სოფლები, დაბები და ქალაქები. აიგო მრავალი ტაძარი, მონასტერი, საყდარი და ციხესიმაგრე. განვითარდა სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა, მეცნიერება, ლიტერატურა, ხელოვნება. რასაკვირველია. ზემო ქართლშიც ბევრი სასიკეთო რამ გაკეთდა. რომელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო კლდეში ნაკვეთი ქალაქი ვარძია. მისი მშენებლობა დავით აღმაშენებლის შვილიშვილმა გიორგი III (1156—1184 წწ.) დაიწყო და ამ უკანასკნელის ქალიშვილმა თამარ მეფემ (1184—1213 წწ.) დაამთავრა.

თამარის მეფობაში ზემო ქართლის ტერიტორიაზე ორი ფრიად მნიშვნელოვანი ამბავი მოხდა. 1185 წ. თამარს ქმრად შერთეს ვლადიმერ-სუზდალის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის ძე, საქართველოში გიორგიდ წოდებული იური. ჩვენს ისტორიაში გიორგი რუსის სახელით ცნობილი იური ბოგოლუბსკის კანდიდატურის შერჩევა თამარის სურვილის საწინააღმდეგოდ მოხდა. გიორგი რუსი უზნეო და ლოთი პიროვნება აღმოჩნდა, რითაც სულ მალე ისარგებლა სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებით ექმაყოფილ ზოგიერთმა დიდგვაროვანმა. მათ შორის იყო კლარჯეთისა და შავშეთის ერისთავთ-ერისთავი გუზანი. სამცხის სარდალი — სპასალარი ბოცო. მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი და კიდევ რამდენიმე დიდებული აზნაური. შეთქმულებმა გიორგი რუსი თამარ მეფეს აუშხედრეს. აღვირახსნილი უზნეობითა და ლოთობით შეწუხებულმა თამარმა ქმარყოფილი საქართველოდან გააძევა. 1188 წ. თამარი მისმა თანამდგომებმა დავით სოსლანზე დააქორწინეს. რომელიც ოსთა სამეფო კარის წარმომადგენელი იყო და თანაც ქართველ

ბაგრატიონებს ენათესავებოდა. მეფის მოწინააღმდეგე დიდებულებს ბოროტი სული არ ასვენებდათ. 1191 წ. საიდუმლოდ შეუთანხმდნენ ვიორგი რუსს. საქართველოში ჩამოიყვანეს და დიდი ამბოხი მოაწყვეს. ამბოხებულები ჯერ სამეფო რეზიდენციას გეგუთს შემოეწყვენ და გიორგი მეფედ გამოაცხადეს. შემდეგ შიდა ქართლი მოაოხრეს. გადაწვეს ოძრხე და ციხისჯვარი. მათ გადაწყვიტეს მთლიანად დაეპყროთ თრიალეთი და ჯავახეთი... მაგრამ თამარ მეფის ერთგულმა ლაშქარმა ნიალის ზეგანზე, რომელიც ტერიტორიულად ამჟამად ასპინძის რაიონშია მოქცეული, სასტიკად დაამარცხა აჯანყებულები. გიორგი რუსი და ბევრი მისი მომხრე ტყვედ ჩავარდა. თამარმა დაინდო ქმარყოფილი, არ დასაჯა და იგი კვლავ გააძევა საქართველოდან. რაც შეეხება აჯანყების სულის ჩამდგმელებსა და ორგანიზატორებს — კლარჯეთ-შავშეთის ერისთავთ-ერისთავს გუზანს, სამცხის სპასალარ ბოცოს, მსახურთუხუცესს ვარდან დადიანსა და ზოგიერთ სხვა მემამოხეს ღალატი და დანაშაული არ აპატიეს და მკაცრად დასაჯეს. გიორგი რუსმა კილევ სცადა საქართველოს საქმეების ხელყოფა, მაგრამ კვლავ არაფერი გამოუვიდა და როგორც ზოგიერთი ისტორიკოსი ვარაუდობს, კამბეჩოვანში (ქიზიყშია) დაასრულა სიცოცხლე.

ისტორიული ზემო ქართლი — სამცხე, ჯავახეთი, კოლა, არტაანი, კლარჯეთი, შავშეთი და ტაო გვიანფეოდალურ ხანამდე საქართველოს სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთი ფორპოსტი იყო. საბერძნეთის მხრიდან და მცირე აზიიდან წამოსული მტერი პირველად აქ შეელეწებოდა ხოლმე. საქართველოს ძლიერებით შეწუხებული მტრები გაერთიანებული ძალებით ცდილობდნენ ჩვენი ქვეყნის განადგურებას. XIII ს. დასაწყისში მცირე აზიის თურქ-სელჩუკთა სულთანმა რუქნ ად-დინ სულეიმან შაჰმა საქართველოს წინააღმდეგ მაჰმადიანთა დიდი კოალიცია შექმნა. 1202 წ. საქართველოს საზღვრებს მოადგა და 400-ათასიანი ლაშქრით ბასიანის ველზე დაბანაკდა. რუქნ ად-დინმა თამარ მეფეს შეურაცხყოფელი წერილი გამოუგზავნა, რომელშიაც აუგად იხსენიებდა ქართველთა მეფეს და დაუმორჩილებლობის შემთხვევაში ქართველებს გაჟლეტით ემუქრებოდა. რუქნ ად-დინის თავხედური მუქარის საპასუხოდ სასწრაფოდ შეიყარა საქართველოს ჯარი და ბასიანისაკენ გაემართა. თამარმა თავისი ლაშქარი ვარძიიდან ლოცვა-კურთხევით გააცილა.

ქართველთა მხედრობას ზაქარია მხარგრძელი და ძმები შალვა

და ივანე თორელები სარდლობდნენ. ქართველებმა ფიცხელი შეტევა აირჩიეს. გაიმართა საშინელი ხოცვა-ჟლეტა. ქართველთა შეტევა იმდენად ძლიერი იყო, რომ მტერმა ვეღარ გაუძლო და გაიქცა. ქართველებიც მიჰყვნენ და უმოწყალოდ ჟლიტეს მომხდურები. ბევრმა გაქცევით უშველა თავს. მათ შორის რუქნ ად-დინიც იყო. ბასიანის ომი ქართველების ბრწყინვალე გამარჯვებით დამთავრდა. მათ ბევრი თურქ-სელჩუკი დაატყვევეს. ტყვეთა შორის სხვებთან ერთად ერზინჯანისა და მენგუჯიკის სულთანი ბაჰრამ შაჰიც იყო. რომელიც შემდეგ თამარ მეფემ ვირის ერთი ნალის საფასურზე გაცვალა. ამ გამარჯვებით საქართველომ ერთხელ კიდევ დაამტკიცა, რომ იგი კავკასიაში, მცირე აზიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში ყველაზე ძლიერი სახელმწიფოა. ბასიანის ომში გამოჩენილი გმირობისათვის შალვა და ივანე თორელებს ქალაქი ახალციხე ებოძა. რის გამოც ისინი თორელებთან ერთად ახალციხელებადაც იწოდებოდნენ.

XIII ს. 20-იანი წლების მიწურულს საქართველოს მონგოლების სახით მრისხანე და დაუნდობელი მტერი მოევლინა. მონგოლები საქართველოს სახელმწიფო საზღვართან 1220 წ. გამოჩნდნენ. სამწუხაროდ, ქართველებმა სათანადოდ ვერ შეაფასეს მონგოლთა ძალა და მტერს არცთუ მომზადებულები შეხვდნენ, რის გამოც ერთ წელიწადში ორჯერ დამარცხდნენ.

1225 წლის აგვისტოში სომხეთის სოფ. გარნისთან ქართველები წინ აღუდგნენ მონგოლებისაგან ოტებულ ხორეზმის სულთანს ჯალალ ად-დინს. ივანე ათაბაგ-მხარგრძელის უნიათო სარდლობის გამო ქართველები დამარცხდნენ და თანაც დიდი ზარალი განიცადეს. უამრავი ქართველი მეომარი შეაკვდა მტერს. მათ შორის იყო ივანე თორელ-ახალციხელი და მისი ძმა შალვა, რომელიც მძიმედ დაჭრილი ტყვედ ჩაუვარდა ხორეზმელებს. ჯალალ ად-დინი დიდხანს ელოლიავებოდა შალვას, მაგრამ როცა ვერაფერს გახდა, ვერაგულად მოაკვლევინა. შალვა და ივანე თორელ-ახალციხელებთან დაკავშირებით ურიგო არ იქნება, თუ ცოტა რამეს გავისხენებთ თორის საერისთავოს ისტორიიდან.

თორი, როგორც მტკვრის ხეობის მხარის სახელწოდება, წერილობით წყაროებში პირველად VII ს. იხსენიება და თავისი ტერიტორიით დღევანდელი ბორჯომის რაიონის ფარგლებს ემთხვეოდა. როდესაც საქართველოს არაბები შემოესივნენ, თორის მხარესაც დიდი ზარალი მოუვიდა. იგი თითქმის მთლიანად გაპარტახ-

და. არაბთა ბატონობის გადაგდების შემდეგ, ეს მხარე თანდათან წელში გაიპარტა. IX ს. თორის ეკონომიკური და კულტურული განახლება ჩქარი ტემპით მიმდინარეობდა. მან თავის აპოგეას XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე მიაღწია. კვლავ აშენდა და განახლდა ცხოვრება ციხე-ქალაქ თორში, ციხისკვარში, ნეფსა და ნუაში. ეს უკანასკნელი, როგორც მეცნიერები ვარაუდობენ, დღევანდელი ბორჯომის ადგილზე უნდა ყოფილიყო. შეეკეთა მრავალი ციხესიმაკრე. მათ შორის დემოთის, რომელიც ჯერ კიდევ III ს. იყო აშენებული. აგრეთვე სარბიელას, სალის, საკარის, დაბაძველის, დვირის, ტაბაწყურის და ა. შ. მკვიდრი საფუძველი ჩაეყარა სატაძრო-საეკლესიო მშენებლობას. სოფელ დვირის მახლობლად გრიგოლ ხანძთელის მოწაფემ ქრისტეფორემ IX ს. ააშენა „კვირიკეწმინდის“ სახელით ცნობილი დიდი სამონასტრო ანსამბლი, შალვა თორელმა — ტომოთესუბნის ცნობილი მონასტერი: ახალდაბის მახლობლადაა ოდესღაც ცნობილი ნექვის მონასტერი, საკირეშია „ლეთისმშობლის“ სახელზე აგებული მონასტრის ნანგრევები. სხვათაშორის, ამ მონასტერთან არსებულ საეკლესიო სასწავლებელში მიიღო განათლება XI ს. მეორე ნახევარში მოღვაწე სახელგანთქმულმა მეცნიერმა, მწიგნობარმა და საზოგადო მოღვაწემ გიორგი მთაწმინდელმა. გარდა მონასტრებისა, მრავლად აშენდა ეკლესიასაყდრები. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ თორის მხარეში არ არის სოფელი. სადაც ეკლესია არ იყოს. ზოგან ორ-ორიც კია. მაგალითად. ტაბაწყურში დღესაც დგას „წითელი საყდარი“ და „წინოწმინდის“ ეკლესია. დვირში სოფლის ცენტრშია „მთავარანგელოზის“ საყდარი. სასაფლაოზე კი „კვირაცხოვლის“ სახელზე აგებული მცირე საყდრის ნანგრევები. ჩითახევის თვალწარმტაც ვიწრო ხეობაშია „მწვანე მონასტერი“. თავისი ფრესკული მხატვრობით ფრიად საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს ქვაბისხევის „მარიამწმინდის“ ეკლესია. რომლის ერთ-ერთ კედელზე გამოხატულია ახალგაზრდა ვაჟი და შუაზნის ქალი. სპეციალისტების აზრით, ვაჟი შოთა რუსთაველი უნდა იყოს, ხოლო ქალი მისი დედა.

IX—XIII სს. თორის ქვეყანაში ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა სოფლის მეურნეობა. მტკვრის ხეობაში მისდევდნენ მემინდვრეობას და მევენახეობას. ამ უკანასკნელი დარგის დამადასტურებელი ნივთიერი მასალა, ყურძნის საწურის — საჭაჭავის ქვის ტაფები და ქვევრები მრავლადაა მიკვლეული დვირში, ქვაბისხევაში, კობისხევაში, ლიკანში, ახალდაბასა თუ სხვაგან. თორის ძველი მოსახლეობა

სელის მოყვანასაც მისდევდა. სელისაგან ხდიდნენ ზეთს, რომელსაც დიდი საოჯახო-სამეურნეო მნიშვნელობა ჰქონდა. სელის ზეთის სახდელი მოწყობილობის ზოგიერთი ნაწილი აქა-იქ ამჟამადაც შემონახულია. მაგალითად. ტიმოთესუბნის მონასტრის ტერიტორიაზე. მასშტაბური ყოფილა მესაქონლეობა, რომელიც, როგორც ჩანს, ფრიად განვითარებულ სახეს ატარებდა. მესაქონლეობის შესახებ ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებით წინამდებარე ნაშრომის სათანადო მონაკვეთში.

აღნიშნულ პერიოდში თორელი ერისთავები საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი და გავლენიანი ფეოდალები იყვნენ. მათმა საგვარეულომ ბევრი გამოჩენილი პიროვნება მისცა ჩვენს სამშობლოს. მათ შორის ყველაზე სახელოვანნი და გამოჩენილები იყვნენ თამარ მეფის პირველი მთავარსარდალი — ამირსპასალარი გამრეკელ-თორელი, ჩვენთვის უკვე ცნობილი ძმები შალვა და ივანე ახალციხელებად წოდებულნი, მეჭურჭლეთუხუცესი, ანუ ფინანსთა მინისტრი კახა თორელი და სხვა. მაგრამ, როგორც ცნობილია. ცხოვრება ყოველთვის აღმავლობით როდი მიმდინარეობს, აღმართს დაღმართი მოჰყვება ხოლმე. თორის საერისთავოშიც ასე მოხდა. XIII ს. 30-იანი წლებიდან იწყება თორელთა საგვარეულოს თანდათანობითი დაკნინება და ციხისჯვრელ ჯაყელთა აღზევება, რომლებიც მთელ სამცხეში გაბატონდნენ და მალე იმდროინდელ საქართველოში ყველაზე უმაღლესი ტიტული, ათაბაგობა დაისაკუთრეს. ასე და ამრიგად, თორის საერისთავოს ტერიტორია სამცხე-საათაბაგოს ფარგლებში მოექცა.

ჩალალ აღ-დინის ხუთწლიანი გამაპარტახებელი თარეშის შედეგად დასუსტებულ საქართველოში, როგორც ისტორიკოსი იტყვის. ველარ აღმოჩნდა ისეთი პიროვნება. ვინც შეძლებდა მტრის წინააღმდეგ ძალთა გაერთიანებას. ასეთი უიმედობის ვითარებაში დაიპყრეს მონგოლებმა საქართველო. 1242 წ. ზავის თანახმად. საქართველო მონგოლთა იმპერიის ყმადნაფიც ქვეყნად გადაიქცა. ამიერიდან საქართველოს ხარკი უნდა ეხადა. პირველმოთხოვნის-თანავე ჯარი უნდა გამოეყვანა და რაც მთავარია. ქართველი მეფე მონგოლთა ყაენის დამტკიცების გარეშე ტახტზე ვერ ავიდოდა.

საქართველო მონგოლებმა რვა ადმინისტრაციულ ერთეულად — ღუმნად დაჰყვეს და ყველა მათგანს სათავეში კვლავ ქართველი დიდებულები ჩაუყენეს. ზემო ქართლი მეექვსე ღუმანს წარმოადგენდა და მის სათავეში პირველად ყვარყვარე ჯაყელი იდ-

გა. ეს ის ყვარყვარეა, რომელიც შალვა თორელის დაღუპვის შემდეგ თაპარის ასულმა რუსუდანმა ამ პროვინციის გამგებლად დანიშნა.

ყვარყვარე დიდი პატრიოტი და მედგარი პიროვნება იყო. მან სხვებსავე ლაქუცი კი არ დაუწყო მონგოლებს, პირიქით, იგი თავგანწირვით ებრძოდა მათ. მისი წინდახედულობა რომ არაა, მონგოლები მთლიანად მოსპობდნენ ზემო ქართლის მოსახლეობას. ყვარყვარე ჭაყელმა თხოვნით მიმართა რუსუდან მეფეს, რათა ამ უკანასკნელს მონგოლებთან პირდაპირი მოლაპარაკების ნება დაერთო. რუსუდანი დათანხმდა. ამ გონივრული ნაბიჯით ყვარყვარემ მთელი ზემო ქართლი გადაარჩინა გაპარტახებას და გაუკაცრიელებას.

„ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ სამშობლოს მძიმე ხვედრმა დიდად დააფიქრა ქართველი მამულიშვილები. ქვეყნის ხსნა მონგოლების უღლისაგან აჯანყების გზით გადაწყვიტეს. აჯანყების მომზადებისა და ორგანიზაციის მიზნით შეთქმულები ჭავჭავაძეში, კოხტასთავს შეიკრიბნენ. აქ შეხვდნენ ერთმანეთს ყვარყვარე ჭაყელი, ერგასლან ბაკურციხელი, ვარამ გაგელი, შოთა კუპრი, გამრეკელ-თორელი, სარგის თმოგველი, თორღვა პანკელი და სხვა ქართველი ღიღებულები. მათ შორის იყო აგრეთვე ცოტნე დადიანი. შეთქმულებმა ითათბირეს, აჯანყების ვადაც დათქვეს და საომრად განწყობილები დაიშალნენ.

შეთქმულება ვიღაცა არაკაცმა გასცა და მათი უმრავლესობა მონგოლებმა დააპატიმრეს. დაბოროტი პატრიოტები სომხეთში, ქალაქ ანისში წაიყვანეს, გააშიშვლეს, ტანზე თაფლი წაუსვეს და პაპანაქება სიციხეში დაყარეს. ამ დროს მოხდა ენით აუწერელი საარაკო ამბავი, რომელიც ცოტნე დადიანის გმირობის სახელითაა ცნობილი.

დაპატიმრებას შემთხვევით გადარჩენილი ცოტნე დადიანი, როდესაც მეგობრების უბედურება შეიტყო, დაუყოვნებლივ სომხეთს გაემართა, ჩავიდა ანისს, მივიდა თანამოძმეებთან, ტანთ გაიხადა და გვერდით მიუჯდა. ასეთი საქციელით გაოცებულმა მონგოლებმა, როცა ცოტნეს ჰკითხეს, რამ გამოიწვია მისი ამგვარი ქცევა, უპასუხა, რომ ქართველი ღიღებულები უდანაშაულონი არიან და თუ მართალი ხალხის ასე განუკითხავად დასჯა შეიძლება, მაშინც მეც დამსაჯეთო. ცოტნე დადიანის კეთილშობილურმა და

უანგარო თავგანწირვამ მონგოლთა ნოინი ქართველების უდანაშაულობაში დაარწმუნა და ყველა უკლებლივ გაათავისუფლა.

XIII ს. მეორე ნახევარში მოღვაწე სამცხის სპასალარი სარგის ჭაყელი (1268—1285 წწ.) საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთ ყველაზე გამოჩენილ პიროვნებადაა მიჩნეული. შინაფეოდალური დაქსაქსულობისა და აშლილობის მიუხედავად იგი მედგრად ებრძოდა მონგოლებს.

1260 წ. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფემ დავით VII ულუდ წოდებულმა, მონგოლების წინააღმდეგ აჯანყება წამოიწყო, მაგრამ ქართველ დიდებულთა უმრავლესობამ მხარი არ აუბა. მეფის მთავარი საყრდენი მხოლოდ ზემო ქართლი და მისი სპასალარი იყო. მეფესა და სპასალარს რვაათასიანი ლაშქარი ჰყავდა, მონგოლებს კი მრავალათასიანი არმია. ამისდა მიუხედავად, უკან არ დაუხევიათ. ბორჯომის ხეობის ვიწროებში, დღევანდელ ახალდაბასთან მედგრად ეკვეთნენ მტერს. მონგოლებს დიდი ზარალი მოუვიდათ, მაგრამ დავით VII და სარგის თმოგველი მაინც დამარცხდნენ. მონგოლები ამ გამარჯვებით არ დაკმაყოფილდნენ. 1261 წ. ჰულაგუ ყაენმა თავისი სარდალი ნოინი არლუნი ზემო ქართლს შეუსია. პირველ რიგში თორის მხარე მოაოხრეს და მერე ციხისჯვარს შემოარტყეს ალყა. ციხისჯვარში ეგულებოდათ მეფე. მონგოლებმა ვერა და ვერ მოახერხეს ჭაყელთა ციხე-ქალაქის აღება. სამაგიეროდ ჯავრი მოსახლეობაზე იყარეს. ოცი დღის განმავლობაში არბევდნენ სამცხეს. დიდძალი ქონება ჩაიგდეს ხელში, წაიყვანეს უამრავი ტყვე და გაეცალნენ სამცხე-საათაბაგოს სამთავროს.

მონგოლთა გაცოფებულმა სარდალმა არლუნმა მხოლოდ დავით მეფის ცოლის — დედოფალ გვანცას შეპყრობა მოახერხა. დედოფალი ვერაგულად მოაკვლევინა. ასევე ვერაგულად მოაკვლევინა სარგის ჭაყელის სძე — ამირსპასალარი ზაქარია შანშესძე და კიდევ მეფის რამდენიმე ერთგული მოხელე.

ფეოდალური შინააშლილობის პირობებში მეფე დავით VII და სარგის ჭაყელმა უაზროდ ჩათვალეს ბრძოლის გაგრძელება და მონგოლებთან შეთანხმება გადაწყვიტეს. 1262 წ. მეფე და მისი სპასალარი ურდოში ეახლნენ ჰულაგუ ყაენს.

მემკვიდრის გადმოცემით, ჰულაგუ ყაენს ახსნა-განმარტებას სარგის ჭაყელი აძლევდა. საბედნიეროდ, ყველაფერი კარგად დამთავრდა. მონგოლები ოქროს ურდოს გამოლაშქრებას ელოდნენ და ამის გამო ქართველები საჭირონი იყვნენ. ჰულაგუმ შეიწყნარა მე-

ფე და სარდალი. ცოტა ხანს ურდოში ამყოფა და მერე ორივე საქართველოში გამოისტუმრა. ქართველები ვალდებულები იყვნენ პირველი დაძახებისთანავე ლაშქრით გამოცხადებულიყვნენ ჰულაგუ ყაენთან.

დავით მეფისა და სარგის ჭაყელის მეგობრობა, სამწუხაროდ, დიდხანს არ გაგრძელებულა. მოშურნეებმა მეფე ჭაყელის ორგულობაში დაარწმუნეს, ვითომდა სპასალარი მეფისაგან განდგომას აპირებდა. 1266 წ. შემოდგომაზე სარგის ჭაყელი მოტყუებით დააპატიმრეს. როდესაც ირანის მფლობელმა ილხანმა აბაღამ ჭაყელის დაპატიმრების ამბავი შეიტყო, მან დავით მეფეს სარგისის განთავისუფლება და ირანში გაგზავნა მოსთხოვა.

მეფის ლალატიტ გაბოროტებულმა სარგის ჭაყელმა ილხან აბაღას თავის სამფლობელოს საქართველოდან გამოყოფა და უშუალო მორჩილება სთხოვა. ილხანსაც ეს უნდოდა. გარეშე მტრებს აწყობდათ საქართველოს დაქუცმაცება და თანხმობა მისცეს სარგის ჭაყელს. როგორც საქართველოს ისტორიაში წერია, პატივმოყვარე სპასალარმა სარგის ჭაყელმა თავისი უენებლობა საქართველოს დარღვევის საფასურად მოიპოვა.

ამრიგად, XIII ს. სამოციანი წლების მიწურულიდან აღმოსავლეთ საქართველოს საკმაოდ დიდი ტერიტორია ჩამოსცილდა — ტაშისკარიდან არსიანამდე და იგი უშუალოდ მონგოლთა ყაენის ქონებათა სამმართველოს დაუმორჩილდა. ასეთი პოლიტიკური სიტუაციის მიუხედავად, სამცხე-საათაბაგოსა და დანარჩენ საქართველოს შორის კულტურულ-ეკონომიკური კავშირი არ შეწყვეტილა. ზემო ქართლის მფლობელები ფეოდალური საქართველოს სამოხელეო სისტემის ორბიტაში ტრიალებდნენ. სარგის ჭაყელი კვლავ სამცხის სპასალარის სახელს ატარებდა. სამცხისავე სპასალარებად ითვლებოდნენ მისი უახლოესი შთამომავალნი, რომლებიდანაც ყველაზე სახელოვანი პიროვნება მისი შვილი ბექა მანდატურთუხუცესი იყო.

სარგისის შემდეგ ზემო ქართლში ბექა მანდატურთუხუცესი მთავრობდა (1285—1306 წწ.). ბექა შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი, ნიჭიერი მხედართმთავარი და მგზნებარე მჰევრმეტყველი კაცი იყო. არც ქართველობის პატრიოტიზმი აკლდა. სამფლობელოში წესრიგის დამყარებისათვის შეადგინა საკანონმდებლო ძეგლი — „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“, რომელსაც დღემდე არ დაუკარგავს მნიშვნელობა და ინტენსიური კვლევის

ობიექტს წარმოადგენს. ბეჭადიდ სამშენებლო საქმიანობას ეწეოდა. შეაკეთა იავარყოფილი ბევრი ციხესიმაგრე, გაიყვანა გზები და ააშენა ეკლესია-ტაძრები. ქვეყანა თანდათან კალაპოტში ჩადგა, დაიწყო ეკონომიკური განახლება, გამეფდა მშვიდობა და, რაც მთავარია, მოსახლეობამ იწყო მატება.

ლამაზი გარეგნობის, ვაჟკაცური აღნაგობისა და გმირული შემართების ბეჭა მანდატურთუხუცესი, როგორც აკად. ივანე ჯავახიშვილი წერს, „თავის სამფლობელოს ფხიზლად სდარაჯობდა და მტრის შემოსევის ყოველსავე ცდას უმაღლეს მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა“.

ბეჭა მანდატურთუხუცესი იმდროინდელი საქართველოს ცალკეული სამეფოების და სამთავროების ხელისუფალთა შორის დიდი გავლენითა და ავტორიტეტით სარგებლობდა. თავისი ფეოდალური პატივმოყვარეობის მიუხედავად ბეჭა საქართველოს ინტერესებით ცხოვრობდა. ყველა ქართველ მეფე-მთავართან ჰქონდა გამონახული საერთო ენა. მან იმასაც კი მიაღწია, რომ თავისი ქალიშვილი ნათელა აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეს — დემეტრე მეორეს მიათხოვა. ეს ის დემეტრეა, რომელმაც შემდეგში საქართველოსათვის თავი დადო, რისთვისაც მადლიერმა ქართველმა ხალხმა „დემეტრე თავდადებული“ შეარქვა. ნათელა დედოფლისაგან დემეტრე მეორეს ერთადერთი ვაჟი შეეძინა, რომელიც მამის დაღუპვის შემდეგ პაპასთან, ბეჭა მანდატურთუხუცესთან იზრდებოდა. ეს გახლდათ უფლისწული გიორგი, მომავალში ერთიანი საქართველოს დიდი ხელმწიფე, ბრწყინვალედ წოდებული.

ერთიანი ქართული ფეოდალური საქართველოს დაქუცმაცების პერიოდში, პირველობისათვის მებრძოლ იმ სამთავროთა და საერისთავოთა მესვეურებს შორის ყველაზე კოლორიტული, შორსმკვრეტელი და ენერგიული პოლიტიკოსი ბეჭა მანდატურთუხუცესი იყო. მისი პოლიტიკური ინტერესები იმდენად ფართო და მტკიცე იყო, რომ მან ტრაპეზუნტის სამეფო-საკეისროში ქართული გავლენის დამკველის როლიც კი იკისრა. ამ მიზნის გაღრმავება-განმტკიცებისათვის ბეჭამ ტრაპეზუნტის კეისარ ალექსი მეორეს თავისი უმცროსი ქალიშვილი შერთო ცოლად.

ტრაპეზუნტის სახელმწიფოს ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი, როგორც ცნობილია, უძველესი ქართველური ტომის, ლაზების სამფლობელოს წარმოადგენდა. ჯერ ძველი ბერძნები, ხოლო შემდეგ მათი შთამომავლები — ბიზანტიელები მუდამ იმის ცდაში იყვნენ,

რათა ხელში ჩაეგდოთ ეს მიწა-წყალი. უცხოელთა ყოველ ასეთ მცდელობას მუდამ ეწინააღმდეგებოდა საქართველო. ბერძენთა შემოტევა ტრაპეზუნტის იმპერიაზე განსაკუთრებით ბეჭა მანდატურთუხუცესის დროს გაძლიერდა. მაგრამ არც ბეჭა დახვდა გულსელდაყოფილი. მის მიერ გადადგმულმა ენერგიულმა ნაბიჯმა — ალექსი კეისართან დამოყვრებამ, ფრიად შეაშფოთა ბიზანტია, პირადად იმპერატორი ანდრონიკე მეორე. ბიზანტიელებმა მათთვის ჩვეულ ხრიკებს მიმართეს. ყველაფერი იღონეს იმისათვის, რათა ერთმანეთისათვის დაეცილებინათ — გაეყარათ ტრაპეზუნტის კეისარი ალექსი მეორე და ქართველი დედოფალი, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწიეს. პირიქით მოხდა, ცოლ-ქმრის ურთიერთობა უფრო განმტკიცდა. სულ მოკლე ხანში მოხდა ძალიან სამწუხარო ამბავი: 1333 წელს მოულოდნელად გარდაიცვალა ალექსი კეისარისა და ბეჭას ასულის პირმშო ანდრონიკე კეისარი, რომელმაც მამის სიკვდილის შემდეგ მხოლოდ სამი წელი იმეფა. ბიზანტიამ ისარგებლა შექმნილი სიტუაციით, მოახერხა ვერაგული გეგმის განხორციელება. მოხდა სახელმწიფო გადატრიალება. გაყლიტეს ქართული ორიენტაციის მომხრენი. პირველ რიგში მოკლეს სამეფოს პირველი ვეზირი, დიდი ღუკა ჭანჭიძე და მთავარსარდალი, დიდი დომესტიკოსი ჯაბა. ყოველივე ამის შედეგად ტრაპეზუნტის საკეისრო ძალიან დასუსტდა და მალე ბიზანტიის ვასალად გადაიქცა. ბედმა ესეც არ აკმარა. მცირე აზიაში შემოჭრილმა და გაბატონებულმა თურქებმა დაიპყრეს. ასე დაამთავრა არსებობა ტრაპეზუნტის საკეისრომ, რომელიც რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში საქართველოს ბუფერულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა.

ბეჭა მანდატურთუხუცესის დროს ტაოსა და ბასიანს აზატ-მოსეს მეთაურობით თურქები შემოესივნენ. ტაოს ერისთავი თაყა ფანასკერტელი თურქთა მარბიელ ლაშქარს მოუშზადებელი შეხვდა. მართალია, თაყა ერისთავი მცირე რაზმებით მედგრად ებრძოდა თურქებს, მაგრამ მათი თარეში ვერ შეაჩერა. პირიქით. თურქებმა უფრო მაგრად შემოუტიეს ზემო ქართლის სამხრეთ სანახებს. გამძვინვარებული მტერი არბევდა და ანადგურებდა მოსახლეობას, სოფლებს, იალალებიდან ერეკებოდა საქონელს. როდესაც ბეჭამ შეიტყო თურქების შემოსევა, მაშინვე მოუწოდა ზემო ქართლებს — მესხებს, ჭავჭავაძეებს, კლარჯებს, შავშელებს. მყისვე შეკრიბა ქართველი მხედრობა და ბრძოლის წინ, ლაშქრის წინაშე მგზნებარე სიტყვა წარმოთქვა, რომელიც ქართული მჭევრმეტყველების

შესანიშნავ ნიმუშადაა მიჩნეული. აი, ეს სიტყვაც: „ისმინეთ, მთავარნო საქართველოსანო, ძმანო და თანამონათესავენო ჩემნო, სიტყუა ჩემი!

ღიღმან და სახელოვანმან. სკიპტრისა და პორფირის მქონებელთა შორის უმეტეს განთქმულმან მეფემან დავით (აღმაშენებელზეა ლაპარაკი—თ. ჩ.) დასცა და დაამხო ძლიერება თურქთა ნათესავისა და აოტნა სამეფოსაგან მისისა. მიერ ჟამითგან აქომომდე არღარა ჩენილან თურქნაი. და აწ ცოდვითა ჩუენათჳს, და კჳლად აღიძრნეს მძვინვარედ მოაოხრეს ტაო, და ურიცხვ სული ტყუეყვეს და მოსწყუდეს პირითა მახვილისითა. ეკლესიანი დასცეს და სიწმინდენი შეაგინეს, და კჳლად გამზადებული არიან ბოროტის ყოფად ქრისტიანეთა და მოოგრებად, ვინათგან მეფე (დემეტრე მეორე — თ. ჩ.) შემცირებულს არს მძლავრებისაგან თათართასა და კჳლად პირნი და თავნი საქართველოსანნი განდგომილან, და არავინ არს წინააღმდგომ თურქთა.

აწ ისმინეთ ჩემნი, ტომნო და ერთ-ნებენო! და შეეკრბეთ ყოვლითა ძალითა ჩუენითა და მივმართოთ თურქთა. და არ მივსცეთ თავნი და შვილნი ჩუენნი, და არა განუღწირნეს ღმერთმან მოსაენი და აღმსარებელნი მისნი. და მოგუცეს ძლევა მათ ზედა, ვითარ მისცა მამათა ჩუენთა ძლევა მათ ზედა. დავდვით თავი ჩუენი სჯულისა შეუგონებლობისათვის და ძმათა ჩუენთათჳს. უეჭველად ღმერთი მოგუანიქებს ცხოვრებას!“

ბექას მგზნებარე სიტყვით აღფრთოვანებული ქართველები მედგრად ეკვეთენ მომხდურებს. ჯერ ბექას ვაჟმა. სარგისმა დაიფრინა თურქთა მრავალათასიანი არმია, ხოლო შემდეგ 12 000 კაცი-საგან შემდგარმა ქართველთა ლაშქრის ძირითადმა ბირთვმა უშუალოდ ბექა მანდატურთუხუცესის ხელმძღვანელობით დაამარცხა და გააქცია თურქთა 30 000 არმია. გაქცეულ თურქებს ქართველები ქალაქ სპერთან წამოეწიენ და ერთდღიანი ფიცხელი ბრძოლის შემდეგ საბოლოოდ გაანადგურეს.

ბექა მანდატურთუხუცესის სიკვდილის შემდეგ ზემო ქართლში, მისი შვილი სარგის მეორე (1306—1334 წწ.) მთავრობდა. სარგისის ათაბაგობის ბოლო პერიოდში საქართველო კვლავ გააერთიანა მისმა დისწულმა გიორგი მეხუთე ბრწყინვალემ (1314—1346 წწ.). გიორგი ბრწყინვალე, დავით აღმაშენებლის შემდეგ, ქართველ მეფეთა შორის ყველაზე შორსმკვრეტელი პოლიტიკოსი და მტკიცე ნებისყოფის პიროვნება იყო. მან ბოლო მოუღო ერისმთავრე-

ბის თვითნებობას და გამთიშველობას. ალაგმა ყველა თავნება დიდი ფეოდალი და მათი სამფლობელოები პირდაპირ სამეფო კარს დაუქვემდებარა. როდესაც ბიძამისი, დედის ძმა, სარგის მეორე გარდაიცვალა (1334 წ.), მისი შვილი, ყვარყვარე თვითონვე დანიშნა სამცხე-საათაბაგოს მმართველად.

საქართველო, მისი არსებობის მთელ მანძილზე, მრავალჯერ ყოფილა მტრებისაგან დარბეული, მაგრამ ძნელია იმის გადმოცემა, რაც თემურ ლენგის გამანადგურებელმა შემოსევებმა თავს დაატეხა ჩვენს ქვეყანას. თემურ ლენგმა 1386 წლიდან მოყოლებული, თხუთმეტი წლის განმავლობაში რვაჯერ ილაშქრა საქართველოზე, რომლის შემდეგ ჩვენი ქვეყანა ვერა და ველარ გასწორდა წელში. თემურ ლენგის „ურდოებთან ხანგრძლივსა და უთანასწორო ბრძოლაში გაჩანაგდა საქართველოს ერმრავალი მოსახლეობა, დაიწვა და გადაშენდა სოფლები და დაბა-ქალაქები, დაიქცა და დაილეწა ციხე-კოშკები, გაიჩეხა და გაპარტახდა ბალ-ვენახები, შეირყვნა და შეიბილწა ეკლესია-მონასტრები, განადგურდა ერის მატერიალური და სულიერი კულტურის დიდებული ძეგლები“ (კ. ტაბატაძე). ასეთივე მძიმე ბედი ხვდა წილად ვითომდა დამოუკიდებელ სამცხე-საათაბაგოს. ივანე ჯაყელის ათაბაგობის დროს, 1400 წ. თემურ ლენგმა მთელი ზემო ქართლი მოაოხრა. ისტორიკოსის ცნობით, სამარყანდელი მბრძანებელი „ჩაუდგა შიგან ზემო ქართლსა, რომელს არს საათაბაგო და ვერარა წინააღუდგა ათაბაგი და ივლტოდა სიმაგრეთა შინა. მაშინ მრავალი ბოროტი მოაწია, და მოსრა პირითა მახვილისათა სულნი მრავალნი, მრავალი ტყუე ჰყო, და დააქცივნა წმინდანი ეკლესიანი, და დაწვნა ცეცხლითა ყოველივე შენობანი, თემი და დაბანი“. ძნელია ამაზე ამომუწარავად და ლაკონიურად გადმოიცეს ის საშინელებანი, რაც თემურმა ზემო ქართლში დაატრიალა.

XV ს. დასაწყისში ქართველთა გაჭირვებას ისიც დაერთო, რომ ივანე ათაბაგი საქართველოს მეფეს გიორგი VII განუდგა. ათაბაგს მეფის ძმა კონსტანტინე მიემხრო. ორივე განდგომილი სულ მალე დიდი ძლევით თემურ ლენგს ეახლენ და ერთგულება შეჰფიცეს. ქვეყანაში შინა აშლილობამ ახალი ძალით იფეთქა. დაუძლურებულსა და თითქმის გაპარტახებულ საქართველოში, მეფე გიორგი VII გარდაცვალების შემდეგ, მისი განდგომილი ძმა კონსტანტინე გამეფდა. მაგრამ კონსტანტინემ, არათუ ქვეყანას ვერ მოუარა, საკუთარ შვილთანაც ვერ გამონახა საერთო ენა. ბატონიშვილი ალექ-

სანდრე მამის სახლიდან გაიქცა, ზემო ქართლში ჩავიდა და მამამისის ყოფილ მეგობარს ივანე ჯაყელს შეაფარა თავი. ათაბაგმა, რასაკვირველია, გამოიყენა სამეფო ოჯახის წევრებს შორის უთანხმოება და კარგადაც მოითხო ხელი. ალექსანდრე უფლისწულისა და ივანე ათაბაგის მეგობრობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. ალექსანდრე მალე მიხვდა ათაბაგის ვერაგობას, რომელსაც საქართველოს შინააშლილობით თავისი მდგომარეობის განმტკიცება სურდა, დაუბრუნდა ოჯახს და კონსტანტინეს გარდაცვალების შემდეგ თვითონ ავიდა ტახტზე. ალექსანდრე პირველი საქართველოს ისტორიაში დიდის სახელითაა შესული. მან ოცდაათ წელზე მეტხანს იმეფა (1412—1443 წწ.) და თავგამოდებით იბრძოდა საქართველოს ერთიანობისათვის.

XV ს. მიწურულს ივანე აღბუღას ძე ჯაყელმა თავისი სეპარატისტული მოქმედება ბოლომდე მიიყვანა და თავი დამოუკიდებელ მთავრად გამოაცხადა. მან ესეც აღარ იკმარა, 1415 წ. შეჰყარა ლაშქარი და ალექსანდრე დიდის წინააღმდეგ გაემართა. მეფე იმხანად კოხტასთავს (ჯავახეთში) იდგა. ფიცხელ ბრძოლაში ურჩი ათაბაგი დამარცხდა, ტყვედ ჩაუვარდა სამეფო ლაშქარს. განრისხებულმა მეფემ ათაბაგსა და მის მომხრე დიდებულებს მამულები ჩამოართვა. ზემო ქართლის ციხესიმაგრეებში თავისი სანდო ხალხი ჩააყენა.

პატიმრობაში მყოფმა ივანე ჯაყელმა თავისი ცოდვები მოინანია და შენდობა-პატიება სთხოვა მეფეს. ერთგულების ფიცის დადების შემდეგ მეფემ აპატია დანაშაული და იგი კვლავ ათაბაგად დატოვა.

1416 წ. ზემო ქართლს ყარა-იესუფის ურდოები შემოესია. შინაგამცემთა მეშვეობით თურქებმა ახალციხის ციტადელი — დედო ციხე აიღეს და შიგ ცეცხლი და მახვილი დაატრიალეს. ყარაიუსუფმა უამრავი ქართველი დაატყვევა, გაძარცვა ახლომახლო ადგილები და სამეფო ქართან შეხვედრის მიშით სასწრაფოდ გაეცალა საქართველოს.

XV ს. ორმოციან წლებში ივანე ჯაყელის შვილს, აღბუღას (1444—1451) ათაბაგობაში ბიძამისი ყვარყვარე შეეცილა. ყვარყვარემ გადაიბირა დიდებულები, შეკრიბა ლაშქარი, დაესხა თავს ძმისწულს და დაამარცხა. დამარცხებული აღბუღა ათაბაგი ალექსანდრე დიდის შვილს, გიორგი VIII ეახლა და ეთაყვანა. გიორგი მეფემ შეიწყნარა აღბუღას ვედრება და დახმარება აღუთქვა. შეჰყარა

ლაშქარი და ყვარყვარეს წინააღმდეგ გაემართა. შეშინებულმა ყვარყვარემ მეფეს შებმა ვერ გაუბედა და თავისი ფეხით ეახლა საქართველოს ხელმწიფეს. გიორგი VIII ყვარყვარე მძევლად დაიტოვა. ხოლო ათაბაგობა კვლავ აღბუღა ივანეს ძე ჭაყელს დაუტოვა. სამწუხაროდ, გიორგი მეფემ მალე მიივიწყა ყვარყვარეს ვერაგობა და როცა აღბუღა გარდაიცვალა, ათაბაგობა — ზემო ქართლის მთავრობა ყვარყვარეს უბოძა.

ყვარყვარე ათაბაგმა მალე გამოაჩინა თავისი ბოროტი ზრახვები. რამაც გარკვეული ბიძგი მისცა საქართველოს დაქუცმაცებას. იგი იმდენად გათავხედდა, რომ მეფეს აღარ ეპუებოდა. განდიდების მანიით შეპყრობილმა ყვარყვარემ თავისი ვერაგული მოქმედებით შუღლი და მტრობა დათესა ყველა სფეროში. აქტიურად დაიწყო ფიქრი იმაზე, თუ როგორ ჩამოეშორებინა საქართველოსაგან მისი სისხლხორცეული ნაწილი სამცხე-საათაბაგო, მთელი იმდროინდელი ზემო ქართლი. სამეფო კარის გვერდის ავლით დაიწყო დამოუკიდებელი, სეპარატული საგარეო პოლიტიკის წარმოება. გაიჩინა საკუთარი ღესპანები, რომლებსაც დავალებებით სხვადასხვა ქვეყანაში აგზავნიდა. გაკადნიერებული ყვარყვარე ათაბაგი უფრო შორს წავიდა. უარყო მცხეთის კათალიკოს-პატრიარქის პირველმღვდელთმთავრობა, ეკლესიებსა და მონასტრებში წირვა-ლოცვისას აკრძალა კათალიკოსისა და მეფის მოხსენიება. თვითნებურად ნიშნავდა თანამდებობებზე სამღვდელო პირებს. იგი იმდენად გათავხედდა, რომ განიზრახა აწყურის მთავარ-ეპისკოპოსი მაწყვერელი საქართველოს კათალიკოსისათვის გაეტოლებინა. ყვარყვარეს ასეთ ვერაგულ, გამთიშველ მოქმედებას, ბუნებრივია, მეფე და კათალიკოსი ვერ შეურიგდებოდნენ. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა დავითმა, ურჩი და განკერძოების მომხრენი სასტიკად შეაჩვენა, რასაც ყვარყვარემ კვლავ ვერაგობით უპასუხა. სასწრაფოდ გამოძებნა ქართული ეკლესიის დაუძინებელი მტერი, ერთი გაიძვერა, ვითომდა „წინასწარმეტყველი“ ნაძირალა ბერძენი მღვდელი და უბრძანა, დაეწყო პროვოკაციული ქადაგება საქართველოს პატრიარქის წინააღმდეგ. სამწუხაროდ, ზოგიერთი გონებაშეზღუდული სამღვდელო პირი აპყვა პროვოკატორს. მაგრამ, საერთო-ქართული ქრისტიანული ეკლესიის მოწინააღმდეგეებს არაფერი გამოუვიდათ. ბერძენი „წინასწარმეტყველისა“ და ზოგიერთ გზააზნეულ სამღვდელს წინააღმდეგ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქმა საგანგებო და გადამქრელი ზომები მიიღო.

აკად. ივ. ჭავჭავაძის წერდა. რომ აღნიშნული პერიოდისათვის არცთუ იხე ადვილი იყო ერთიანი ქართული ეკლესიისაგან განდგომა. კათალიკოს-პატრიარქმა მტკიცედ გადაწყვიტა. საჯაროდ შეეჩვენებინა ყველა ურჩი სამღვდელს პირი. ანათემის შიშით თავზარდაცემული ზემო ქართლის სამღვდელთა მუხლმოყრით ეახლა კათალიკოსს და პატიება სთხოვა. შერისხულებს ფიცისა და ერთგულების წიგნზე მოაწერინეს ხელი. ამის შემდეგ სამცხე-საათაბაგოში ყოველი სამღვდელს პირის კურთხევისას კათალიკოსისა და მღვდის ერთგულებას აფიცებდნენ. ეს ფიცი, როგორც აკად. ივ. ჭავჭავაძის შენიშნავდა, იმავე დროს „საქართველოს სახელმწიფოს და ეკლესიის მთლიანობისა და ერთობის ფიცი იყო“.

ხანგრძლივი ბლოკადისა და განუწყვეტელი იერიშების შემდეგ, 1453 წლის 30 მაისს თურქებმა სულთან მეჰმედ მეორის წინამძღოლობით ბიზანტიის დედაქალაქი კონსტანტინოპოლი აიღეს. გამარჯვებულმა თურქებმა ქალაქს სახელი გამოუცვალეს და ახალი სახელი—სტამბული შეარქვეს. მრავალსაუკუნოვანმა ბიზანტიის იმპერიამ არსებობა შეწყვიტა.

ბიზანტიის იმპერიის განადგურება, საუკუნეების მანძილზე მასთან არსებული შეჯახებების მიუხედავად, საქართველოსათვის მეტად სამწუხარო მოვლენას წარმოადგენდა. ოსმალთ-თურქების ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე დამკვიდრებით, საქართველოს ირგვლივ მუსლიმანური სამყაროს დახშული წრე შეიკრა. ევროპასთან ურთიერთობის ყველა გზა დაეხშო. ამიერიდან საქართველოს მთელ მუსლიმანურ სამყაროში მარტოღმარტო მოუხდებოდა ყოფნა-არყოფნის გადაწყვეტა. ქართველ პოლიტიკოსებს კარგად ესმოდათ შექმნილი პოლიტიკური სიტუაცია. შეწუხებულები იყვნენ დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა მესვეურებიც. ადრე თუ გვიან მათაც მიაღებოდა თურქთა ლაშქარი.

თურქების ბალკანეთში გადასვლა კარგს არაფერს უქადდა არა მხოლოდ მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ სამყაროს, არამედ უშუალოდ რომის პაპის სამწყსოსაც. გაითვალისწინა რა ყოველივე ეს, რომის პაპმა გადაწყვიტა სამხედრო კოალიცია მოეწყო თურქების იმპერიის წინააღმდეგ. ამ მიზნით, სხვასთან ერთად, საქართველოშიაც გამოგზავნა თავისი დესპანი ლუდოვიკო ბოლონიელი.

როგორც ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, პაპის დესპანს ქართველ მეფე-მთავართა შორის თანხმობა ჩამოუგდია. პაპის მოწო-

დებას ქართველები აქტიურად გამოეხმაურნენ და ერთიანი ქართული ლაშქრის შეკრება გადაწყვიტეს. ქართველთა შორის ყველაზე აქტიურად მაინც ყვარყვარე ათაბაგი მოქმედებდა. მან სპეციალური წერილით, რომელიც საფრანგეთში თავისი დესპანის ხელით 1459 წ. გაგზავნა, ბურგუნდიის მთავარს აცნობა. რომ იგი მზადაა, რათა თავის მხედრობით შეუერთდეს მოკავშირეებს.

ყვარყვარე ათაბაგის გარდა, თურქების წინააღმდეგ ლაშქრობაში მონაწილეობის თანხმობა განაცხადა მეფე გიორგი VIII, გურიელმა და აფხაზეთის ერისთავმა. მარტო სამცხე-საათაბაგო ევროპელებს 20 000 ცხენოსნის გამოყვანას პირდებოდა. სამწუხაროდ, მოკავშირეებმა თავიანთ ჩანაფიქრს ხორცი ვერ შეასხეს. ევროპის მეფე-მთავრებმა თურქებისათვის ვერ მოიცალეს. ისინი საკუთარი შინაური საქმეებით იყვნენ დაკავებული.

იმის მაგივრად, რომ თურქების საწინააღმდეგო სამხედრო კოალიციის ჩაშლას გონზე მოეყვანა ქართველი მეფე-მთავრები და ერთიანი ძალით შეეტიათ გაძლიერებული მტრისათვის, პირიქით მოხდა. კვლავ ახალი ძალით იფეთქა შინააშლილობამ, რომლის სულის ჩამდგმელი და წამომწყები ისევ ყვარყვარე ათაბაგი გახდა.

ყვარყვარემ ომი დაუწყო გიორგი VIII. ამ საქმეში მან ირანის მბრძანებელი უზუნ-ჰასანი მოიშველია. ერთობლივ შემოტევას ველარ გაუძლო ქართველთა მეფემ და დამარცხდა. ისარგებლა რა გიორგი VIII დამარცხებით, აჯანყდა ქუთაისის ერისთავი ბაგრატი, რომელიც ბაგრატიონთა შთამომავალი იყო. ბაგრატს სხვა დიდგვაროვანი აზნაურებიც დაეხმარნენ და კვლავ სძლია მეფე გიორგის. ეს მოხდა 1463 წ., რომელიც ჩიხორის ომითაა ცნობილი. ბაგრატმა კი გაიმარჯვა, მაგრამ წარმატება ველარ განავითარა. საქმე ძალიან ცუდად წაუვიდა. იგი იძულებული გახდა თავის გადარჩენაზე ეზრუნა. როგორც ყოველთვის, ავ საქმეში კვლავ ყვარყვარე ჩაერია, ბაგრატს დახმარების ხელი გაუწოდა. ამის გამგონე განრისხებული გიორგი VIII 1465 წ. განდგომილი მთავრის დასასჯელად ზემო ქართლს გაემართა.

მეფე თავისი ლაშქრით ფარავნის ტბასთან დაბანაკდა. განდგომილები ავი საქმისათვის მოემზადნენ. მეფის ლალათით მოკვლა გადაწყვიტეს. შეთქმულთა ზრახვა სრულიად შემთხვევით მეფის ერთგულმა იოთამ ზედგინიძემ შეიტყო და ყველაფერი პატრონს მოახსენა. გიორგი VIII არ დაუჯერა ერთგულ აზნაურს. მაშინ იოთამმა გადაწყვიტა საკუთარი სიცოცხლის ფასად გადაერჩინა მეფე.

მან ითხოვა ნება მის კარავში დაწოლილიყო, ხოლო თვითონ მეფე კი საიდუმლოდ სხვაგან გადასულიყო. მეფე დაეთანხმა ზედგინიძეს და მოსასვენებლად სხვა კარავში გადავიდა. იოთამი ღამით მეფის კარავში დარჩა. გვიან ღამით შეთქმულები შეიპარნენ მეფის კარავში და სასიკვდილოდ დაჩხეს იოთამ ზედგინიძე. როცა დილით მეფემ ერთგული ადამიანის სიკვდილი შეიტყო, საშინლად განრისხდა. გასცა განკარგულება, გამოძიება დაეწყოთ; რაც არ უნდა დაჯდომოდათ, ეპოვათ დამნაშავენი. ყვარყვარემ ამ არეულობით ისარგებლა, თავს დაესხა სამეფო ლაშქარს, დაამარცხა და მეფეც ტყვედ ჩაიგდო. მაგრამ, ათაბაგის ზეიმი დიდხანს არ გაგრძელებულა. მისი მემკვიდრე ბაადური საიდუმლოდ შეუთანხმდა მეფეს, რომ შემდგომში იგი საათაბაგოს საქმეებში აღარ ჩაერეოდა. თუ დათანხმდებოდა, თავისუფლებას მიიღებდა. მეფეს რალა დარჩენოდა, თანხმობა გამოუცხადა და თბილისისაკენ გასწია.

გიორგი VIII იოთამ ზედგინიძის თავგანწირული ერთგულება არ დაივიწყა. მის მემკვიდრეს თავადობა უბოძა და მამულებითაც დააჯილდოვა. ღარიბი აზნაურის შთამომავალი ზედგინიძეები, ქართლის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ფეოდალები, ამილახვრები გახდნენ.

1477 წ. ზემო ქართლში ირანის მბრძანებელი უზუნ-ჰასანი შეიჭრა. მან მოითარეშა და უმოწყალოდ დაარბია ქვეყანა. მარტო აწყურში მოთარეშებმა მრავალი მოსახლე გადაბუგეს. გაწყვიტეს აწყურის საკათედრო ტაძრის მსახურნი, გაძარცვეს ტაძარი და სხვა ძვირფასეულობასთან ერთად თან წაიღეს აწყურის ღვთისმშობლის უნიკალური ხატი.

XV ს. მიწურულში ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს დაშლის პროცესი უკვე დამთავრებული იყო. საქართველო ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად საბოლოოდ 1491-92 წწ. დაქუცმაცდა. ქართული ფეოდალური მონარქიის დაშლას თან დაერთო დიდი სათავადოების ჩამოყალიბების პროცესი, რომლის დამთავრებისას მთლიანად მოიშალა სახელმწიფოებრივი მართვის აპარატი.

სათავადოები, რა თქმა უნდა, ზემო ქართლშიაც შეიქმნა. ჯაყელთა ფეოდალურ გვარს დაუპირისპირდნენ აღზევებული შალიკაშვილები, დიასამიძეები, ავალიშვილები. ყველაზე მეტად შალიკაშვილთა ფეოდალური სახლი გაძლიერდა, რომლის ზოგიერთმა წარმომადგენელმა კიდევ უფრო გაამწვავა ამ სამხრეთ ქართული სამთავროს პოლიტიკური კრიზისი.

XVI ს. დამდეგს ზემო ქართლს კვლავ დიდი უბედურება დაატყდა. 1500 წელს ირანის შაჰ ისმაილის სარდალ ხოლუფა-ბეგის მეთაურობით თურქულ-თურქმანული წარმომავლობის ყიზილბაშებმა დაარბიეს ქვეყანა. როგორც ერთი ქართველი ისტორიკოსი წერს. ყიზილბაშებს ძალიან დიდი ნადავლი წაუღიათ სამცხე-საათაბაგოდან.

მეტრთა შემოსევებისა და შინაფეოდალური აშლილობისაგან მიყენებული მძიმე ჭრილობების მიუხედავად, XV ს. დაწყებული თითქმის XVI ს. პირველი ნახევრის ჩათვლით, საქართველოს ისტორიაში განდგომილი ათაბაგების პოლიტიკური აღზევების პერიოდი. ჯერ იყო და ავად მოსახსენიებელმა ყვარყვარემ არნახულ ძლიერებას მიაღწია. როგორც უკვე ვიცით, იგი მეფესაც აღარაფრად აგდებდა. შემდეგ ყვარყვარესავე პოლიტიკას დაადგა მზექაბუჯ ათაბაგი (1500—1515 წწ.), რომელმაც საკუთარ ძმისწულს — ყვარყვარე ქაიხოსროს ძეს ათაბაგობა წაართვა. შემდგომ ათაბაგობაც არ იკმარა და თავისი თავი მეფედ და ყოვლისა აღმოსავლეთისა ხელმწიფედ გამოაცხადა. მართალია, მისი „მეფობა და ხელმწიფობა“ ზემო ქართლის ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა, მაგრამ ფაქტი მაინც ფაქტად რჩება.

მზექაბუჯი მეტად ძლიერი და შეუპოვარი პიროვნება იყო. სწორედ მისმა ვაჟკაცურმა შემართებამ გადაწყვიტა ბრძოლის ბედი, როდესაც მამამისი ყვარყვარე 1463 წ. შეება კონსტანტინე მეფეს, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ამ გამარჯვების მიუხედავად ყვარყვარემ გადამწყვეტ წარმატებას მაინც ვერ მიაღწია, რადგანაც იგი შორსმჭვრეტელი პოლიტიკოსი არ იყო. მან ალლო ვერ აუღო იმდროინდელ საერთაშორისო ვითარებას და საკუთარი სამთავროს ვიწრო, კუთხური პოლიტიკით შემოიფარგლა. იმისათვის რომ ზურგი მაგარი ჰქონოდა, ოსმალეთთან გააბა კავშირი და ერის ინტერესების დალუპვას მიჰყო ხელი. მამის გზას დაადგა მზექაბუჯიც. ოსმალების აქტიური დახმარებით გურიაში ილაშქრა და აჭარა-ლაზეთი თავის სამთავროს შეუერთა. განდიდების მანიით შეპყრობილმა მზექაბუჯმა ესეც არ იკმარა. სრული დიდებისათვის საეკლესიო სფეროშიაც მოინდომა დამოუკიდებლობა. მართალია, მანაც ვერ მოახერხა ერთიანი ქართული ეკლესიის დაშლა, მაგრამ მისმა ვერაგულ-სეპარატისტულმა მოქმედებამ მაინც დიდი ზიანი მიაყენა ქართულ ეროვნულ ერთიანობას.

მსეჭაბუკის გარდაცვალების შემდეგ ათაბაგად მისი ძმისწული ყვარყვარე ქაიხოსროს ძე ჯაყელი გახდა (1515—1535 წწ.), მაგრამ ახლა უმცროსმა ბიძამ, მანუჩარმა არ მისცა მოსვენების საშუალება. იგი აუჯანყდა ძმისწულს, შალიკაშვილები მიიმხრო და სულ მალე ათაბაგობაც ჩამოართვეს. გაბოროტებული ყვარყვარე დახმარების მიღების მიზნით ირანის შაჰთან წავიდა. შაჰ ისმაილსაც ეს უნდოდა. დაუყოვნებლივ გამოგზავნა დიდი ლაშქარი სარდალ დივ-სულთან რუმლუს მეთაურობით. 1516 წ. თმოგვის ციხესთან შეებნენ ერთმანეთს დივ-სულთან რუმლუსა და მანუჩარის ლაშქარი. გამარჯვება ყიზილბაშებს დარჩათ. ყვარყვარე კვლავ გახდა ათაბაგი.

ყვარყვარედ წოდებულ ყველა ათაბაგის მსგავსად, არც ყვარყვარე ქაიხოსროს ძეს ასვენებდა განდიდების მანია. ათასნაირი ხრიკების ხლართვა დაიწყო იმერეთის მეფის, ბაგრატის წინააღმდეგ. გურიის დაპყრობის გეგმებსაც აწყობდა. ბაგრატი კი თავის შხრივ ძალ-ლონეს არ ზოგავდა იმერეთის სამეფოს გაძლიერებისათვის. ყვარყვარეს აკაცობით თავმოებზრებული ბაგრატი გურიისა და სამეგრელოს მთავრებს შეუთანხმდა და 1535 წ. ყვარყვარეს დასათრგუნავად გაეშურა. გადამწყვეტი ბრძოლა ს. მურჯახეთთან (ახალქალაქის მახლობლად) მოხდა. ყვარყვარე დამარცხდა და ტყვედ ჩაუვარდა გამარჯვებულებს. ტყვეობაში მას დიდხანს აღარ უცოცხლია და სულ მოკლე ხანში გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრე ქაიხოსრო ოთარ შალიკაშვილმა საიდუმლოდ გააპარა და სულთანს მიჰგვარა სტამბულში.

ყვარყვარეს გარდაცვალების შემდეგ. ზემო ქართლის ერთი დიდი რეგიონი — ჯავახეთი ქართლის მეფემ ლუარსაბ I შეიერთა და იგი მთელი ათი წლის განმავლობაში ქართველთა მეფის ხელში იყო.

XVI ს. ორმოციანი წლების დასაწყისში თურქეთის სულთანმა სულეიმან კანუნიმ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობა გადაწყვიტა. ამ მიზნით 1543 წ. ზემო ქართლს 22 000-ანი არმია შემოუსია, რომელსაც არზრუმის ბეგლარბეგი მუსა ფაშა მეთაურობდა. იმერეთის მეფემ ბაგრატ მესამემ კვლავ მოიხმო გურიისა და სამეგრელოს მთავრები და თურქების შესახვედრად გაემართა. ამასობაში თურქებმა ოლთისის ციხესიმაგრე აიღეს და იქვე დაბანაკდნენ. გადამწყვეტი ბრძოლა ოლთისის მახლობლად, ქარაღასთან მოხდა. ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება იზეიმეს.

ოლთისთან დამარცხებამ ოსმალეთს სამხრეთ საქართველოს დაპყრობაზე ხელი როდი ააღებინა. პირიქით მოხდა. 1545 წ. სულეიმან სულთანმა ზემო ქართლს უფრო დიდი ლაშქარი შემოუსია. საერთო მტრის წინააღმდეგ კვლავ შეიკრიბნენ ქართველი მეფე-მთავრები. ბასიანის მახლობლად, იქ სადაც 1204 წ. თამარ მეფის ლაშქარმა სასტიკად დაამარცხა გათავსდებული სულთანი რუქნ აღ-დინი, მოხდა დიდი სისხლისმღვრელი ომი. ქართველი სარდლების ყოყლოჩინობამ, გარდაუვალი გამარჯვების რწმენამ და არაორგანიზებულობამ, რომელსაც ლალატიც დაერთო, თავისი დამღუპველი შედეგი გამოიღო. ბასიანთან ბრძოლა ქართველებისათვის საბედისწერო აღმოჩნდა. ისინი დამარცხდნენ და თანაც ძალიან მძიმედ.

ოთარ შალიკაშვილისა და ზოგიერთი სხვა გამყიდველი თავადის დახმარებით ოსმალ-თურქებმა თითქმის უბრძოლველად დაიკავეს ზემო ქართლის ციხესიმაგრეები. ოსმალებმა სასწრაფოდ ჩამოიყვანეს სტამბულში დავაჟკაცებული ქაიხოსრო და ათაბაგად გამოაცხადეს.

ქაიხოსრო მესამემ (1545—1573 წწ.), რომელსაც ქართველობის გრძნობა ჯერ კიდევ არ ჰქონდა დაკარგული, მალე იგრძნო, რომ სულთანი მისი ქვეყნის სრული დაპყრობისათვის ემზადებოდა. სამწუხაროდ, იგი არსებულ ვითარებაში კარგად ვერ გაერკვა. იმის მაგივრად, რომ სხვა ქართველ მეფე-მთავრებთან გაერთიანებულიყო, ირანს მიმართა დახმარებისათვის. ირანსაც ეს უნდოდა. მათ იფიქრეს, რომ ერთი ხელის დაკვრით ლუარსაბ I გაანადგურებდნენ და ზემო ქართლსაც დაიპყრობდნენ. ირანის შაჰი თამაზი ჯავახეთს შემოესია. 1547 წ. ახალქალაქი აიღეს და მთელი ჯავახეთი მოაოხრეს. ცეცხლითა და მახვილით მოსპეს სახიზარებში თავშეფარებული უამრავი ქართველობა, მაგრამ გადამწყვეტ წარმატებას ვერ მიაღწიეს. რადგანაც, როგორც „ახალი ქართლის ცხოვრება“ გვამცნობს, თვითონაც დიდი ზარალი განუცდიათ, რამაც იმაში დაარწმუნა, რომ მეფე ლუარსაბს ადვილად ვერ დაამარცხებდნენ და დროებით გაცლა ამჯობინეს. დახმარების მაგივრად ირანელებმა, უბადრუკი ქაიხოსროს სამშობლო ააწიოკეს.

1547 წ. კვლავ განახლდა ირან-თურქეთის ომი. თურქ-ოსმალოები პირველ რიგში ზემო ქართლში, სამცხე-საათაბაგოში შემოიჭრენ. ოსმალებისაგან შევიწროებით გონს მოსული ქაიხოსრო ათაბაგი შემოსეული მტრის წინააღმდეგ აჯანყდა. აჯანყება თითქმის

ორ წელიწადს გრძელდებოდა. სამწუხაროდ, ერთმანეთში მოკინკლავე სხვა ქართველმა მთავრებმა თანამომძეებისათვის ვერ მოიცალეს, დახმარების ხელი არ გაუწოდეს ზემოქართლელებს. მართოდ დარჩენილი ზემოქართლელები ოსმალებმა 1549 წ. როგორც იქნა, დაიმორჩილეს. იერიშებით აიღეს ციხესიმაგრე, რომლიდანაც ათი მიწასთან გაასწორეს, ხოლო თხუთმეტში თავიანთი გარნიზონები ჩააყენეს. დამარცხებულმა ქაიხოსრო ათაბაგმა გაქცევით უშველა თავს.

მეფე ლუარსაბ I თავგამოდებით იბრძოდა საქართველოს ძლიერებისა და ერთიანობისათვის. იგი მდგრად დაუხვდა საქართველოში შემოჭრილ ოსმალებს. დიდი ბრძოლების შედეგად თითქმის მთელი ზემო ქართლი გაათავისუფლა. ოსმალები განდევნა სამცხიდან, ჯავახეთიდან და კოლა-არტაანიდან. სამწუხაროდ, ლუარსაბის წარმატებები დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1551 წ. საქართველოს ისევ შაჰ-თამაზი შემოესია. მან პირველად კვლავ ზემო ქართლი დალაშქრა. გამძვინვარებული ირანელები არავის და არაფერს არ ინდობდნენ. დაანგრიეს ქალაქები, დაბა-სოფლები, გადაწვეს სახიზარები, აჩეხეს ბალ-ვენახები. შაჰ-თამაზმა დიდი ზარალის საფასურად ვარძიის კლდეში ნაკვეთ ქალაქშიაც შეძლო შესვლა. უთანასწორო სისხლისმღვრელ ბრძოლაში დედაწულიანად ამოხოცეს ვარძიის ქვაბებში თავშეფარებული ქართველები. გაწყვიტეს ვარძიის მონასტრის ბერები. გაანადგურეს ყველაფერი, რისი განადგურებაც კი შეიძლებოდა. გაძარცვეს ვარძიის საგანძურები და თან წაიღეს მონასტრის ოქროსა და ვერცხლის ძვირფასი ნაკეთობანი, თვალ-მარგალიტით შემკული ხატები, უძვირფასესი ხელნაწერი წიგნები. მოგლიჯეს და გაიტაცეს ვარძიის მონასტრის ოქროს კარები და სხვა მრავალი ძვირფასეულობა.

შაჰ-თამაზმა ათაბაგად კვლავ ქაიხოსრო მესამე ჩაყელი დასვა, რომელიც ფაქტიურად ირანის ყურმოჭრილ ვასალად გადაიქცა.

1555 წ. ირანსა და ოსმალეთს შორის ზავი დაიდო. ამ ზავის შედეგად საქართველო ორ ნაწილად იქნა გაყოფილი. იმერეთი, სამეგრელო, გურია, აჭარა, ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი და ლაზეთი ოსმალეთის გავლენის სფეროში მოექცა. ქართლი, კახეთი, თორის მხარე, სამცხე და ჯავახეთი ირანის გამგებლობაში გადავიდა. ბუნებრივია ქართველები ასეთ „დანაწილებას“ ვერ შეურიგდებოდნენ და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა კი არ შეანელეს, პირი-

ქით, უფრო გააძლიერეს. მრავალი მწარე დარტყმა აგემეს ორივე აგრესორს.

ირანის გამგებლობაში არსებული ზემო ქართლის ნაწილი — თორის მხარე, სამცხე და ჭავჭავაძეთი შაჰ-თამაზმა კვლავ ქაიხოსრო ჩაყელს დაუტოვა. მართალია, იგი ირანის ვასალი იყო, მაგრამ თურქები ქაიხოსროს არ ეპუებოდნენ და ხშირად არბევდნენ მის სამფლობელოს. ოსმალთ-თურქებისაგან შეწუხებულმა ათაბაგმა დახმარებისათვის კვლავ შაჰ-თამაზს მიმართა. იგი ყაზვინს ეახლა შაჰს. შაჰ-თამაზი ორჭოფულად დაპირდა დახმარებას. ირანელების დახმარების მოლოდინში ქაიხოსრო ათაბაგი 1573 წ. გარდაიცვალა ქალაქ ყაზვინში.

ქაიხოსროს შემდეგ ათაბაგობა ირანელებმა მის შვილს, ყვარყვარე შოთხეს (1573—1581 წწ.) დაულოცეს. მაგრამ ქვეყანას ფაქტიურად მისი დედა — დედისიმედი მართავდა. დედისიმედი ენერგიული და ძალაუფლების მოყვარე ქალი იყო. იგი იოლად თავს არავის დააჩაგვრინებდა. ამ დროს შალიკაშვილები და მათი მომხრე დიასამიძეები ათაბაგს განუდგნენ და მისი ჩამოგდება განიზრახეს. შორსმჭვრეტელმა დედისიმედმა შეთქმულებს დაასწრო და მათი მეთაური, ვარაზ შალიკაშვილი მოაკვლევინა. მაგრამ შინა აშლილობას ამითაც არაფერი ეშველა. ათაბაგისა და განდგომილი თავადების მომხრეებმა გადასწვეს და დაარბიეს ერთმანეთის სახლკარი. ამ უბედურებას ისიც დაერთო, რომ ათაბაგობაში ყვარყვარეს მისი ძმა მანუჩარი შეეცილა. შინა აშლილობა და ძმთა სიხლისღვრა სამცხე-საათაბაგოში, მთელ ორ წელს მძვინვარებდა.

1578 წ. აგვისტოში ოსმალთა ურიცხვი ლაშქარი მუსტაფა-ლალა-ფაშას მეთაურობით ჭავჭავაძეთში შემოიჭრა. ყვარყვარემ ბევრი იღონა. მაგრამ ვერაფერს გახდა. ხელი არავინ გაუმართა. მის ძმას, მანუჩარ ჩაყელს, რომელიც ექვსიათასიან ლაშქარს სარდლობდა, ორჭოფული მდგომარეობა ეკავა. ოსმალოები მას მუსტაფა-ლალა-ფაშას სახელით ათაბაგობას ჰპირდებოდნენ. მანუჩარიც იდგა და ელოდა, ვინ გაიმარჯვებდა, ირანი თუ ოსმალეთი. არ ორჭოფობდნენ მხოლოდ ხალხისა და ქვეყნის ერთგული აზნაურები და გლეხკაცობა. ბევრმა მათგანმა შეაკლა თავი კარზე მომხდურ მტერს. მაგალითად, მგელისციხედ წოდებულ ციხესიმაგრეში (იგი ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია მოქცეული) გამაგრებული ქართველები. როინ და ბერი გოგორიშვილების მეთაურობით, ხუთი დღის განმავლობაში იგერიებდნენ იენიჩართა

გააფთრებულ იერიშებს. მტერთან ბრძოლაში გაწყდნენ ველისციხის, თეთრიციხის და ქაჯთაციხის (ყველა მათგანი ამჟამად თურქეთის ფარგლებშია) გმირი დამცველები.

იმავე წლის ცხრა აგვისტოს, ჩრდილის ტბასთან ერთმანეთს შეეჯახნენ ირანელები და ოსმალ-თურქები. ირანელთა მხარეზე იბრძოდა თურქების ბატონობის მოწინააღმდეგე ქართველთა მცირერიცხოვანი რაზმი. გადამწყვეტ ბრძოლაში მუსტაფა ლალა-ფაშამ სასტიკად დაამარცხა ირანელები. ტყვედ ჩავარდნილ რამდენიმე ათას ირანელ ყიზილბაშს, იენიჩრებმა თავები გააყრვენიეს. უფრო სასტიკად მოექცნენ ტყვედ ჩავარდნილ ქართველებს. ისინი ცეცხლში დაწვეს.

შორიდან მაკქერალი, ათაბაგობის მომლოდინე მანუჩარ ჯაყელი ეახლა და ეთაყვანა სულთნის გამარჯვებულ სარდალს და თავისი ციხე-სიმაგრეების გასაღებები ჩააბარა. მუსტაფა ლალა-ფაშამ პატივით მიიღო მანუჩარი, მაგრამ დანაპირები მაინც არ შეუსრულა. ამასობაში ოსმალებმა ახალციხის ციტადელიც აიღეს და სამცხე-საათაბაგო სანჯაყებად, მცირე რაიონებად დაჰყვეს. ათაბაგობის მაგივრად მანუჩარს მხოლოდ ერთი სანჯაყის, კერძოდ კი, ხახულის სანჯაყის ბეგობაღა ერგო. ქედმაღალი მანუჩარი, ბუნებრივია, თავისი ხვედრით უკმაყოფილო დარჩებოდა.

საკუთარი სამშობლოს მძიმე ხვედრით შეწუხებული და გამოუვალ მდგომარეობაში მყოფი ყვარყვარე და დედისიმედი, აგრეთვე გაწბილებული მანუჩარი იძულებული გახდნენ ოქროს ციხეში (ადიგენის რაიონშია) ზღებოდნენ სულთნის სარდალს. სამივემ სულთნის ერთგულებაზე დაიფიცეს, სულ მალე ყვარყვარე და მანუჩარი სულთნის მოთხოვნით სტამბულს გაიწვიეს.

ძმები დიდხანს დარჩნენ სტამბულს. სულთანმა ორივეს მაჰმადის რჯულზე გადასვლა მოსთხოვა. ყვარყვარე სასტიკ უარზე დადგა, მანუჩარი მერყეობდა.

ერთხელ სტამბულში გამართულ სახალხო რელიგიურ დღესასწაულზე სულთნის საყვარელმა ფალავანმა ერთიმეორეზე დააწვინა სახელგანთქმული მოჭიდავენი. ამ სანახაობას ორივე ძმა ესწრებოდა. გამარჯვებებით გაამაყებულმა თურქმა ფალავანმა ქართველებს რომ მოჰკრა თვალი, ორივე ძმა ქიდაობაში გამოიწვია. ყვარყვარემ გამოწვევა მიიღო. თურქი და ქართველი გამეტებით დაეძგერნენ ერთმანეთს. ყვარყვარემ ბევრი არ დააყოვნა, კისრულით წამოიღო გოლიათი თურქი ფალავანი და ისე დაანარცხა, რომ

ადგილზევე სული გააფრთხობინა. ჭარად შეყრილი თურქი მაყურებელი მზად იყო აეკუწა ქართველი ვაჟკაცი. სულთანმა რომ არა, ალბათ ასეც მოხდებოდა. დასჯის მაგივრად სულთანმა გამარჯვებული ყვარყვარე დააჯილდოვა. ამასთან, კვლავ მოსთხოვა მაჰმადიანობა მიეღო. მაგრამ ისევ მტკიცე უარი მიიღო. ხოლო როდესაც მანუჩარს მიმართა, მისგან დამაკმაყოფილებელი პასუხი მიიღო. იგი დათანხმდა წინადაცვეთა ჩაეტარებინათ. მაჰმადიანობასთან ერთად მანუჩარმა ახალი სახელიც მიიღო. მას თურქებმა მუსტაფა შეარქვეს და ძმასთან ერთად, უკვე ფაშის წოდებით, საქართველოში გამოისტუმრეს.

1579 წ. 25 ივნისს სულთნის ბრძანებით, თურქების მიერ დაპყრობილ ზემო ქართლის ნაწილში, ახალციხის საფაშო დაარსდა და მის პირველ ფაშად მანუჩარყოფილი მუსტაფა დანიშნეს.

გამაჰმადიანებული მანუჩარი იძულებული იყო ოსმალებთან ერთად მიეღო მონაწილეობა ქართლის სამეფოს სოფლების დარბევაში. ამავე დროს იგი, სისხლითა და ხორციით ქართველი, თანაუგრძნობდა თანამოძმეებს და საიდუმლოდ ეხმარებოდა ქართლის მეფე სვიმონს.

ერთხელ სვიმონ მეფემ მუხრანთან მუსრი გაავლო თურქთა მარბიელ ლაშქარს. იმისათვის, რომ სულთანთან ემართლებია თავი, მარბიელი ლაშქრის სარდალმა მუხრანთან მარცხი მანუჩარს გადააბრალა და მისი ღალატით მოკვლა განიზრახა. ამ მიზნით, ვითომდა სამხედრო თათბირისათვის მანუჩარი მეჰმედ ფაშას კარავში დაიბარეს. მანუჩარმა გუმანით იგრძნო საშიშროება და თან ორმოცდაათი ერთგული მხედარი გაიყოლია. მანუჩარის მხედრები ფაშის სიახლოვეს შეჩერდნენ. უხეიროდ გათამაშებული სამხედრო თათბირი ოსმალოებს არ გამოუვიდათ. როცა მანუჩარი კარვიდან გამოსვლას აპირებდა, ერთმა ოსმალომ ხელი წაატანა მას. მანუჩარმა მრისხანედ შეჰყვირა და თურქს ისეთი ძალით დასცხო ხმალი, რომ იგი თავიდან მუცლამდე გაჩეხა. ჯაყელის ყვირილზე, მის გადასარჩენად კარავში ქართველი მხედრები შევარდნენ და ბევრ თურქს დაუბნელეს მზე. ნირწამხდარი მეჰმედ ფაშა იძულებული გახდა ყარსისაკენ წასულიყო და იქიდან დაეწყო ფიქრი შურისძიებაზე.

1582 წ. მანუჩარმა კვლავ ქრისტიანობა მიიღო და მის სამფლობელოში ანტიოსმალური აჯანყების ცეცხლი დაატრიალა. უამრავი თურქი გაწყვიტა, ფიცხელი იერიშებით აიღო ციხე-სიმაგრე-

ები და ზემო ქართლში ათაბაგობა აღადგინა. 1583 წ. მანუჩარ ჭაყელი ქართლის მეფეს სვიმონს დაუმოყვრდა. ცოლად შეირთო მისი ქალიშვილი ელენე. ამ აქტით კვლავ აღსდგა მტკიცე პოლიტიკური და ეკონომიკური კავშირი ქართლის სამეფოსთან. სამწუხაროდ, მტერსაც არ ეძინა. ოსმალებმა გადაწყვიტეს ძლიერი დარტყმით ერთხელ და სამუდამოდ წელში გაეტეხათ მანუჩარ ჭაყელი, რასაც მათ 1587 წ. მიაღწიეს. სულთნის ჯარმა კვლავ დაიპყრო ჭავჭავთი და სამცხე, აღადგინეს ახალციხის (ჩილდირის) საფაშო, რომლის ცენტრსაც სამხრეთ საქართველოს განთავისუფლებამდე ქალაქი ახალციხე წარმოადგენდა.

როგორც ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, თურქ-ოსმალთა ურიცხვი სამხედრო ძალის გარდა, მანუჩარის საბოლოო დამარცხებაში გარკვეული წვლილი მიუძღვით მოღალატე თავადებს, რომლებსაც ისევ შალიკაშვილთა გვარი ედგა სათავეში. 1587 წ. მანუჩარის დასასჯელად ოსმალთა ლაშქარს პირველად კოკოლა შალიკაშვილი მიეგება. ეს კოკოლა იმ ოთარ შალიკაშვილის შვილისშვილია, რომელმაც თავის შვილთან ვარაზთან ერთად ორგულობითა და განდგომით სისხლი გაუშრო ათაბაგებს.

დამარცხებული მანუჩარი იძულებული გახდა თურქებს გასცლოდა. მას მიბაძა ჭაყელთა გვარის ბევრმა წარმომადგენელმა, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს სხვა პროვინციებს შეეხიზნენ. ასე გაჩნდნენ ჭაყელები გურიაში, აჭარასა და იმერეთში. ვინც საკუთარ მამულს ვერ შეელია, მათ მაჰმადიანობა მიიღეს, ბეგები გახდნენ და თანდათანობით გათურქდნენ. ზოგიერთმა ჭაყელმა თურქეთის სულთნისაგან შთამომავლობით მიიღო ფაშობა და ერთგულად ემსახურებოდა ოსმალეთის იმპერიის ინტერესებს. XVII საუკუნის დასაწყისიდან XIX ს. 30-იანი წლების მიწურულამდე, ვიდრე რუსეთი დღევანდელ სამხრეთ საქართველოს გაათავისუფლებდა. ახალციხის საფაშალიკოს ოცდაათი ფაშიდან ოცდაოთხი გამაჰმადიანებული ქართველი იყო. ხოლო ამ გამაჰმადიანებული ქართველი ფაშებიდან 20 ჭაყელთა საგვარეულოს გათურქებული შთამომავალი იყო, დანარჩენი ოთხი კი — ხიმშიაშვილების გვარისა.

რუსეთის იმპერიის ბატონობის პერიოდში, ზემო ქართლში დარჩენილი გათურქებული ჭაყელები რუსული ყაიდის, ათაბაგ-ქობლიანსკის გვარს ატარებდნენ. მათ „სამფლობელოს“ მხოლოდ ერთი სოფელი, აბასთუმან-ადიგენის გზაგამყოფი ბენარა წარმოადგენდა.

ოსმალები ქრისტიან ქართველებთან შედარებით გამაჰმადია-
ნებულებს უკეთეს პირობებს უქმნიდნენ. თანამდებობებზე ნიშნა-
დნენ, არცთუ იშვიათად მამულებითაც ასაჩუქრებდნენ. სამაგი-
როდ, სასტიკად თრგუნავდნენ ყველა იმას, ვინც კი მომხდურებ
ეურჩებოდა. განსაკუთრებით სდევნიდნენ და ავიწროვებდნენ ქა-
თულ ქრისტიანულ ეკლესიას, რომელშიაც გამაჰმადიანება-გათურ-
ქების ყველაზე დიდ მოწინააღმდეგეს ხედავდნენ. ქვეყნის რაც ზე-
იძლება მალე დამონებისა და ასიმილაციისათვის მრავალი თურ-
ქულ-თურქმანული ტომი ჩამოასახლეს და ყველაზე საუკეთესო
ადგილებზე დაასახლეს.

1590 წ. ირან-ოსმალეთის ზავის თანახმად, ზემო ქართლი თით-
ქმის მთლიანად ოსმალთა სახელმწიფოს საზღვრებში მოექცა და
სულ მალე ქვეყანა ეკონომიურადაც დაიმორჩილეს. XVI ს. მიწე-
რულს ზემო ქართლში არსებული ყველა სოფელი, სახნავ-სათეს
სავარგულები, საძოვრები, ტბები, წისქვილები... მოკლედ, ყველა
ფერი ის, რისი აღწერაც კი შეიძლებოდა, თურქებმა დეტალურად
აღწესხეს და „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ სახელ-
წოდებით ცნობილ საგადასახადო რეესტრში შეიტანეს. ყოველივე
ამას ოსმალური მართვა-გამგეობა და საგადასახადო სისტემის და-
ნერგვა მოჰყვა.

ახალციხის, ანუ იგივე ჩილდირის საფაშალიკოდ გამოცხადე-
ბული სამცხე-საათაბაგო, რვა ადმინისტრაციულ ერთეულად –
სანჯაყად (რაიონად) დაჰყვეს და სათავეში სანჯაყ-ბეგები ჩაუყენეს!
სანჯაყები, თავის მხრივ, ნაპიებად, პატარა თემებად დაანაწილეს!
მაგალითად, ახალციხის სანჯაყში ცხრა თემი — ნაპიე შედიოდა.
ესენი იყო მზვარეს, ჩილდირის, უდეს, ქვაბლიანის, აწყურის, აღ-
თუნ-ალის (ოქროს ციხის), ოცხეს, ასპინძისა და ჭაჭარაქის ნაპი-
ები. აკშეპირის (ასე დაამახინჯეს თურქებმა ახალქალაქის სახელი
სანჯაყში შედიოდა საკუთრივ ახალქალაქის, თმოგვისა და ნიალის
ყურის ნაპიები. დიდი არტანის სანჯაყი მზვარის, ჩრდილისა და
ტყის ნაპიებს მოიცავდა. სამ-სამი ნაპიე შედიოდა ხერთვისისა და
ჩილდირის სანჯაყებში. ხოლო ორ-ორი პეტრაჲ. ფანაკიისა და ფო-
ცხოვის სანჯაყებში.

საერთოდ, თურქების მიერ მიტაცებულ სამხრეთ საქართვე-
ლოს ტერიტორიას ოთხი ბეგლარბეგი, გუბერნატორი განაგებდა:

რომელთა შორის ერზურუმის ფაშა პირველობდა. იგი იყო ოთხივე ოლქის ჯარების მთავარსარდალი — სერასკირი. ყოველ ფაშა-ბეგლარბეგს ჰყავდა თავისი სამოხელეო აპარატი, სადაც, არცთუ იშვიათად გამაჰმადიანებულ ქართველებსაც ეკავათ თანამდებობები.

როგორც სათანადო ადგილზე უკვე ითქვა, ახალციხის საფაშალიკოს, მისი არსებობის მთელს მანძილზე ოცდაათი ფაშა მართავდა, საიდანაც ოცდაოთხი გამაჰმადიანებული ქართველი იყო. ისტორიული ზემო ქართლის ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს ახალციხის ფაშა განაგებდა. მასვე ემორჩილებოდნენ ჯავახეთისა და კოლას პროვინციის ფაშები. ახალციხის ფაშას ორი რეზიდენცია ჰქონდა. საკუთრივ ახალციხის ციტადელი და ქალაქი ოლთისი. ასევე თავ-თავიანთი რეზიდენციები ჰქონდათ მის ხელქვეით ფაშებსაც. ჯავახეთის ფაშა ასპინძასა და ხერთვისს შორის მდებარე ს. ნიჯგორში იჯდა, ხოლო კოლასი — ქ. კოლაში.

XVI ს. დასასრულს, „გურჯისტანის დავთრის“ მიხედვით, ზემო ქართლში 1160 სოფელს ჰქონდა შეწერილი გადასახადი. ამის გარდა კიდევ ყოფილა 53 სოფელი, რომელიც ჯერ კიდევ ქართველ თავად-აზნაურთა საკუთრებას წარმოადგენდა. ამგვარად, XVII ს. დასაწყისში ზემო ქართლში 1213 დასახლებული პუნქტი ყოფილა. ამავე რიცხვს უნდა დაემატოს აგრეთვე ის 364 ნასოფლარი, რომლის მოსახლეობა თურქთა ბატონობას გაექცა და შიდა ქართლში პოვა თავშესაფარი. ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს, რომ არაბების, მონგოლების, თემურლენგის, ირანელებისა და ოსმალ-თურქების გამაჰმადიანებელი შემოსევების მიუხედავად, XVI ს. მიწურულშიაც კი ზემო ქართლი ფრიალ მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანა ყოფილა. თანამედროვე ზემო ქართლის ექვსივე რაიონში ამჟამად მხოლოდ 265 სოფელია. აქ ისიც ხაზგასასმელია, რომ ამ სოფლების მხოლოდ ნახევარშილა ცხოვრობენ ქართველები.

ოსმალთა გაბატონების შემდეგ ზემო ქართლში თურქულ-თურქმანული ეთნიკური ელემენტიც გაჩნდა. როგორც სათანადო ადგილზე უკვე ითქვა, საკუთარი ხელისუფლების განმტკიცებისა და ქართველების გამაჰმადიანება-ასიმილაციის დაჩქარების მიზნით რამდენიმე ტალღად ჩამოასახლეს მაჰმადიანი მეჯოგე ტომები, რომლებსაც უამრავი რაოდენობით მოჰყვნენ თან მოლები, ხოჯები, ქეთხუდები, ყადები და სხვადასხვა ჯურის რელიგიურ-ადმინისტრა-

ციული მოხელენი. ყოველ მათგანს კონკრეტული დავალება ჰქონდა მიცემული: ყოველნაირად უნდა ცდილიყვნენ ქართველების „ქეშმარიტ რელიგიაზე“ დაყენებას, რაც საბოლოო ჯამში გათურქებას ნიშნავდა.

ასეთი ვითარების მიუხედავად, XVII ს. პირველ მეოთხედამდე ზემო ქართლის მოსახლეობის უმრავლესობა მაინც ქრისტიანი ქართველები იყვნენ. ამ დროისათვის არც თავადაზნაურობა ყოფილა გამაჰმადიანებული. მათი გამაჰმადიანება XVIII ს. პირველ ნახევარში დამთავრდა.

ზემო ქართლის დედასამშობლოდან მოგლეჩას არასოდეს შეერიგებია ქართველები. ბევრჯერ ეცადნენ თურქების განდევნას, მაგრამ ყოველი მცდელობა უშედეგოდ მთავრდებოდა. ერთ-ერთ ასეთ მცდელობას წარმოადგენდა 1770 წ. 20 აპრილის ასპინძის ბრძოლა. იგი ქართული სამხედრო ხელოვნების უბრწყინვალესი ნიმუშია.

წინასწარი შეთანხმების შედეგად რუსეთის იმპერატორმა ეკატერინე II რამდენიმე ათასიანი კარგად შეიარაღებული და გაწვრთნილი საექსპედიციო კორპუსი გამოგზავნა საქართველოში. კორპუსს სარდლობდა ავანტურისტული ბუნებისა და ქართველების მიმართ არცთუ კეთილად განწყობილი გენერალი ტოტლებენი. ქართლ-კახეთის მეფემ, ერეკლე II, გადაწყვიტა ესარგებლა შემთხვევით და გაენადგურებინა ახალციხის საფაშალიკო, რომელიც ნისხლს უშრობდა იმერეთისა და ქართლ-კახეთის სამეფოებს. საფაშოს განადგურება ერთდროულად ზემო ქართლის განთავისუფლებასაც ნიშნავდა.

გენერალი ტოტლებენი თავდაპირველად დაეთანხმა ერეკლე II გეგმას. მაგრამ, როგორც ბოლოს გაირკვა, ეკატერინე II მიერ მოვლენილ სარდალს სულ სხვა ზრახვები ჰქონდა.

1770 წ. 17 აპრილს ქართველებისა და მეფის რუსეთის ჯარები აწყურში ჩავიდნენ. მეფე ერეკლე წინააღმდეგი იყო აწყურის ციხის აღებაზე. იგი ახალციხისაკენ ისწრაფვოდა და იქიდან აპირებდა იერიშის განვითარებას, რასაც ზემო ქართლის გათავისუფლება უნდა მოჰყოლოდა. გენერალმა ტოტლებენმა აწყურის ციხეზე ალყის შემორტყმა აიჩემა. ღრმად ჩაფიქრებული დიდი საქმის ბოლომდე მიყვანის ინტერესებისათვის, ერეკლემ დაუთმო რუსთა სარდალს.

აწყურის ციტადელს ალყა შემოარტყეს. მაგრამ, ყველასათვის მოულოდნელად და, რაც მთავარია, მეფის უკითხავად, ტოტლებენმა ალყა მოხსნა, ქართველები თურქებს შეატოვა და თვითონ იმერეთისაკენ გასწია.

ერეკლე მეორემ, რომელიც იმ დროს ორმოცდაათ წელს გადაცილებული ჰქონდა ვაჟკაცი იყო, გასაოცარი სიმტკიცე და შორსმჭვრეტელობა გამოიჩინა. ციხეს ალყა მოხსნა და სასწრაფოდ ასპინძისაკენ გაეშურა. ასპინძამდე თურქები ორჯერ შეეზნენ ქართველებს, მაგრამ ორჯერვე დამარცხდნენ. ვიდრე ერეკლე თავისი ლაშქრით ასპინძას ჩააღწევდა, იქ უკვე თავი მოეყარა ოსმალებისა და დაღესტნელების გაერთიანებულ ჯარს. რომლის რაოდენობა თითქმის ათი ათას მეომარს აღწევდა. ქართველებს მხოლოდ სამი ათასი მებრძოლი ჰყავდათ.

ბრძოლის დაწყების წინაღამით ერეკლემ საიდუმლოდ მტკვარზე ხიდი მოაშლევინა. დილით ასპინძის ველზე ქართველთა ლაშქარი სამ ნაწილად გაიშალა, რომლის ერთ ფრთას სარდალი დავით ორბელიანი ჩაუყენა სათავეში. მეორეს კი ბატონიშვილი გიორგი. რაც შეეხება ცენტრს, მას თვითონ ერეკლემ უსარდლა. ქართველებმა მედგრად შეუტიეს მტერს და მათ რიგებში არევ-დარევა შეიტანეს. ფიცხელი ბრძოლის შემდეგ, მტერმა ველარ გაუძლო გალომებულ ქართველებს და თავის გადარჩენის მიზნით მტკვრის მეორე მხარეზე გადასვლა მოიწადინა. რასაც საშინელი უზედურება მოჰყვა. მტკვარზე გადებული ხიდი აშლილი დახვდათ. ფეხდაფეხ დაღვენებული ქართველები ეძგერნენ თურქთა და დაღესტნელთა გაერთიანებულ ლაშქარს. დაიწყო საშინელი ხოცვა-ჟლეტა. ვინც ქართველთა ხმლებს გადაურჩა, აღიდებული მტკვრის ტალღებმა შთანთქა. ერეკლეს მხედრობამ ბრძოლის ველზე მტრის ოთხი ათასი ჯარისკაცი გაჟლიტა. თითქმის ამდენივე მტკვარმა დაახრჩო. მცირე ნაწილი ქართველებს ტყვედ დანებდა. ტყვეების ჩვენებით, მხოლოდ 13 კაცსა უშველია თავისთვის გაქცევით. უმარავ მტერთან ერთად ბრძოლის ველზე დაეცა თურქთა გოლა ფაშა, რამდენიმე სანჯაყ-ბეგი, დაღესტნელთა სარდალი მალაჩილა და კიდევ სხვა ბელადი. კოხტა ბელადის სახელით ცნობილი მალაჩილა თვითონ ერეკლემ განგმირა ცხენდაცხენ. ქართველთა მხრიდან სულ რამდენიმე ათეული მეომარი იყო მოკლული და დაჭრილი. ერეკლესთან ერთად თავი გამოიჩინა უებრო სარდალმა დავით ორბელიანმა, რომლის საარაკო გმირობას ლექსი უძღვნა ბესიკმა.

მადლიერმა ქართველმა ერმა სათანადოდ დააფასა ერეკლე მეორის გმირობა და თავისი აღტაცება ერთ ხალხურ ლექსში გამოხატა:

ასპინძას ვნახე ერეკლე,
ხელში ეჭირა ხმალო,
ჩეხეა დაუწყო ლეკ-ოსმალთ,
ადინა სისხლის ღვარიო.

ამწუხაროდ, ასპინძასთან მოპოვებული ბრწყინვალე გამარჯვება შინაგანი და საგარეო დამაბულობის გამო ერეკლე II ველარ განავითარა. იგი იძულებული გახდა თავისი ლაშქრით თბილისში დაბრუნებულიყო.

ზემო ქართლში ციხე-სიმაგრეებში ჩაყენებული ოსმალთა იენიჩრების აღვირახსნილ ძალმომრეობას, აბუჩად აგდებას და ძარცვა-გლეჯას ვერ ურიგდებოდა დაპყრობილი ქართველობა და არც თუ იშვიათად. მაჰმადიან თანამოძმეებთან ერთად იბრძოდა თავისი უფლებების დასაცავად, ხშირად მახვილით ხელში გამოდიოდა. მართალია, უმეტესად თვითონ უფრო ზარალდებოდა, მაგრამ არც მტერს ადგა კარგი დღე.

ზემო ქართლში ყველაზე დიდმა აჯანყებამ 1816 წლის მაისის დამდეგს იფეთქა. დაიწყო ხანგრძლივი და მძიმე სახალხო-გამათავისუფლებელი ომი. აჯანყებულებმა სისხლისმღვრელ ბრძოლაში აიღეს საფაშალიკოს ცენტრი, ქალაქი ახალციხე. შემდეგ ხელთ იგდეს მისი ციტადელი და ტყვედ ჩაიგდეს ახალციხის ფაშა. ახალციხეზე გამარჯვების შემდეგ აჯანყებულებს სათავეში ჩაუდგა ხერთვისის სანჯაყ-ბეგი. გამაჰმადიანებული მემედ ვაჩნაძე, რომლის ხელმძღვანელობით ქვაბლიანის ხეობაში დაამარცხეს ოსმალთურქთა დიდი რაზმი. მღელვარება მალე აჭარასაც მოედო. აჭარლებმა და მესხებმა ორ ცეცხლს შორის მოაქციეს ახალციხის ფაშას საშველად გამოგზავნილი ოსმალთა რვაათასიანი კორპუსი, რომელიც სულ მალე მთლიანად გაანადგურეს და მისი სარდალიც ტყვედ ჩაიგდეს.

რასაკვირველია, თურქეთის ხელისუფლება ასეთ მარცხს ვერ შეურიგდებოდა. ეს ასეც მოხდა. არზრუმის ვილაიეთის სერასკირმა ბაბა ფაშამ აჯანყებულთა წინააღმდეგ დიდი დამსჯელი ლაშქარი გამოგზავნა. აჯანყებული ზემოქართლები და ოსმალთა ლაშქარი

რამდენჯერმე შეეტაკნენ ერთმანეთს. გადამწყვეტ ბრძოლაში დიღვირთან, რომელიც ამჟამად თურქეთშია და დუგური ეწოდება, აჯანყებულები დამარცხდნენ. სამაგიეროდ, ახალციხის იერიშისას ოსმალოებმა დიდი ზარალი ნახეს და უკუიქცნენ. ბაბა ფაშა იძულებული გახდა ახალციხის მხარე მიეტოვებინა. ქვეყანა თანდათან დაწყნარდა და ყველამ თავთავიანთ სახლებს მიაშურა. აჯანყებულთა ბელადი მემედ ვაჩნაძე ხერთვისში წავიდა და ციხესიმაგრეში გაშავრდა.

1826 წლის სახალხო აჯანყება თითქმის ხუთ თვეს გრძელდებოდა. სამწუხაროდ. მისი განვითარება და ბოლომდე მიყვანა ქართველებმა ვეღარ შეძლეს, ზემო ქართლი კვლავ ოსმალთა უღელქვეშ გმინავდა.

სათანადო ადგილზე აღნიშნული იყო, რომ XIV საუკუნიდან ავალიშვილების ფეოდალურმა საგვარეულომ თანდათანობით იწყო გაძლიერება. XV ს. მიჯნაზე თორის მხარეში მათი დიდი სათავადო ჩამოყალიბდა. ავალიშვილებმა თავდაპირველ რეზიდენციად ნუა აირჩიეს. იგი დღევანდელი ბორჯომის ტერიტორიაზე უნდა არსებულიყო. ცოტა ხნის შემდეგ სადგერში, დღევანდელ წაღვერთან, გადაინაცვლეს. ავალიშვილთა სათავადო 56 სოფელს ითვლიდა და ქვეყანაც საკმაოდ წელში გამართული იყო. მაგრამ ზემო ქართლის ტერიტორიის უდიდეს ნაწილზე ოსმალთა გაბატონებამ თავისი უარყოფითი გავლენა თორის მხარეზეც მოახდინა. ავალიშვილების სათავადომ დაკნინება იწყო. XVIII ს. მეორე ნახევარში სამეურნეო და კულტურული ცხოვრება, შეიძლება ითქვას, უკვე მოშლილი იყო. ოსმალთა-თურქებისა და ლეკების გამუდმებული თარეშის გამო მოსახლეობა და თვითონ ავალიშვილებიც დიდ შიშინაობასა და გაჭირვებას განიცდიდნენ. ასეთი მძიმე მდგომარეობის მიუხედავად ავალიშვილები მაინც მედგრად ებრძოდნენ მტერს. მაგალითად, 1739 წ. შიდა ქართლიდან ახალციხისაკენ შემობრუნებული ლაშქარი, რომელსაც უსუფ-ფაშა მეთაურობდა, პეტრას ციხესთან (ყურორტ ლიკანის მოპირდაპირედ, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს), ავალიშვილებმა ერთიანად გაუღიტეს. მტრის მთელი ავლადიდება და ნაძარცვი ქართველებს დარჩათ. მათ შორის იყო ფრიად საჭირო იარაღი — ზარბაზნები, რომლებიც ციხესიმაგრეში აიტანეს და ახალციხის მიმართულებით დააყენეს. მოულოდნელი დამარცხებისაგან გაოგნებულ უსუფ-ფაშას გული გაუსკდა და ადვილზევე გარდაიცვალა.

ავალიშვილებმა დიდხანს ვეღარ გაუძლეს თურქების გაუთავებელ შემოტევებს. XVIII ს. 60—70 წწ. მიატოვეს მხარე და შიდა ქართლში პოვეს თავშესაფარი.

გვიანფეოდალური ეპოქის მიწურულს. როდესაც საქართველოს საქმეები საბოლოოდ აიწეწა, გათურქებას გადარჩენილი ზემოქართლის მცირე ნაწილი, თორის მხარე, მოთარეშე აბრაგი ლეკების არენად იქცა. ლეკები დღენიადაგ აწიოკებდნენ უბატრონო მითოვებულ მოსახლეობას, ვისი მოტაცებაც შეეძლოთ — იტაცებდნენ და ახალციხის საფაშოში ტყვეებად ყიდდნენ. მარბიელ დ. ლესტნელს არც ზოგიერთი ავკაცი და გულხარბი ქართველი ფეოდალი ჩამორჩებოდა. XVIII ს. დასასრულსა და XIX ს. დასაწყისში სუმბათაშვილების გვარის ზოგიერთმა უღირსმა წარმომადგენელმა ბორჯომში არსებული გოგიასციხე შიდა ქართლიდან მოტყვევებული ქართველი ტყვეების შესაკრებ ბაზად გადააქციეს. მხარცე ციციშვილები ჩამორჩნენ, უფრო მეტი ავკაცობა ჩაიდინეს ისინი სისტემატურად აწიოკებდნენ გუჯარეთის ხეობის ქართველობას. მთელ ოჯახებს ატყვევებდნენ და გასაყიდად ახალციხეში ერეკებოდნენ. ციციშვილებმა, რომლებიც გუჯარეთის ხეობაში ძამას მხრიდან შედიოდნენ, მოკლე ხანში მთლიანად გააპარტახეს და გააუკაცრიელეს ოდესღაც ეკონომიურად და კულტურულად აყვავებული ეს თვალწარმატაცი ხეობა. XIX ს. ათიანი წლების მიწურულს ციციშვილები გუჯარეთის ხეობას მთლიანად დაეპატრონენ და გაუკაცრიელებულ მხარეში თავიანთი ყმა-ოსების ჩამოსახლება დაიწყეს. ასე გაჩნდა ოსობა გუჯარეთის ხეობაში.

1801 წელს ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთს შეუერთდა. ამ შემდეგ რუსეთის იმპერიამ ერთიმეორეზე მიყოლებით თავი გამგებლობაში მოაქცია საქართველოს სხვა პროვინციებიც. ჭერ სამხრეთ საქართველოზე დადგა.

გამოჩენილი ქართველი მხედართმთავრის გენერალ გ. ერისთავის მიერ ქალაქ თავრიზის აღება და საერთოდ, სპარსეთთან ომის წარმატებით დამთავრებამ, აგრეთვე რუსეთის ჩარევამ თურქეთსა ბერძნეთის კონფლიქტში, ოსმალეთის იმპერიასთან ომის აუცილებლობა დღის წესრიგში დააყენა.

1828 წლის ადრე გაზაფხულზე რუსეთის იმპერიამ თურქეთს ომი გამოუცხადა. იმპერატორ ნიკოლოზ I ბრძანებით რუსთა მხედ-

რობამ ორი მხრიდან. კავკასიიდან და ბალკანეთიდან შეუტია სულთნის სახელმწიფოს. რუსეთის ჯარის სამხედრო ოპერაციები ზემო ქართლის მიმართულებითაც წარიმართა. გენერალმა პასკევიჩმა საპხრეთიდან შემოუარა ზემო ქართლს — ახალციხის საფაშალიკოს. საფაშოს დასახმარებლად სულთანმა ჯარის ახალი ნაწილები გამოგზავნა, მაგრამ რუსები მაინც მდგრად მიიწეოდნენ წინ. 1828 წლის 23 ივნისს შტურმით აიღეს ყარსის ციტადელი. მალე ახალქალაქიც დაეცა. გენერალ პასკევიჩს უბრძოლველად დანებდნენ ხერთვისისა და ასპინძის ციხესიმაგრეები. ჯერი ახალციხეზე მიდგა.

მოპაველი ალყის მოლოდინში, ოსმალებმა ახალციხის მთელი მაჰმადიანი მოსახლეობა შეაიარაღეს. ახალციხის ციტადელს. რომელსაც ათი ათასი ასკერი იცავდა, სულთანმა დასახმარებლად ოცდაათ ათასიანი კორპუსი მიაშველა. ახალციხისაკენ მომავალ თურქთა მაშველ კორპუსს რუსებმა ქალაქში შესვლა არ დააცალეს და ფოცხოვის ხეობაში დახვდნენ. ერთდლიანი ფიცხელი ბრძოლის შემდეგ თურქთა მაშველი კორპუსი განადგურებული იქნა.

1928 წლის 10 აგვისტოს რუსთა მხედრობამ ალყა შემოარტყა ახალციხის ციტადელს. პასკევიჩმა მეორე დღიწვე დაიწყო ციტადელის დაბომბვა. რამაც უდიდესი ზარალი მიაყენა მეციხოვნეებს. ზარბაზნათა ბატეების შეწყვეტის შემდეგ. პასკევიჩმა თურქებს კაპიტულაცია მოსთხოვა. თურქებმა უარი თქაასუხეს. უარის საპასუხოდ პასკევიჩმა ციტადელზე იერიშის განკარგულება გასცა.

15 აგვისტოს. ცაპეტსაათიანი გააფთრებული იერიშების შედეგად შეანგრის ციხესიმაგრის კედლები და ციტადელში შეიჭრნენ.

ახალციხისა და საერთოდ სამცხე-ჯავახეთის განთავისუფლებაში რუს ჯარისკაცებთან ერთად ქართველმა მეომრებმაც გამოიჩინეს თავი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია შემდეგში ცნობილი გენერლების ი. ანდრონიკაშვილის. ძმების — იასონ. სპირიდონ და რომან ჭავჭავაძეების. ოფიცრების — ვაჩნაძის, ბეჟანიშვილისა და სხვათა გმირობა, რომლებმაც დიდების შარავანდელით შეამკეს ქართველ მებრძოლთა სახელი.

ახალციხის ციტადელის გასაღების ჩაბარების დამთავრების შემდეგ გენერალმა პასკევიჩმა ციხესიმაგრეში შესვლის პირველობის საპატიო მოვალეობა ქართველ გრენადერთა პოლკს მიანდო. ქართველობა გაშლილი დროში შევიდა მამა-პაპათა მიერ აშენებულ ამ ძველქართულ ციხესიმაგრეში. მთელი საქართველო ზეი-

მოზღა ამ დიად გამარჯვებას. ასე გათავისუფლდა თურქების ბატონობის უფლიდან ზემო ქართლის ყველაზე დიდი ნაწილი — სამცხე და ჯავახეთი.

XIX საუკუნეში თურქეთის სახელმწიფოს წინააღმდეგ ძლევამოსილად წარმოებული ომების შედეგად, თითქმის მთლიანად გათავისუფლა მთელი ისტორიული ზემო ქართლი — აჭარა, კლარჯეთი, არტაანი, ოლთისი, ერუშეთი, შავშეთი, ლაზეთი. მაგრამ გარკვეული ობიექტური თუ სუბიექტური მიზეზების გამო, ისტორიულ ზემო ქართლს მხოლოდ აჭარა და ჩვენთვის უკვე ცნობილი ექვსი რაიონიღა შემორჩა.

1828 წლის ომის დამთავრებისთანავე ცარიზმის ხელისუფლებამ გათავისუფლებული ზემო ქართლის ხსენებულ ტერიტორიაზე შექმნა „ახალციხის საფაშოს დროებითი მმართველობა“, რომელმაც 1840 წლამდე იარსება. 1840 წ. ჩამოყალიბდა ახალციხის მაზრა და მასში გაერთიანდა ყველა გათავისუფლებული თემი. ახალციხის მაზრა უშუალოდ თბილისის გუბერნიას ექვემდებარებოდა. 1867 წელს მეფისნაცვალის ბრძანებით ახალციხის მაზრა ორად, საკუთრივ, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებად გაიყო. საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ მოხდა ხელახალი ადმინისტრაციული გადანაწილება. შეიქმნა ბორჯომის, ახალციხის, ადიგენის, ასპინძის, ახალქალაქისა და ბოგდანოვკის რაიონები, რომლებიც ამჟამად წარმოადგენენ თანამედროვე ზემო ქართლს.

რუსეთის ცარიზმის „ქრისტიანულმა კაცთმოყვარეობამ“ და ანტიისლამურმა მოქმედებამ, რომლის ამოსავალსაც კოლონიალური პოლიტიკა წარმოადგენდა, ათასობით ძალით გამაჰმადიანებული ზემოქართლელი აიძულა ოსმალეთში გადასახლებულიყო. იმის მაგივრად, რომ ქართველი მაჰმადიანებისაგან მიტოვებული სოფლები და ადგილ-მამულები ქართველებშივე გადაენაწილებინა, რუსეთის ცარიზმმა ვერაგული პოლიტიკა განახორციელა, რომლის შესახებაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი საბჭოთა საქართველოს მთავრობისადმი 1926 წელს წარდგენილ მოხსენებით ბარათში წერდა: „1822 წლითგან მოყოლებული, როდესაც ქართველი მაჰმადიანებით დასახლებული სამცხე, ჯავახეთი, ერუშეთი და პალაკაციო რუსეთმა ოსმალეთს წაართვა და მცხოვრები ისეთ სულიერ განწყობილობაში ჩააგდო, რომ ქართველმა მაჰმადიანებმა თავიანთი მამაპაეული სამოსახლოთაგან აყრა და ოსმალეთში გადასახლება არჩიეს, გრაფმა

პასკევიჩმა ქართველებს ლიხთიმერეთიდან იქ დასახლების ნება არ მისცა“.

ცარიზმმა ესეც არ იკმარა. XIX ს. 60-იანი წლებიდან ზემო ქართლში, კერძოდ კი ჭავჭავაძეთა ვორონეჟის, ჩერნიგოვისა და ყირიმის გუბერნიებიდან რუსი სექტანტები, ე. წ. „დუხოზორები“ ჩამოასახლა. რუსეთის იმპერატორებმა ზემო ქართლის ყველაზე საუკეთესო სააგარაკო ადგილები და მამულები თავიანთ ნათესავებს დაურიგეს. 1871 წელს იმპერატორმა ალექსანდრე II ბორჯომი თავის ბიძაშვილს, კავკასიის მეფისნაცვალს მიხეილ რომანოვს უწყალობა. თავისავე შთამომავალს, გიორგი რომანოვს აჩუქეს აბასთუმანი, მანამდე კი მეფისნაცვალმა მიხეილ ვორონცოვმა იმპერატორ ნიკოლოზ I ნებართვით ბორჯომის ორ ნასოფლარში — თორსა და მოქცევაში 1853 წ. პოლტაველი და ჩერნიგოველი ორასიოდე რუსულ-უკრაინელი ოჯახი დაასახლა. მეფისნაცვალის გეგმით, ჩამოსახლებულებს ორგვარი სარგებლობა უნდა მოეტანათ. პირველი: ადგილობრივი, ქართული მოსახლეობის საწინააღმდეგო, ცარიზმისათვის საიმედო დასაყრდენი უნდა შეექმნათ. მეორე: ჩამოსახლებული რუსები და უკრაინელები მალე გამრავლდებოდნენ და ამგვარად საფუძველი ჩაეყრებოდა შეთხელებული ქართული მოსახლეობის ასიმილაციას, რუსიფიკაციას. მაგრამ, მოხდა ის, რასაც არავინ ელოდა. ჩამოსახლებულები არა თუ დაუპირისპირდნენ თორის მხარის ქართველობას, არამედ მათთან მეგობრული და ნათესაური ურთიერთობა დაამყარეს. რუსი და უკრაინელი ქალიშვილები ქართველებზე თხოვდებოდნენ, ხოლო ქართველი ქალები ცოლებად მიჰყვებოდნენ ერთმორწმუნე ჩამოსახლებულებს... სულ მალე რუსები და უკრაინელები ქართველებში აითქვიფნენ. ცარიზმის ვერაგულმა ნაციონალურმა პოლიტიკამ საწინააღმდეგო შედეგი გამოიღო. ყველაფერი პირიქით მოხდა. რუსებმა და უკრაინელებმა თანდათანობით იწყეს გაქართველება. პირველი მსოფლიო ომის წინ თორელი, მოქცეველი რუსები და უკრაინელები, შეიძლება ითქვას, უკვე გაქართველები იყვნენ. ჩამოსახლებულებმა ქართულ ენასთან ერთად ადგილობრივი ჩვეულებები და სოფლის მეურნეობის წარმოების წესებიც შეითვისეს¹.

თურქებმა საქართველოს უკანასკნელად მენშევიკების დროს

¹ თორის მხარეში ჩამოსახლებულმა სლავურმა მოსახლეობამ, შეიძლება ითქვას, დღემდე შემოინახა მათთვის დამახასიათებელი ანთროპოლოგიური ნიშ-

შემოუტეხს. 1918 და 1919 წწ. ჯავახეთსა და სამცხეში შემოიჭრნენ. მათი მიზანი იყო ბორჯომის ხეობით შიდა ქართლში შესულიყვნენ და იქიდან დამუქრებოდნენ თბილისს. წინასწარ საიდუმლოდ ჩატარებული საგანგებო აგიტაციის შედეგად, თურქებმა ასპინძისა და ადიგენის სოფლების გამაჰმადიანებული მესხები თანამომხმეთა წინააღმდეგ განაწყვეს. ფანატიკურად განწყობილი მაჰმადიანი მესხებისაგან თურქებმა რამდენიმე ათასკაციანი ბანდა შექმნეს. რომელსაც სათავეში ჩაუყენეს ახალციხელი მსხვილი მემამულე სარვან-ბეგი, მენშევიკებმა მათ სათანადო წინააღმდეგობა ვერ დაუპირისპირეს. თურქები და რენეგატ ქართველ მაჰმადიანთა ბანდები უმოწყალოდ აწიოკებდნენ ქრისტიანულ მოსახლეობას. თანამომხმეთა დაწიოკებაში განსაკუთრებით გამოიჩინეს თავი ზარზმელმა. ჯარკანელმა, ბენარელმა და ზოგიერთი სხვა სოფლების მაჰმადიანმა მესხებმა. ქრისტიანი ქართველებისა და სომხების ქალ-ბავშვი თავის გადარჩენის მიზნით საქართველოს შიდა რაიონებს მიიწყდა. აწყურში მოსული და გამაგრებული თურქების შიშით, მოქცეულ მარტინენკოთა, ქვაბისხეველი და დვირელი ქართველების ქალ-ბავშვიც აიყარა და ბორჯომის ხეობის ქვედა სოფლებს — ახალუბას. ვარდგინეთს, კორტანეთსა და ზანავს შეათარეს თავი.

ადგილებში დარჩენილმა დვირელმა, ქვაბისხეველმა და მოქცეულმა ვაჟაკებმა, რომლებსაც საკირლები, დგვარელები და ტაძრისელები წამოეშველნენ, სლესის ციხესიმაგრეში გამაგრდნენ და იქიდან დაუწყეს თვალთვალი მტერს.

თურქი ასკერებისა და მოღალატე ქართველ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლაში თავი ისახელეს საროელმა, ვარგაველმა და თორელმა ქართველებმა. განსაკუთრებით კი ხიზაბავრელებმა. რომლებმაც შექმნეს „განწირულთა ათასეულის“ სახელით ცნობილი მოხალისეთა რაზმი. „განწირულთა ათასეულს“ ხელმძღვანელობდნენ ეფრემ ველიჯანაშვილი, პავლე ლეკიშვილი, მიხეილ ხუციშვი-

ნები და ნაწილობრივ გვარებიც. მაგრამ, ამჟამად ქართულ ეთნიკურ ელემენტში ისე არიან ათქვეფილნი, რომ მათ წარმოშობაზე გვარებილა მეტყველებენ მოხდა უფრო მეტიც. ოდესღაც ასტახოვებად და შირიახებად ყოფილთა შთამომავალნი დღეს ასტახიშვილებად და შირიაშვილებად იწერებიან. თორის ქვეყანაში ჩამოსახლებული დუგაროვების, კრავცოვების, მარტინენკოების, პანჩენკოების, შევჩენკოებისა და სხვათა უმრავლესობა ქ. ბორჯომში, ახალციხეში და ამ უკანასკნელის რაიონის ორ სოფელში — თისელსა და სხვილისში მოსახლეობენ.

ლი, ბაგრატ ყრუაშვილი და აშბროს ველიჯანაშვილი. ქართველ მოხალისეთა ათასეული გმირულად იცავდა ხიზაბაერა—ხერთეისის ზონის ქართულ სოფლებსა და მთავარ გზებს. ქრისტიან ქართველებს მალე წამოეშველა რეგულარული ჯარის ნაწილი, რომელსაც კაპიტანი ალექსიძე მეთაურობდა. ჯარის ნაწილთან ერთად, „განწირულთა ათასეულიც“ გმირულად ეკვეთა ასპინძაში გამაგრებულ მტერს და სასტიკი დამარცხება აგემა.

თითქმის ორი წლის განმავლობაში ბევრი ჭირ-ვარამი და ბრძოლა გადაიტანა ზემო ქართლის, კერძოდ კი სამცხისა და ჭავჭავთის ქართულმა ქრისტიანულმა მოსახლეობამ. ბოლოს და ბოლოს ქართველებმა სძლიეს მომხდურ თურქებს და ისინი საქართველოს სახელმწიფო საზღვარს იქით გადარეკეს.

ხალხური ხუროთმოძღვრება

ისტორიული ზემო ქართლის ეკონომიკური და კულტურული აღორძინება VIII საუკუნეში დაიწყო და განვითარების უმაღლეს დონეს XIII საუკუნეში მიაღწია. ერთიანი და ძლიერი ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნამ, რომლის ვითარებაშიაც ქართველი ერის საბოლოო კონსოლიდაცია მოხდა, მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა შემოქმედებით აღმავლობას. კულტურული აღორძინების საქმეში განსაკუთრებით დიდი როლი შეასრულეს ისეთმა კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებმა, როგორიც იყო ხანძთა, ზარზმა, ტბეთი, ოპიზა, ოშკი, ხახული და სხვა მისთანანი. ამავე საქმეს ემსახურებოდნენ უცხოეთის ტერიტორიებზე არსებული ქართული სავანეები — ათონის მონასტერი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი, ზემოქართლელი ძმების გრიგოლ და აბას ბაქურიანების მიერ ბულგარეთში დაარსებული პეტრიწონის მონასტერი. ამ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებში მიიღეს სწავლა-განათლება შუა საუკუნეების საქართველოს გამოჩენილმა სწავლულებმა და განმანათლებლებმა გრიგოლ ხანძთელმა, გიორგი მერჩულემ, იოანე, ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელებმა, იოანე პეტრიწონელმა, მიქელ მოდრეკილმა, აბუსერიძე ტბელმა და სხვებმა. აღნიშნულ ეპოქაში დაიწერა შოთა რუსთველის „ვეფხისტყაოსანი“, ჩახრუხადის „თამარიანი“. იოანე შავთელის „აბდულმესია“, სარგის თმოგველის „დილარიანი“. სამარადისოდ დაუვიწყარია სახელგანთქმული ხუროთმოძღვრების, მხატვრების, ოქრომჭედლებისა და კალიგრაფების ღვაწლი. მათმა ნამოღვაწარმა შორს გაუთქვეს სახელი ქართულ კულტურას. სწორედ ამ ეპოქაში აშენდა ისტორიული ზემო ქართლის ტერიტორიაზე მიმოხვეული სწორუბოვარი ხუროთმოძღვრების ძეგლები — ეკლესიები, ტაძრები, მონასტრები, სასახლეები, ხიდები, ციხესიმაგრეები. XII ს. 80-იან წლებში დასრულდა საქვეყნოდ ცნობილი კლდეში ნაკვეთი ქალაქი ვარძია, რომლის 800-

წლოვანი იუბილე ახლახან იზეიმა ქართველმა ერმა. შუა საუკუნეების ყველა ძეგლს, თავისი ნატიფი ფორმებით დღესაც აღტაცებაში მოჰყავს მნახველი.

სამშენებლო ხელოვნება საქართველოში, საერთოდ და კერძოდ, ზემო ქართლში, ადრეფეოდალური ხანიდან მოყოლებული ყოველთვის მაღალ დონეზე იდგა. ამაზე მეტყველებენ კარგად თუ იავარყოფილი სახით შემორჩენილი სხვადასხვა ეპოქისა და დანიშნულების ხუროთმოძღვრული ძეგლები და საფორტიფიკაციო ნაგებობანი. ამ უკანასკნელთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღინიშნოს ის კანონზომიერება, რაც მათ განლაგებაში შეინიშნება. საქართველოში არსებული თავდაცვითი ნაგებობანი, ასე თუ ისე, ყველა ერთი-მეორის სამზერზეა განლაგებული. ასეთივე ვითარებას აქვს ადგილი ზემო ქართლშიც, სადაც ყველა მთავარი საფორტიფიკაციო ნაგებობა ძირითადად მტკვრის ხეობაშია და განლაგების მიხედვით თავდაცვის სისტემის ერთ მთლიან ჯაჭვს ქმნის. თავდაცვის ერთიანი ჯაჭვი ერთმანეთის სიახლოვეს თავმოყრილი მსხვილი ცალკეული რგოლებისაგან — კოშკებისა და ციხესიმაგრეებისაგან შედგება. ეს საფორტიფიკაციო სისტემა ტაშისკარის ვიწროებიდან იწყება და საქართველოს ყელამდე, „გიურჯი ბოლახის“ სახელით ცნობილ კლდეკარამდე ვრცელდება. საქართველოს ყელად ნაგელისხმები კლდეკარი ისტორიული ბასიანის მხარეშია და ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს საზღვრებშია მოქცეული.

თავდაცვის სისტემაში შედიოდა აგრეთვე ქარაფოვან კლდეებში ნაკვეთი სახიზრები და მიწისქვეშა საიდუმლო სამალავები — დარანები, რომლებიც ამჟამადაც მრავლადაა შემორჩენილი ზემო ქართლში. ერთ-ერთ ასეთ სახიზარს წარმოადგენს წაღვერის ზემოთ. კიმოთესუბნის მოპირდაპირედ, შვეულად აღმართულ კლდეში ნაკვეთი ქვაბების კომპლექსი, რომელიც დღემდე რატომღაც უყურადღებოდაა მიტოვებული და დიდი ხანია ელის არქეოლოგის წერაქვს.

ტაშისკარის ვიწროების ერთ-ერთ კლდოვან კონცხზე, ზემო და ქვემო ქართლის შესაყარზე ამაყად დგას სანახევროდ დანგრეული ციხე-კოშკი. იგი ერთნაირად დარაჯობდა ზემო და ქვემო ქართლს. ისტორიიდან ცნობილია, რომ 1609 წელს ტაშისკართან მოხდა დიდი სისხლისმღვრელი ბრძოლა, სადაც ქართველებმა გიორგი სააკაძის მეთაურობით სასტიკად დაამარცხეს ოსმალების მიერ შემოსეული ყირიმელ თათართა ლაშქარი.

ტაშისკარის შემდეგ, მტკვრის აუოლებზე, ახალდაბის მახლობლად, კლდოვან მთაზე აღმართული ციხე-კოშკიდან კარგად მოჩანს ბორჯომის ჩრდილო-აღმოსავლეთით არსებულ სალის მთაზე აგებული ძლიერი ციხესიმაგრე. სალის ციხესიმაგრიდან სამხრეთ-დასავლეთით, კურორტ ლიკანის მოპირდაპირე დიდ კლდეზე, აშენებულია ავალიშვილების ციხესიმაგრე, რომელსაც ხეობელები პეტრეს ციხეს უწოდებენ. ამ ციხესიმაგრიდან კარგად მოჩანს ბორჯომის ფარგლებში არსებული გოგიას ციხე.

ლიკანიდან ჭობისხევამდე სოფელი არ გვხვდება. ძალიან ვიწრო და კლდოვანი ხეობის გამო სოფელი, არც უნდა ყოფილიყო. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ არქეოლოგებმა ნამოსახლარები (ბრინჯაოს ხანი) ჩითახევში და შუა ფეოდალური ხანისა ნადიკრებში (მხოლოდ ჭობისხევის სიახლოვეს) დაადასტურეს. სოფ. ჭობისხევის თავზე, დაბაძელის მხრიდან ახალციხის მიმართულებას გაპყურებს საკმაოდ დიდი ნაციხარი, საიდანაც ძალიან კარგად მოჩანს ასევე იავარყოფილი დვირის ციხე. დვირის ციხიდან კვლავ ახალციხის მიმართულებით ნანგრევების სახითაა შემორჩენილი ზორეთის კოშკი. რამდენიმე კმ-ის შემდეგ, ნასოფლარ მოქცევის მოპირდაპირედ, დიდ ქარაფოვან კლდეზე აღმართულია, აქა-იქ გვერდებშელეწილი სლესის ციხე, რომელიც ამჟამად რკინიგზის მიერ შუაზეა გაგლეჯილი. ეს ციხესიმაგრე თავის დროზე ზემოქართლელ ფეოდალ სლესართა გვარს ეკუთვნოდა.

სლესის ციხის შემდეგ, რამდენიმე კმ-ზე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ბაღების ღელის მოპირდაპირედ კლდეში ნაკვეთი ქვაბებია, რომლებიც თავის დროზე სახიზრებად იყო გამოყენებული.

ბაღების ღელიდან სულ ახლოსაა და რაც მთავარია ძალიან კარგად მოჩანს აწყურის მრისხანე ციხესიმაგრე, რომლის ძირში, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, აშენებული იყო საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე დიდი და ლამაზი ტაძარი, რომლის ნანგრევებსაც ძნელად თუ მიაგნებს კაცი. აწყურში იჯდა მთავარეპისკოპოსი მაწყვერელი, რომელიც ავად მოსაგონარ ყვარყვარე და მზექაბუკ ათაბაგების დროს საქართველოს პატრიარქ-კათალიკოსს ეცილებოდა პირველობას.

აწყურის ციხესიმაგრე ზემოდან გადაწყურებს მის დასავლეთით გაშლილ დიდ დავაკებას. რომელზედაც მდებარეობენ სოფლები: ტყემლანა. საყუნეთი, აგარა და საკუთრივ აწყური. აწყურის ციხესიმაგრის თავდაცვის სისტემაში შედის წრიოხის ციხე და

საყუნეთის ნაკოშკარი, რომლებიც ერთმანეთის სამზერზე არიან განლაგებული.

ახალციხის მიმართულებით ფერის ველის გავლის მერე, წნისის კლდეკარი, იყო, რომელიც ბორჯომ-ახალციხის საავტომობილო გზის რეკონსტრუქციისას სრულიად სახეცვლილია, მაგრამ დაკვირვებული თვალი კარგად შეამჩნევს, რომ აქ თავის დროზე „ვიწროები“ უნდა ყოფილიყო.

წნისიდან იწყება სამკუთხედის მოყვანილობის მსგავსი დიდი დავაება, რომლის ბოლოშიც, ქარაფოვან კლდეზე, აღმართულია მრავლის მომსწრე ახალციხის ციტადელი. იგი მთლიანად გაბატონებულია მინამის მხრიდან მომდინარე მტკვრისა და მის სიახლოვეს ქვაბლიანის წყლის ხეობების სოფლებზე.

ჯავახეთის მიმართულებით ჭერ ტობა-მესხის ვიწროებია, შემდეგ რუსთავის ნაკოშკარი, მერე იდუმალის „მაღალი კოშკი“. ამ უკანასკნელის სამზერზეა ასპინძის ციხესიმაგრე, ხოლო შემდეგ ხერთვისის ციხე-ქალაქი, რომლიდანაც ერთი გზა მარცხნივ აუხვევს და ახალქალაქისაკენ მიდის, მეორე კი ჭერ თმოგვის ციხე-ქალაქს გაივლის და ვარძიის კლდეში ნაკვეთ ქალაქთან მიდის. ვარძიიდან თავდაცვის სისტემა კვლავ გრძელდება და მის უახლოეს დიდ რგოლს მგელის ციხე წარმოადგენს. ეს ციხესიმაგრე ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მდებარეობს.

თავდაცვის ანალოგიური სისტემებია ქვაბლიანის ხეობაში, ჯავახეთის მტკვრის აუზში და გუჯარეთის ხეობაში. ქვაბლიანის ხეობის თავდაცვის მთავარი ორიენტირია ოქროს ციხე, ჯავახეთის მტკვრის ხეობისა — ახალქალაქის ციტადელი და აბულის ციხესიმაგრე, ხოლო თორის მხარეში. უფრო ზუსტად გუჯარეთის ხეობის აუზში, ციხე-ქალაქი ციხისჯვარი, თედიაშვილების სახელით ცნობილი სიმაგრე. სარბიელას ციხე. სახდელის ციხე-კოშკი და ა. შ.

თავდაცვისა და უსაფრთხოების ორგანიზაციის თვალსაზრისით ზემოქართლის სოფელთა უმრავლესობა, ჭგუფჯგუფად ერთი რომელიმე დიდი ციხესიმაგრის სამზერზეა განლაგებული. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ სახელმწიფო ზრუნავდა საკუთარი მოსახლეობის თავდაცვაზე, და შეიძლება ითქვას, არცთუ ისე ცუდად. მაგალითად, აწყურ-წრიოხის თავდაცვის ზოლშია განლაგებული აწყური, თისელი, ტყემლანა, საყუნეთი, აგარა, წინუბანი და გურკელი. ოქროს ციხის შემოგარენშია შოყა, ფხერო, ბოლაჯური, ზემო და

5. თ. ჩიქოვანი

ქვემო ენთელი. ასევეა ზანავის ციხე. იგი ოქროს ციხესიმაგრის სისტემაში შედის და მის ირგვლივაა გაშენებული ჩორჩანი, გომარო. საკუთრივ ზანავი. დიდი და პატარა სმადა. ამდაგვარ ვითარებას აქვს ადგილი ასპინძაშიც. ასპინძის ციხესიმაგრის სამზერზე მდებარეობენ აწყვიტა, დამალა, იდუმალა, ოშორა, საკუთრივ ასპინძა და ა. შ. ასეთ სურათთან გვაქვს საქმე ახალციხის ციტადელის შემოგარენში. თმოგვის ციხე-ქალაქთან და სხვაგან.

ისეთი სოფლები, რომლებიც თავდაცვის ამგვარ საშუალებას იყო მოკლებული, დასახელებული პუნქტების ქვეშ იყებოდნენ საიდუმლო სამალავებს — დარანებს. ამავე მიზნით იყენებდნენ კლდეში ნაკვეთ ქვებებს და ბუნებრივ გამოქვაბულებს. მიწისქვეშა საიდუმლო საცხოვრებელ-სამალავები მიკვლეულია მრავალ სოფელში — ზველში, ჭობარეთში, ხიზაბავრაში, საროში, გორთუბანში, ქექლაში და ვინ იცის, კიდევ სად აღმოჩნდება ავბედური ცხოვრების მაუწყებელი ეს უტყუარი ნიშნები.

ჩაქვად გაბმული თავდაცვის ერთიანი სისტემა, საშუალებას აძლევდა გლეხკაცობას, რათა ადგილზე დამაგრებულიყო და მტრის განდევნის შემდეგ კვლავ ეწარმოებინა სამეურნეო საქმიანობა. ასეც იყო. ოდნავ სიმშვიდე ჩამოვარდებოდა თუ არა, გლეხკაცი კვლავ გუთანსა და თოხს კიდებდა ხელს. ზემოქართლელები — მესხები, VI ს. გამოჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოფი კესარიელის თქმისა არ იყოს, მართლაც გამრჩე მშრომელები იყვნენ. ამაზევე მეტყველებს ამ სამასიოდე წლის წინათ დაწერილი, ასევე გამოჩენილი ქართველი გეოგრაფისა და ისტორიკოსის ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვები. აი, რას წერდა ვახუშტი ზემოქართლელების შესახებ: „ხოლო კაცი და ქალნი არიან მსგავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს წილად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მხნენი, შემმართებელნი, შუენიერნი. ცოდნა-ხელოვნების მოყვარენი...“ სწორედ მათმა გამრჩე საქმიანობამ, ცოდნისა და ხელოვნებისადმი სიყვარულმა მოუტანა სახელი და დიდება შუაფეოდალური ეპოქის ზემო ქართლს, სადაც IX ს. დაიწყო ფიქრი და ზრუნვა საქართველოს გაერთიანებაზე.

სათანადო ადგილზე ითქვა. რომ ზემო ქართლში შემავალ ყველა ძველქართულ პროვინციაში VIII—XIV სს. სამშენებლო ხელოვნება განვითარების ძალიან მაღალ დონეზე იდგა. არანაკლებ განვითარებული უნდა ყოფილიყო ხალხური ბინათმშენებლობაც, რომლის დამადასტურებელ უტყუარ ფაქტს წარმოადგენს ლიკანში

მიკვლეული ქვის გვირგვინიანი სახლი და წნისის სამაროვანზე (ანალოგიის რაიონი, არქეოლოგი კ. კვიფინაძე) გათხრილი ბანიანი საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსი. წნისის ნა-სახლარის კომპლექსში ერთიმეორის გვერდითაა დაგეგმარებული ზემო ქართლის მრავალდარგოვანი სოფლის მეურნეობის ამსახვე-ლი და საჭირო სათავსები. ამავე ფაქტზე მეტყველებს აგრეთვე ბორჯომის რაიონის „ნადიკვრებში“ მიკვლეული ანალოგიური კომპლექსი (არქეოლოგი გ. ნასიძე), სადაც სხვასთან ერთად მარა-ნიცაა დადასტურებული.

დასახლება. ზემო ქართლი მთაგორიანი და მცირევაკიანი რე-ლიეფით ხასიათდება. ხევბუევები და დავაყებანი ერთმანეთში გადა-დის. ჭავახეთის ზეგანი უპირატესად ვაკეა, რაც არ ითქმის სამცხე-ზე, განსაკუთრებით კი თორის მხარეზე. სადაც დასახლებული პუნ-ქტები ძირითადად ვიწრო ხეობებშია გაშენებული. ამგვარმა რელი-ეფმა, რასაკვირველია, იმოქმედა დასახლების ფორმის ჩამოყალიბე-ბაზე, რომელიც მრავალი საუკუნის განმავლობაში ჯგუფურ ხასი-ათს ატარებდა. ჩვენი წინაპრები, როგორც სოფელთა განლაგებიდან ჩანს, მდინარეთა და ტბების ნაპირებზე ირჩევდნენ ცხოვრებას. ზე-მო ქართლის ყველა სოფელი უკლებლივ ამ პრინციპის მიხედვითაა გაშენებული. ამაზე მეტყველებს ფარავნის ტბის ირგვლივ არსებუ-ლი უძველესი დასახლებული პუნქტები: ფოკა, ასფარა, მახაროვა-ნი (ამჟამინდელი ვლადიმეროვკა), ქაქკა (ტამბოვკა). ნასოფლარი, შაორი და ფარავანა (როდინოვკა). ასეთ ვითარებას აქვს ადგილი დიდი ხანჩალის ტბის ირგვლივ, ჭავახეთისა და არტაანის მტკვრის ხეობებში, ქვაბლიანში, გუჯარეთსა და სხვაგან. ზემო ქართლის რთული ლანდშაფტი მოსახლეობას აიძულებდა შეგუებოდა ამგვარ გეოგრაფიულ პირობებს. მაგრამ როგორც სოფელთა განლაგებიდან ჩანს, ძველ მხვნელ-მთესველებს საცხოვრებლად უფრო დავაყებუ-ლი ადგილები აწყობდათ. ამ ვითარების გამოა, რომ ბევრი სოფე-ლი ვაკე ადგილებზეა გაშენებული. მაგრამ ფერდობებსა და მთის კალთებზეც საკმაოდ ბევრი სოფელი იყო და არის გაშენებული.

კოლექტივიზაციის შემდგომ პერიოდში მკვეთრად გამოიკვეთა გზისპირა დასახლების ტენდენცია. საკარმიდამო ნაკვეთების ახლე-ბურად გადანაწილებამ მოსახლეობა თანდათან გამოიყვანა მიჯრით განაშენიანებული მამაპაპური უბნებიდან. ყველა ახალმოსახლე ცდილობს, რაც შეიძლება დაუახლოვდეს საკომუნიკაციო მაგისტ-რალებს — საავტომობილო გზებს. ამგვარმა სწრაფვამ თანდათანო-

ბით სახე უცვალა ისტორიულად ჩამოყალიბებული დასახლების ფორმას.

ზემო ქართლის ძველებური სოფელი, როგორც წესი, რამდენიმე უბნისაგან შესდგებოდა და ყოველ უბანში სხვადასხვა გვარი ცხოვრობდა. სოფლის ორიენტირს ეკლესია წარმოადგენდა, რომელიც ყოველთვის გამოსაჩენ ადგილზე იყო აშენებული. სოფელს ჰქონდა სახალხო თავშესაყარი ადგილი, მოედანი, რომელიც ეკლესიასთან, სამკედლოსთან ან მთავარ წყაროსთან არსებულ დავაკებულ ადგილზე იყო გამართული. აქ იკრიბებოდა ხანში შესული მოსახლეობა რაიმე საჭირობოროტო საკითხის გადასაწყვეტად. აქვე იმართებოდა ყველა სასოფლო დღესასწაული, ცეკვა, სიმღერა, კი-ლაობა და ა. შ.

XIX ს. სოფლის უბნები ჯერ კიდევ მონოგენურ ხასიათს ატარებდა. ყოველი უბანი სისხლით ნათესავ მოგვარეთა ხუთი-ექვსი, ზოგჯერ უფრო მეტი ოჯახის სახლ-კარისაგან იყო შექმნილი. ცალკეულ ოჯახთა სახლ-კარი ბანიანი საცხოვრებლით და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსებისაგან შედგებოდა. ნაგებობათა კომპლექსები ერთმანეთზე იყო მიდგმულ-მიშენებული. უბნის ამგვარი კომპაქტურობა ავბედობით იყო ნაკარნახევი, ყველა სახლი ერთმანეთთან საიდუმლო კარებით უკავშირდებოდა. მოულოდნელი თავდასხმის შემთხვევაში, უბნის მოსახლეობა ამ საიდუმლო კარებით ერთი სახლიდან მეორეში გადადიოდა და იქ იყრიდა თავს, რომელიც უფრო საიმედო თავშესაფარს წარმოადგენდა. სახლებს, არცთუ იშვიათად გვირაბებიც ჰქონდა, რომლის საშუალებითაც ლტოლვილი მოსახლეობა სოფლიდან იპარებოდა და ციხესიმაგრეებს აფარებდა თავს.

ბანიანი სახლებით შექმნილი უბანი, ანდა საერთოდ სოფელი, მაინცდამაინც თვალში საცემი არ იყო, რის გამოც უცხო ადამიანი ადვილად ვერ ერკვეოდა ადგილობრივ ვითარებაში. ერთმანეთზე წაბმული, რაღაც მიწაყრილის მსგავსი, ამოზურცულ-დავაკებული ბანები კეთილმოწყობილი სახლების შთაბეჭდილებას არ ტოვებდა და საექვოს ხდიდა ამგვარი ბანების ქვეშ ოჯახების ცხოვრებას. ასეთ წარმოდგენას ისიც უწყობდა ხელს, რომ ეზო-ბალები ზემოქართლელთა სახლ-კარისათვის მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ იყო. ბალები, ვენახები და სხვა სავარგულები სოფლის მოშორებით მდებარეობდა.

ჯგუფურად თავმოყრილი და ერთმანეთზე მიდგმულ-მიშენებულ ბანიანი სახლები მიწისქვეშა კვარტალებს ქმნიდნენ. ყოველი ასეთი უბან-კვარტალი ერთმანეთისაგან გამიჯნული იყო შუკით, ლელით ანდა სამოსახლოდ უვარგისი კლდოვანი ფერდობით.

XIX ს. მიწურულამდე ჯერ კიდევ მოშლილი არ იყო სისხლით ნათესავი მოგვარე ოჯახების ტრადიციულად მომდინარე პატრონი-მიული ურთიერთდამოკიდებულება, რომელიც ერთ მოდგმა-წარმო-მავლობაზე დამყარებულ შრომასა და მოხმარებაზე იყო აგებული. ყოველი პატრონიმია საერთო წინაპრის შთამომავალი ძმების და ბიძაშვილებისაგან იყო შექმნილი. ასე რომ, რომელიმე მონოგენური უბანი, ერთ გარკვეულ პატრონიმიას წარმოადგენდა. ასეთ საოჯახო-საგვარო გაერთიანებას სათავეში ედგა გვარში ყველაზე საზრიანი უზუცესი მამაკაცი. არცთუ იშვიათად პატრონიმიის მეთაური იყო შედარებით ახალგაზრდაც.

სისხლის ნათესაობით შეკავშირებულ ერთ გვარს, პატრონი-მიას, ჰქონდა საერთო საძოვარი, ადგილი სასაფლაოზე, წისქვილი, ტყე და სერი — კერძო საკუთრების აღმნიშვნელი ნიშანი, რომელსაც თურქულის გავლენით ამჟამად დამღას ეუწოდებთ. სერი. ჰდის სახით უკეთდებოდა საქონელს და სამასალე მოსაჭრელ ხეს. საინტერესოა, რომ ერთობის ეს კეთილშობილური ტრადიცია, თავისი ზოგიერთი გამოვლინებით დღესაც განაგრძობს არსებობას. მაგალითად, სოფლის სასაფლაოებზე კვლავ ძალაშია საგვარეულო ნაკვეთების ხელშეუხებლობის დაუწერელი კანონი. ასევე ითქმის რელიგიურ დღესასწაულებზე ერთად გასვლის შესახებაც და სხვ.

XIX ს. 30-იანი წლების დასაწყისიდან ზემო ქართლში რამდენიმე ტალღად ჩამოვიდა თურქეთის ჩრ.დილო-აღმოსავლეთი ვილაი-თებიდან გადმოხვეწილი სომხური ეთნიკური ელემენტი. ლტოლვი-ლი სომხები ქართველთა ნასოფლარებში დასახლდნენ, სადაც მათ დახვდათ ხალხური მატერიალური კულტურის ძეგლები — სახლები, წისქვილები, ზეთსახდელები, რომლებიდანაც ზოგიერთი მზამზარეულად აითვისეს. ხანგრძლივი ისტორიული თანამეზობლობის გამო, ყოფით კულტურაში ქართველებსა და სომხებს ბევრი რამ მსგავსი ჰქონდათ. ერთ-ერთი ასეთი მსგავსება დასტურდებოდა დასახლების ფორმაში, რომელიც, შეიძლება ითქვას, ყოველმხრივ ქართულის ანალოგიური იყო. განსხვავება მხოლოდ ტერმინოლოგიური ხასიათისა იყო, რაც ბუნებრივი და ლოგიკურია.

რუსთა სოფლები სწორად გაყვანილი ფართო ქუჩებითა და მათ გასწვრივ განაშენიანებით ხასიათდება. პატრონიმულ საფუძველზე აღმოცენებული მონოგენურ უბნებად დასახლება მათთვის არადამახასიათებელი და სრულიად უცხო მოვლენაა. სწორედ ასეთი ვითარების გამოა, რომ სისხლით ნათესავ მოგვარეთა ოჯახები სოფელში გაფანტულად არიან დასახლებულები. სამაგიეროდ, ქართველებისა და სომხების ძველი ყოფისაგან განსხვავებით რუსებს საკუთარი კარ-მიდამოს ფარგლებშივე ჰქონდათ ეზო და სხვადასხვა დანიშნულების სასოფლო-სამეურნეო საეარგულო.

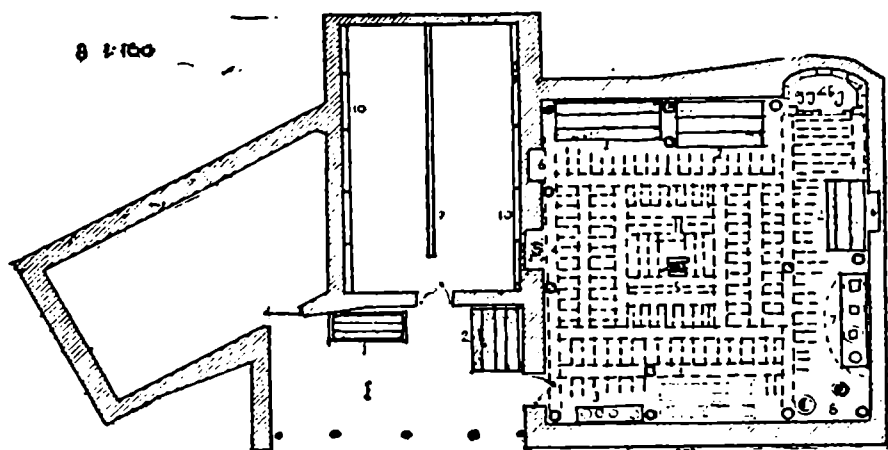
რევოლუციის, განსაკუთრებით კი მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ქართველობითა და სომხებით დასახლებულ სოფლებში, შეიძლება ითქვას, დასახლების ფორმა ძირფესვიანად შეიცვალა და სრულიად ახალი სახე მიიღო. სახლები უმთავრესად საკარმიდამო ნაკვეთებში შენდება. სახლს ეზოსთან ერთად გაუჩნდა ბაღი და ბოსტანი. ბოლო ხანებში აშკარად შეიმჩნევა დასახლების გადაწევა შარავნებისაკენ და მათ გასწვრივ განაშენიანების ტენდენცია. ყველა თანამედროვე კულტურულ-საყოფაცხოვრებო სიკეთესთან ერთად, ოდესღაც ჭგუფურ-კვარტალური დასახლება გაფანტულ-ბუდობრივ ფორმაში გადაიზარდა.

ზემოქართლელი ებრაელები ქალაქებსა და დაბებში ცხოვრობდნენ და მათი დასახლებული ადგილები ჭგუფურ ხასიათს ატარებდნენ.

გუჯარეთის ხეობაში მცხოვრები ოსების დასახლების ფორმა ამჟამად საერთო ქართულის ანალოგიურია. სახლები ჩადგმული აქვთ საკარმიდამო ნაკვეთებში, რის გამოც დასახლების ფორმა გაფანტულ-ბუდობრივია. ოსებშიაც უკვე დიდი ხნის მოშლილია სოფლის შიგნით პატრონიმიული განსახლების პრინციპი.

ელინოფილი ბერძნები კომპაქტურად, ამჟამად მხოლოდ ბორჯომის რაიონის სოფ. ციხისჯვარში მოსახლეობენ და მათი დასახლების ფორმა გზების ორივე მხარეზე განაშენიანებით ხასიათდება. ბერძნებს, ისევე როგორც თანამედროვე ზემო ქართლში მცხოვრებ ყველა ეროვნების წარმომადგენელს, ქალაქური ყაიდის ახალი ტიპის სახლები აქვთ.

საცხოვრებელი. ზემო ქართლი ძველთაგანვე ტრადიციულად მაღალგანვითარებული ხალხური სამშენებლო კულტურის მქონე მხარეა. ისტორიის შორეულ წარსულში თვითმყოფადი კულტურის საფუძველზე აღმოცენებული ხალხური სამშენებლო ხელოვნება საუკუნეთა მანძილზე იხვეწებოდა. თანდათან სრულყოფილი ხდებოდა. ადრეფეოდალური ხანის ზემო ქართლში უკვე ლოკალურ ხასიათს ატარებდა საერთო ქართულ წიაღში ჩასახულ-აღმოცენებული მსოფლიო მნიშვნელობის ხალხური საცხოვრებელი — დარბაზული სახლი. ბანით მომთავრებული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობათა კომპლექსი — დარბაზული სახლი, რომელსაც არცთუ იშვიათად ერთობის სახლსაც უწოდებდნენ. თავისი სოციალური ბუნებით ერთობის სახლი, ანუ იგივე დარბაზული სახლი სამიოთხი თაობისაგან შემდგარი ხალხმრავალი ოჯახის ტიპურ საცხოვრებელს წარმოადგენდა. იგი იმდენად სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა, რომ გაუძლო დროთა ჭიდილს. გამოიარა ერთმანეთისაგან ეკონომიკურად და პოლიტიკურად განსხვავებული ეპოქა და გადმონაშთის სახით ჩვენს დრომდე მოაღწია (სურ. 1).

- 1 კარავანი
- 2 დარბაზი
- 3 მისაღები
- 4 სამეურნეო

დარბაზული სახლი ბაბა

- 1 ლავანთი
- 2 ტახტი
- 3 სანჯღი
- 4 ბუხარი
- 5 კადა
- 6 წილი
- 7 სატო
- 8 ხაროვი
- 9 სანარჩეული
- 10 მატა

სურ. 1.

ერთობის სახლში, რომელიც ერთი საერთო სახურავის ქვეშ მოქცეული ამობურცული და ბრტყელი ბანებისაგან იყო შექმნილი, ერთიმეორის გვერდით დაგეგმარებული იყო სხვადასხვა დანიშნულების ოთახ-სათავსოები: კარაპანი, დარბაზი, თაკარებიანი ოდა, სახელამბრე, სათონე, საბძელი, საციო და ბოსელი. ყველა მათგანი ერთმანეთთან დერეფნების მთელი სისტემით იყო დაკავშირებული. ლაბირინთისებურად დაგეგმარებული ერთობის სახლის ცენტრს წარმოადგენდა დარბაზი — ოჯახის მთავარი სამყოფ-საცხოვრებელი.

ერთობის სახლი, რომელშიაც შემავალი ყველა ოთახი სხვადასხვა ფორმის ბანური გადახურვით იყო მომთავრებული, ერთ მთლიან დახშულ კომპლექსს წარმოადგენდა. ამგვარ სახლში მხოლოდ ერთი მხრიდან, კარაპანის საშუალებით შეიძლებოდა შესვლა. კარაპანი ყოველთვის წინა მხარეს წარმოადგენდა და თავისი დანიშნულებით მნიშვნელოვანი ფუნქციების მატარებელი იყო. იგი წინა მხრიდან ღიად იყო დატოვებული და მის ბრტყელ ბანს, რომელიც ძელურ სისტემას წარმოადგენდა, ქვემოდან შეყენებული რამდენიმე სვეტი იკავებდა. კარაპანი ფართით 16—20 კვ. მ შორის მერყეობდა, ხოლო სიმაღლით ორ მეტრზე ნაკლები არასოდეს იყო. ხშირად ამ სათავსოში იდგა დიდი ტევადობის სამგანყოფილებიანი „ლაზამბარი“, საზაფხულოდ გამოსაყენებელი ტახტი და ზოგიერთი სხვა ინვენტარი.

ერთობის სახლი უმეტესად ქვითკირით იყო ნაშენები და კარი, რომლითაც იგი დარბაზს უკავშირდებოდა, მუდამ ცალყურა და სქლად ნათალი ფიცრებისაგან ჰქონდა შეკრული. იგი შიგნით იღებოდა. საკეტად ძელური ურდული გამოიყენებოდა, რომელიც გარედან ორიგინალური და საიდუმლო გასაღებით იღებოდა. ასეთი კარის შენგრევა ძალიან ძნელი საქმე იყო. მას დანარჩენი სამი მხარე ქვის კედლებით ჰქონდა შემოზღუდული.

კარაპანის კარის გავლის შემდეგ, ერთი დერეფანი სახლის სამყოფ-საცხოვრებელი ნაწილისაკენ მიემართებოდა, მეორე კი საბძელ-ბოსლისაკენ. ოჯახის სამყოფ-საცხოვრებლის მხარეზე განლაგებული იყო დარბაზი, სახელამბრე, საციო და სათონე, ანუ იგივე ფურნის ოთახი. სახლში არსებული მეორე საცხოვრებელი ოთახი — თაკარებიანი ოდა, ყოველთვის ბოსლის გვერდით იგეგმებოდა.

ოჯახის მთავარი სამყოფ-საცხოვრისი ოთახი — დარბაზი, საკმაოდ დიდი ფართისა იყო. საშუალო ზომის დარბაზების ფართი 40—50 კვ. მ შორის მერყეობდა. მაგრამ, იყო ისეთი დარბაზებიც,

რომლებიც 100 კვ მ აღწევდა და ეს იშვიათობას როდი წარმოადგენდა. დარბაზის დაგეგმვაში აშკარად შეიმჩნეოდა კვადრატულობის ტენდენცია. სიგრძე და სიგანე თითქმის ყოველთვის თანაბარი ჰქონდა. დარბაზი ხასიათდებოდა საგანგებოდ დატკეპნილი მიწური იატაკით, რომლის ცენტრშიც გამართული იყო ქვის ორი ბლოკი-საგან შექმნილი კერა.

დარბაზის მიწურბანიან სახურავს, როგორც წესი, მოგვირგვინებული ჰქონდა და მას ზემო ქართლში „მერცხლის ბუდე-რას“ უწოდებდნენ. ერთი შეხედვით დარბაზის გვირგვინი მართლაც წააგავდა მერცხლის ბუდეს.

ზემო ქართლის დარბაზებში ორნაირი სამშენებლო ტექნიკით აღმართული გვირგვინები იყო გავრცელებული. უფრო არქაულად ითვლებოდა, როდესაც გვირგვინი ოთახის ცენტრში და კედლების პერიმეტრზე აღმართულ სვეტების თავზე გადებულ თავხესა და საწარბე ძელებზე იყო დაყრდნობილი. ამ ძელებზე დაწყობილი, ერთმანეთში თავბოლოთი ჩაქდებული ნიუერები — დაკუთხული მოკლე ძელები, სიმაღლეში თანდათანობით მოკლდებოდა, და ქმნიდა დაკიბულ პირამიდისებურ გვირგვინს.

მეორე წესით აღმართული გვირგვინი, პირველთან შედარებით ტექნიკურად უფრო გაუმჯობესებული იყო. მას ოთახის ცენტრში აღმართული დედაბოძები უკვე აღარ სჭირდებოდა. იგი დაყრდნობილი იყო, მხოლოდ ოთახის კედლების პერიმეტრზე მიდგმული სვეტების თავებზე გადებულ საწარბე ძელებზე.

ზემო ქართლში უპირატესად მრავალწახნაგა გვირგვინები იყო გავრცელებული. გვირგვინი რაც უფრო მრავალწახნაგა-კუთხოვანი იყო, მით უფრო მაღალი გამოდიოდა. მაღალი გვირგვინი კი კერიდან ასულ კვამლს კარგად იწოვდა. გვირგვინის თავში დატანიებული ერდო ორმაგი ფუნქციის მატარებელი იყო. იგი ერთდროულად საკვამურს და სარკმელსაც წარმოადგენდა. ერდოდან შემოსული მზის სხივი, დღის განმავლობაში დარბაზის ყველა კუთხე-კუჩქულს ანათებდა.

უფრო არქაული სახის დარბაზებში კერის თავზე მოწყობილი იყო აყარი, რომელიც გვირგვინის დამქვრივ სვეტის თავებზე მაგრდებოდა. შედარებით გაუმჯობესებული სამშენებლო ტექნიკით აღმართულ გვირგვინიან დარბაზებში აყარი უკვე აღარ გამოიყენებოდა. აყარზე ეკიდა ოჭინჯალი — ქვაბსაკიდი კაუჭიანი ჯაჭვით, მასზე გამოყავდათ ღორის, საქონლისა და ბატის შაშხი. შედარებით

ახალი ტიპის დარბაზებში ოჯინჯალის მოვალეობას ასრულებდა რკინისაგან გამოქედილი სამ-ოთხფეხიანი ზედადგარი. კერა დარბაზულ სახლში წარმოადგენდა საოჯახო ყოფის ცენტრს. მის ირგვლივ შემოათარებდნენ და დალოცავდნენ ხოლმე ოჯახში შემოსულ ახალ წევრს — პატარძალს. კერასთან სადილ-ვასშობდა და ბჭობდა ოჯახი. მის სიახლოვეს დაასვენებდნენ ხოლმე მიცვალებულს, მასთან ირწეოდა მომავალი თაობის აკვანი. ყოველივე ამის გამო კერას ძალიან უფრთხილდებოდნენ. იგი მუდამ ჩაუქრობელი სიცოცხლის სიმბოლოს წარმოადგენდა.

დარბაზში ყველა საჭირო დგამჭურჭელი თავისი წესისა და რიგის მიხედვით იყო განლაგებული. შემოსასვლელიდან მარჯვენა მხარეზე იდგა ოჯახის უფროსებისათვის განკუთვნილი ტახტი, რომელზედაც ზრდაში შესული ბავშვებიც იძინებდნენ. აღნიშნული ტახტის გარდა იყო სხვებიც, ოჯახის სულადობაზე დამოკიდებით. მაგალითად, საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების პირველ წლებში ხიზაბავრელი თენოშვილების ოჯახი 50 სულს ითვლიდა, დათაშვილებისა — 35-ს, ბალიაშვილებისა — 40-ს, ველიჯანაშვილებისა — 35-ს და ა. შ. ხალხმრავალი ოჯახები კერძეულის დასამზადებლად სამოცი ლიტრი ტევადობის სპილენძის ორყურა ქვაბს ხმარობდნენ. სუფრის თავში ყოველთვის ოჯახის უფროსი უნდა მჯდარიყო. მის მხარმარჯვნივ, ასაკის მიხედვით მამაკაცები ისხდნენ. ამავე წესის მიხედვით ქალები მარცხენა მხარეს იყვნენ ჩამწყკრივებული. ისიც საინტერესოა, რომ საერთო სუფრა დღეში ერთხელ, ვასშობისას იშლებოდა. საუზმე, სადილ-სამხარი სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობით იყო რეგლამენტირებული. საუზმე, სადილ-სამხარი თავისი წესით მხოლოდ ზამთრის პერიოდში მიმდინარეობდა.

საოჯახო ძვირფასეულობისა და ტანისამოსის შესანახ სკივრ-ზანდუკებს, საფქვილე და საპურე კიდობნებს, წყლის ჭურჭელს, კუტალებს, თიხის კოკებს, რომლებიც მუდამ ფიცარნაგზე იყო გამართული, დარბაზში სხვადასხვა ადგილი და კუთხე-კუნჭული ჰქონდა მიჩნეული.

XIX ს. ზემოქართლურ დარბაზებში ბუხარიც გაჩნდა, რომლის დამწერგავებად ლაზი კვით ხუროები ითვლებიან. ლაზების ნახელავი ზოგიერთი ბუხრის ქვა, ორნამენტირებისა და დამუშავების თვალსაზრისით, კვითხუროობის შესანიშნავ ნიმუშებს წარმოადგენენ. დარბაზის ვითარებაში, ბუხარმა თავისი დანიშნულება ვერ გააშართლა. ერთი გლეხკაცის მოსწრებული სიტყვისა არ იყოს —

„ბუხარი ცას უფრო ათბობს, ვიდრე ადამიანს“. სწორედ ამის გამო იყო, რომ ჩვენ დრომდე მოღწეულ ზოგიერთ დარბაზში, ბუხართან ერთად კერაც ფუნქციონირებდა.

დარბაზთან ბევრი საინტერესო წეს-ჩვეულებაა დაკავშირებული. ერთ-ერთ ასეთს წარმოადგენს საქორწილო რიტუალი, აჯილას გამართვის ტრადიცია. არცთუ ისეთ შორეულ წარსულში, როდესაც საქორწინო სუფრა გაიშლებოდა, დარბაზში ნეფე-დედოფლისათვის სპეციალურად შემალგებულ ტახტს — აჯილას დადგამდნენ ხოლმე. მთელი საქორწინო ღრეობის დროს ახლადშეუღლებულნი აჯილაზე უნდა მსხდარიყვნენ. როდესაც ნეფე-დედოფალს მათთვის განკუთვნილ ოთახში გაიყვანდნენ, რომელსაც უმეტესად თაქარებიანი ოდა წარმოადგენდა, აჯილას მაშინვე მოშლიდნენ. აჯილას მოშლა საქორწინო რიტუალის დამთავრებას ნიშნავდა; თუმცა ქეიფი აუცილებლად დილამდე უნდა გაგრძეებულიყო.

ზემოქართლელებმა — თორელებმა, მესხებმა, ჯავახებმა, კლარჯებმა, შავშელებმა, ისევე როგორც საერთოდ ყველა ქართველურმა ტომმა, კარგი მოლხენა იცოდნენ. სიმღერა და ცეკვა პურობის აუცილებელი თანამგზავრი იყო. დარბაზში სწორედ სიმღერის დიდმა სიყვარულმა შექმნა ქოთნებიანი გვირგვინი, რომელიც ზემო ქართლის ანალოგიურად, ქვემო ქართლშიაც საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა. დაკიბული პირამიდის მოყვანილობის მრავალწახნაგა გვირგვინიანი დარბაზი თავისთავად კარგი აქუსტიკით ხასიათდებოდა. მაგრამ, სიმღერის დიდად მოყვარული ოჯახი იმითაც არ კმაყოფილდებოდა. ოჯახში რეზონანსის გაძლიერების მიზნით, გვირგვინის პირველ წყებაში სხვადასხვა დიამეტრის მქონე პირფართე ქოთნებს ჩაამაგრებდნენ ხოლმე. პირდაპირ ნიყურებში, გვირგვინის დაკუთხულ ძელებში ჩამაგრებულ ქოთნებს, პირი ოთახის ცენტრიაკენ ჰქონდა გამოშვებული. ლხინისა და პურობის დროს, ქოთნებიანი გვირგვინი დიდებული ექო-მოძახილის ფონს უქმნიდა ხალხურ სიმღერებს. ერთი ასეთი დარბაზის ნანგრევებს მივაკვლიეთ ვალეს ახლო მდებარე ნაოფლარ ნაოხრებში, რომელიც თავის დროზე სიმღერის მოყვარულ მათიძეთა გვარს ეკუთვნოდა.

დარბაზს, გარდა ერთი მთავარი კარისა, რომლითაც იგი კარაპანთან იყო დაკავშირებული, შიგნითა მხარეს კიდევ ერთი კარი ჰქონდა. ამ კარით იგი საციოსა და სახელამბრესთან იყო დაკავშირებული. ჯერ საციო იყო, ხოლო მის შემდეგ სახელამბრე.

საციო საშუალო ზომის ოთახი იყო. მიწი ფართობი 12—16 კვ. მ შორის მერყეობდა. იგი ხასიათდებოდა მიწური იატაკით და ბრტყელი ბანით, რომელსაც ერდოც ჰქონდა. საციო-საკუქნაოში ინახებოდა ერბო, ყველი, ჩაყაურმებული ხორცი, შაშხი, მწნილი, თაფლი და არაყი. იქ, სადაც ვენახი იყო, საციოში ქვევრებით ინახებოდა ღვინო.

სახელამბრე, რომელიც ბელის ფუნქციას ასრულებდა, საციოსთან კარით იყო დაკავშირებული. სახელამბრეში იდგა ორი ამბარი; დიდი და პატარა. დიდს ლაზამბარი ერქვა, პატარას კი ხელამბარი. ხელამბარი საფქვილეს წარმოადგენდა. რაც შეეხება ლაზამბარს, იგი სამ-ოთხ განყოფილებიანი დიდი ტევადობის საცავი იყო და ფხვიერი პროდუქტების შესანახად გამოიყენებოდა. ლაზამბარი, როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს, ლაზი ხითხუროების ნახელავს წარმოადგენდა, რომლის გაკეთება შემდეგში ზემოქართლებსაც კარგად აუთვისებიათ. ადგილობრივი ხელოსნების ნახელავი არაფრით არ ჩამოუვარდება ლაზურს, მაგრამ რატომღაც სახელწოდება მაინც პირველმკეთებლებისა დარჩენილა.

საშუალო ზომის ლაზამბარი სიგრძით თვრამეტ მტკაველს აღწევდა. სიგანით ათს, ხოლო სიმაღლით — შიგ ადამიანი უნდა გამართულიყო. იგი კარგად გარანდული ფიჭვის ან სოჭის ფიცრებისაგან კეთდებოდა და სამი-ოთხი განყოფილებისაგან — ხაროსაგან შედგებოდა. ლაზამბარს ჰქონდა ერთი კარი — ფულაყა, რომლიდანაც შეიძლებოდა შიგ შესვლა. თავთავიანთი კარები ჰქონდა აგრეთვე ხაროებსაც. ამ კარებების — სათვალეს საშუალებით იყრებოდა ხაროში ფხვიერი პროდუქტი — ლობიო, მუხუდო, ცერცვი. ბოლო ხანებში სიმინდიც.

სათონე. ანუ იგივე ფურნის ოთახი შედარებით ძველად ნაგებ სახლებში მუდამ სახელამბრეს გვერდით მდებარეობდა და მოგვირგვინებული ჰქერ-სახურავი ჰქონდა. ერდოიანი გვირგვინი რომ არა. ბრტყელ ბანში გაკეთებული ერდო ბოლს ვერ გადევნიდა, რომელიც ესოდენ დამახასიათებელია პურის საცხობისათვის.

ადრე პურს სანახევროდ მიწაში ჩადგმულ თონეში აცხობდნენ. მაგრამ, მას შემდეგ, რაც ქვეყანა თურქ-ოსმალებმა დაიპყრეს, მათი გავლენით თანდათანობით ფურნე გავრცელდა. ფურნე ნაფლეთი ქეისაგან შენდებოდა და მუდამ სახლის სისტემაში იყო ჩადგმული. ფურნის შიგნითა ნაწილში, სადაც უშუალოდ პური ცხვება, ნახევარწრისებურადაა მოფენილი ცეცხლგამძლე ქვის ფილები. მას

ორი თვალი აქვს. ერთი დიდი, საიდანაც ჭერ საწვეავი შეაქვთ, ხოლო გახურების შემდეგ დაგუნდავებული ცომი. მეორე თვალი, ანუ ფანჯარა პატარაა და პურის ცხობის სათვალთვალოდ გამოიყენება. ფურნის სათანადო კონდიციამდე გახურების შემდეგ, ხის სპეციალური ნიჩბით გამოიტანდნენ შეშის ნამწვს. კეტზე დამაგრებული ჩვრით მოწმენდნენ ფსკერს და მერე შეაწყობდნენ გამოსაცხობად დამზადებულ დაგუნდავებულ ცომს. შემდეგ დიდ თვალს — ფანჯარას დაგმანავდნენ. პატარა თვალსაც სპეციალურად გამოჭრილ თუნექს მიაფარებდნენ, რომელსაც პერიოდულად ალებდნენ და შიგ იხედებოდნენ. ამოწმებდნენ პურის ცხობის მიმდინარეობას. როდესაც პური გამოცხვებოდა, იგი კვლავ ნიჩბით გამოჰქონდათ.

ფურნე სხვა დანიშნულებითაც გამოიყენებოდა. შემოდგომის დამდეგს, როცა ხილი უკვე მოიკრიფებოდა, ზოგს საჩირედ გადაარჩევდნენ. ძირითადად პანტა. მსხალი, ჭანჭური და ვაშლი იჩირებოდა. დაჩირულ ხილს ჭერ მზეზე გააშრობდნენ, ხოლო შემდეგ, როდესაც ფურნიდან პურს გამოიღებდნენ, უკვე განელებულში ჩირს შეალაგებდნენ.

მას შემდეგ, რაც ზემო ქართლში XIX ს. პირველი ნახევრიდან მოყოლებული სხვა ქართველობაც ჩასახლდა შიდაქართლელები. იმერლები, რაჭველები, თონეში პურის ცხობის ტრადიცია თანდათანობით განახლდა.

კარაპანის გავლის შემდეგ კარების მეორე დერეფანი საბძელბოსლისა და თაკარებიანი ოდის მიმართულებით გევმარდებოდა. ბოსელი საბძლისა და თაკარებიანი ოდის შუაში იყო მოქცეული.

ბინადარ მესაქონლეობას, რომელიც ზამთარში საქონლის ბაგურ კვებაზე ყოფნას გულისხმობს, აუცილებლად კეთილმოწყობილი სადგომი ესაჭიროება. ზემო ქართლისათვის დამახასიათებელი შედარებით ხანგრძლივი და სუსხიანი ზამთრის გამო იგი ჰიგიენურად ვარგისი, ჰაერმტევი და თანაც თბილი უნდა ყოფილიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ცუდ პირობებში გამოზამთრებული საქონელი. განსაკუთრებით კი მუშა პირუტყვი ავადმყოფი ხდებოდა გაზაფხულს. ეს ყველაფერი კარგად იცოდა ქართველმა მეურნემ. ამიტომაც, ზემოქართლური ბოსელი ყველა პირობას აკმაყოფილებდა. უფრო მეტიც, იგი ხალხური არქიტექტურის შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენდა და აი რატომ.

ბოსელი გევმაზე ყოველთვის გრძელი ოთხკუთხედის მოყვანილობისა იყო. საშუალო ფართის მქონე საქონლის სადგომი სიგრ-

ძით ათ მეტრს აღწევდა. მაგრამ იყო თხუთმეტი და ოცი მეტრის სიგრძისანიც. რაც შეეხება სიგანეს, ისე იყო ნავარაუდები, რომ სივრძით დატეულიყო სამი მოზრდილი ხარი ან კამეჩი. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა იატაკს და სახურავის — ქერის სიმაღლეს. მიწური იატაკი ჭერ მაგრად დაიტკეპნებოდა, ხოლო შემდეგ ხის მრგვალი ძელებით — ლატებით ან ქვის ფილებით მოიფინებოდა. ასეთ ფიცარნაგს და ქვაფენილს ზღვე ეწოდებოდა. ზღვეს შუაში ბოსლის თავიდან ბოლომდე საქონლის წუნწუხისა და ნაკელის მოსაგროვებელი არხი — სანარწყული უკეთდებოდა. ბოსლის ორივე გრძივ კედელზე მიმაგრებული იყო ფიცრისაგან შეკრული ბაგები, რომელთაც ყოველ ერთ მეტრში ნაცხვირალი ჰქონდა გაკეთებული. ნაცხვირალში, ანუ იგივე ნახვრეტში გაყრილი ღვლერქით საქონელი ბაგაზე იბმებოდა.

ბოსელიც მიწური ბანით იყო მომთავრებული და შენობაში ჰაერის უკეთესი ცირკულაციისათვის ორი ერდო ჰქონდა დატანიებული. მისი გადახურვის კონსტრუქცია დარბაზში არსებული ძელური სისტემის მსგავსი იყო. მათ შორის ის განსხვავება შეიმჩნეოდა, რომ ბოსლის სახურავი ორმხრივ დაქანებული იყო და სიგრძეში ვითარდებოდა, დარბაზისა კი — დაკიდებული პირამიდის სახეს ატარებდა. ბოსლის ოთხივე კედლის პერიმეტრზე, დაახლოებით ორ-ორი მეტრის დაშორებით განლაგებულ, ორი მეტრის სიმაღლის სვეტებზე გადებული იყო საწარბე ძელები. საკედლე ძელებიდან მოშორებით, სანარწყულის ორივე მხარეს აღმართული იყო ასეთივე რიგით განლაგებული, მაგრამ უკვე შედარებით მაღალი სვეტები, რომლებსაც ზემოდან თავიდან ბოლომდე გასდევდა მსხვილი თავხეები. შემდეგ, საწარბესა და თავხეებზე, ორივე მხრიდან ერთმანეთის პარალელურად მაგრდებოდა მოკლე ძელები, ე. წ. კვანტები, რომლებიც ერთი მტკაველით იყვნენ გადაცილებული თავხეებზე და მათ ვერძის თავები ეწოდებოდათ. სხვადასხვა ზომის ძელებისაგან ხის ამ ჩონჩხზე მიჯრით დაწყობილი იყო ნაპობისებური ძელები, რომელთა შორის დარჩენილი ღრიტოები თიხაში აზღლილი ბალახით ან ბზით ამოიტენებოდა ხოლმე. თუ უფრო მაღალქერიანი სახურავი იყო საჭირო, მაშინ საწარბე ძელების, თავხეებისა და კვანტების წყობა მეორდებოდა, რის გამოც ბოსელი უფრო ჰაერმტევი გამოდიოდა.

ზემოქართლური ბოსლის სახურავი ერთნაგვიანი ბაზილიკის ფორმას ატარებდა, რაც თავის მხრივ იმის მაუწყებელია, რომ აღ-

ნიშნული ტიპის გადახურვა ხალხური სამშენებლო ხელოვნების წიაღიდან უნდა მომდინარეობდეს.

საბძელი გეგმის ფორმითა და მოყვანილობით ბოსლის ანალოგიურ ნაგებობას წარმოადგენდა. ფართითაც, არც მაინცადამაინც ჩამორჩებოდა. ვისაც ბევრი საქონელი ჰყავდა, დიდი საბძელ-ბოსელი უნდა ჰქონოდა. საბძელი საგულდაგულოდ დატყეპნილი მიწური იატაკით და ძელებზე დაყრდნობილი ბრტყელი ბანით ხასიათდებოდა. არცთუ იშვიათად, მის ბანზე კალო იყო ზოლმე გამართული და პურის გაღეწვის შემდეგ დარჩენილ ბზეს, პირდაპირ ერდოდან ყრიდნენ შიგ. ასეთი ვითარების გამო, საბძლის ერდო ბანის ცენტრში არ უნდა ყოფილიყო.

ბზის გარდა, საბძელში ინახავდნენ თივას, ჩალას და აგრეთვე ხილს, განსაკუთრებით ვაშლს. ბზეში ფენა-ფენად დაწყობილი ვაშლი გვიან გაზაფხულამდე ინახებოდა.

დარბაზული სახლის ერთ-ერთ მთავარ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა თაკარებიანი ოდა, რომელსაც ზოგიერთ მიკრორაიონში საჯალაბოსაც უწოდებდნენ. თაკარებიანი საჯალაბო შედარებით გვიანდელი კულტურული შენაძენია და იგი ზამთარში საცხოვრებელს წარმოადგენდა, რის გამოც ყოველთვის კომპლექსის სიღრმეში, ბოსლის გვერდით იყო მისი ადგილი. ბოსელი სითბოს თავისებურ წყაროს წარმოადგენდა. საქონლის მიერ დაყენებული სითბო თაკარებიან ოდაზეც ვრცელდებოდა.

თაკარებიანი საჯალაბო მოგროძო ოთხკუთხედის მოყვანილობის, 15—21 კვ. მ ფართის მქონე, მიწურიატაკიანი და სიგრძივ ორმხრივ დაკიდებულად შეფიქრულჭერიანი. ბანით მომთავრებული ოთახი იყო. ჭერის კონსტრუქციის გამო. მისი ბანი ბოსლის ანალოგიურად სიგრძეში განვითარებული ორფერდიანი სახურავის ფორმას ატარებდა. მისი შინა-ინტერიერი ხასიათდებოდა შესასვლელის მოპირდაპირე კედელში ჩადგმული ბუხრით, ორივე გრძივ კედელზე მიდგმული ტახტებითა და ბუხრისაკენ ოდნავ დაქანებული ჭერი. ზემო ქართლში ჭერის შემქმნელ კონსტრუქციას, თაკარები ეწოდება. ჭერის ამგვარი კონსტრუქციის გამო თაკარებიანი საჯალაბოს სიმაღლე არათანაბარი იყო. საბუხრე კედელთან მისი სიმაღლე ორ მეტრ-ნახევარს აღწევდა. შესასვლელთან კი სამს. წინა კედლისა (იქ, სადაც კარია) და ბანის შესაყართან გამართული იყო სარკმელი, რომელიც XIX ს. მიწურულს უკვე შემინულ სახეს ატარებდა. ამ სარკმლიდან შემოსული სინათლის სხივი პირველ რიგში

ბუხარს ანათებდა, რომლიდანაც შემდეგ სხვადასხვა მიმართულებით ირეკლებოდა.

თაკარებიან საჯალაბოში მიწური იატაკი მხოლოდ კარის სი-
განზე, დაახლოებით 70-80 სმ. იყო დატოვებული და იგი ორ
ტანტს შორის მოქცეული ბუხრამდე მიდიოდა. მრავალსულიან
ოჯახებში ორირუსიანი ტანტების ვაკეთება იცოდნენ. იგი დაკი-
ბულის სახეს ატარებდა და მისი ქვედა ნაწილი საწოლთან ერთად
გრძელი სკამის მოვალეობასაც ასრულებდა.

თაკარებიანი საჯალაბოს ტანტები კარგად გარანდული ფიცრე-
ბისაგან კეთდებოდა. მეორე იარუსის ტანტი იმნაირად იყო მოწყო-
ბილი, რომ მისი ფეხები ერთდროულად ქვედაზე მჯდარი ადამიანის
ზურგის საყრდენს წარმოადგენდა. ქვედა და ზედა ტანტი ერთი და
იგივე სიგრძე-სიგანისა იყო და თავით საბუხრე კედელზე მიბჯე-
ნილი. ხოლო ბოლოთი — მის მოპირდაპირეზე.

ვარგისიანობის თვალსაზრისით თაკარებიანი საჯალაბო ყველა
სხვა ტიპის მიწურ ბანიან საცხოვრებელს სჯობდა. მისი ჭერი ქვე-
მოდან შეფიცრული იყო, რის გამოც მიწის ცვენა და წყლის ჟონვა
თავიდან იყო აუცილებელი. ნაკლებად იგრძნობოდა სინესტე. რად-
განაც კედლები ტანტების ზემოდან, ოთხივე კედლის პერიმეტრზე
ლამაზად იყო შეფიცრული.

თაკარებიანი ოდის უაღრესად საინტერესო ინტერიერმა. და-
კიბულად შეფიცრულმა ჭერმა და გრძივი კედლების გასწვრივ
გამართულმა ტანტებმა, კერას კედელში მიუჩინა ადგილი და იგი
ბუხრად გადააქცია. თაკარებიან საჯალაბოში ყოველთვის მცირე
ზომის ბუხრები იყო და მისი თავდაპირველი მკეთებლები ლაზი
ქვითხუროები ყოფილან. ფორმა-მოყვანილობით, ქვის დამუშავე-
ბის ტექნიკითა და ორნამენტირების თვალსაზრისით ზემოქართლუ-
რი ბუხრები ხალხური ქვითხურობის იშვიათ ნიმუშებს განეკუთვნე-
ბიან.

ბუხრის გამოთლისა და მოწყობისას ყველა ქვითხურო ცდი-
ლობდა საკუთარი ხელწერა ჩაექსოვა მის კომპოზიციაში. ვანსა-
კუთრებით ბევრის მთქმელი და მაღალმხატვრული ორნამენტის სა-
შუალებით. ბუხრის თავზე — კამარაზე სხვადასხვანაირი სიუჟეტე-
ბი გამოხატებოდა ხოლმე, რომლის ცენტრსაც წარმოადგენდა სი-
ცოცხლის ხის მოტივი. სიცოცხლის ხის მოტივის ორივე მხარეზე,
რელიეფურადვე გამოყვანილი იყო ციური მნათობები — მზე,
მთვარე და ვარსკვლავები. კამარაზე აგრეთვე გამოიკვეთებოდა ხოლ-

მე ყურძნის ლერწი მტევნებითურთ და უკანა ფეხებზე შემდგარი ლომები ან მგლები.

თაკარებიან საჯალაბოში საერთო ქართულის სამხრეთდასავლური გავლენა მხოლოდ აღნიშნულით როდი ამოიწურებოდა. ამავე გავლენის ნაყოფია მის საბუზრე კედელზე გამართული. ერთ მთლიან მხატვრულ კომპოზიციად შეკრული საქერტლე თარო — კარადა. თაკარებიან ოდაშივე, მისი ქერის ბრტყელ ნაწილში მიმაგრებული იყო აგრეთვე ვარდული — ხეზე კვეთილობის მაღალმხატვრული ნიმუში. ვარდული მრგვალი მოყვანილობისა იყო და მცენარეული ორნამენტისაგან შექმნილი კომპოზიცია რამდენიმე ფეხად ამოიკვეთებოდა ხოლმე. მისი ფენოვანი ჩუქურთმის ამოყვანა მეტად მაღალსა და უაღრესად დახვეწილ ოსტატობას მოითხოვდა.

ერთობის სახლის კომპლექსში წარმოდგენილი საცხოვრებელი და სცვადასცვა დანიშნულების ნაგებობანი ამომწურავად პასუხობდნენ მრავალსულიანი ოჯახების ინტერესებს და ზემო ქართლისათვის დამახასიათებელ მრავალდარგოვან სოფლის მეურნეობას, რომლის შესახებაც მომდევნო თავში გვექნება საუბარი.

იხეთი გრანდიოზული და ფუნდამენტალური კომპლექსის ასაშენებლად, როგორც ერთობის ახლი იყო, ბევრ მუშახელს საჭიროებდა და აუცილებლად ეოთ წელიწადში უნდა აშენებელიყო. ამის საფუძველს იძლეოდა ერთად ცხოვრებისა და კოლექტიური ურთიერთდახმარების კეთილშობილური ტრადიცია. რომელიც XIX ს. ზემოქართლელთა საზოგადოებრივ ყოფაში, უხილავი ინერციის ძალით ჯერ კიდევ განაგრძობდა არსებობას.

რამდენიმე თაობისაგან შედგენილი, მრავალსულიანი დიდი ოჯახის განაყარი საცხოვრებელ ადგილს სხვაგან როდი ეძებდა. თავისი სახლი მამაპაპეულზე უნდა მიეშენებინა. ასე მოითხოვდა ძვალსა და ხორცში გამჭდარი ძველებური ყოფა-ცხოვრება. ტრადიცია, რომლის წინააღმდეგ წასვლა XIX ვითარებაში ჯერ კიდევ არავის ძალუძდა. ცალკე დასახლების ტრადიციას საფუძველი ზემო ქართლში XIX ს. 80-იანი წლებიდან ჩაეყარა. მას შემდეგ, როდესაც სოფლად კაპიტალისტურმა ურთიერთობამ მტკიცედ მოიკიდა ფეხი და მუდმივი შიშინაობის ფაქტორმაც დაჰკარგა თავისი მნიშვნელობა.

ზემო ქართლში საშენ მასალად ნაგლეჯი ქვა და ხის წიწვოვანი ჯიშები გამოიყენებოდა. წიწვოვანიდან უპირატესობა ჯერ სოჭს, ხოლო შემდეგ ფიჭვს ეძლეოდა. მშენებლობის პირველ ეტა-

პად სამშენებლო მასალის დამზადება-მოტანა ითვლებოდა. ეს საქმე ძალიან მძიმე და შრომატევადი იყო, რის გამოც ახალ მოსახლეს ხარ-ურმით მისივე პატრონიმის წევრები ეხმარებოდნენ. სამშენებლო მასალა წინასწარ ერთი წლით ადრე მარაგდებოდა. რაც შეეხება უშუალოდ მშენებლობის დაწყებას, ხვნა-თესვის დამთავრებისთანავე იწყებოდა. წინასწარ მოფიქრებული გეგმის მიხედვით, ჯერ მომავალი სახლის საერთო საძირკვლის ხანდაკს გათხრიდნენ, რომელიც სიღრმე-სიგანით სამ მტკაველს იშვიათად აჭარბებდა.

საძირკვლის ჩაყრის წინ, გვარის უფროსი მამაკაცი დალოცავდა სამოსახლოს, დაკლავდნენ ზვარაკს — ცხვარს ან მამალს და სისხლის ხანდაკაში მიმოაქცევდნენ. ხანდაკშივე ჩაყრიდნენ ხურდა ფულს, რომელიც ზვარაკის სისხლთან ერთად მომავალი სახლის სისხლსავსე და დოვლათიანი ცხოვრების საწინდრად ითვლებოდა. ამ რიტუალის მომთავრების შემდეგ ქვითა და ლამკირით ამოიყვანდნენ საძირკველს, რომელსაც სიმტკიცისათვის ერთ-ორ დღეს აცდიდნენ გამაგრებას.

კედლების მშენებლობისას წინასწარ ტოვებდნენ ლიობებს კარის, წაღოს, თახჩისა და ბუხრისათვის. კედლების დამთავრების შემდეგ, რომელიც სიმაღლით ორ მეტრზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო, მშენებლობას ებმოდა ხითხურო. მისი უშუალო მონაწილეობითა და ხელმძღვანელობით შეკრავდნენ წირთხლებს — საკარე ჩარჩოებს, ჩამოკიდებდნენ ცალყურა კარებებს და რაც მთავარია, გამართავდნენ სახურავს, ერდო-ბანს, ბანის გამართვა შემდეგნაირად მიმდინარეობდა: ოთახთა პერიმეტრზე, ყველა კედლის გასწვრივ ქვის ბალიშებზე დაიდგმებოდა საჭირო რაოდენობის ბოძები, რომლებიც კედელზე ოდნავ დაბალი უნდა ყოფილიყო. საკედლე სვეტებზე გასდებდნენ საწარბე ძელებს, რომლებიც უკვე კედლის დონეს უსწორდებოდა. საწარბე ძელები ერთმანეთში თავბოლოებით მაგრდებოდა. ამის შემდეგ იწყებოდა უშუალოდ სახურავის გამართვა, რომლის მიმდინარეობა ოთახთა ბანის კონსტრუქციაზე იყო დამოკიდებული. ბანის გამართვა ყველაზე შრომატევად და ამასთანავე ერთად საზეიმო საქმიანობად ითვლებოდა. მასში ყველა მონაწილეობდა, დიდიც და პატარაც. წინასწარ მოტანილ თიხამიწას რანდენიშე ფენად აყრიდნენ ბანს და თანაც ფეხით ტკეპნიდნენ. ბანი ფეხით იქამდე იტკეპნებოდა, ვიდრე არ გამაგრდებოდა, გამკვრივდებოდა. შემდეგ მისი ტკეპვნა ხის საზეპულათი გრძელდებოდა. როდესაც ზეპვას მორჩებოდნენ, მერე ქვის მძიმე საგორა-

ვით ასწორებდნენ ბანს. საგორაეების გადატარებას, რომელიც სახლის დამთავრების მაუწყებელი იყო, დიდი დროსტარება და ქეიფი მოჰყვებოდა ხოლმე, რაშიაც მთელი მოდგმა სისხლით ნათესავი მოგვარეები იღებდნენ მონაწილეობას.

რასაკვირველია, ამგვარი რთული შედგენილობის დარბაზული სახლი ყველა ოჯახს არა ჰქონდა და არც ყველა სოფლისათვის იყო დამახასიათებელი. პირველ ყოვლისა, იგი ოჯახის შეძლებაზე იყო დამოკიდებული და რაც მთავარია, მის კომპლექსში არსებული სამეურნეო ნაგებობების ფუნქციასა და ფართს, აღნიშნული კუთხისათვის დამახასიათებელი სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგები განაპირობებდა. მაგალითად, მესაქონლეობის მასშტაბურობის გამო ჭავახეთში ძალიან დიდი ბოსლები იცოდნენ. მათი ფართი, არტუთ იშვიათად 100—120 კვ. მ აღწევდა. ბაგურ კვებაზე მყოფი მრავალრიცხოვანი საქონელი ზამთრის განმავლობაში ბევრ საკვებს საჭიროებდა, რის გამო საბძელიც შესაბამისად დიდი ფართისა უნდა ყოფილიყო. ხოლო ისეთ მიკრორაიონებში, სადაც მეხილეობა და მევენახეობა იყო განვითარებული, საკუჭნაოდ გათვალისწინებული საციო, ანუ იგივე მარანი გაცილებით დიდი იყო, ვიდრე ჭავახეთში, ანდა თორის მაღალმთიან სოფლებში. ასევე ითქმის სახელამბრესა და ლაზამბარზე. მცირე მასშტაბის მემინდვრობის გამო თორის მხარემ საერთოდ არ იცოდა რა იყო ლაზამბარი და ა. შ.

არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემებიდან ჩანს, რომ თავის დროზე თორის ქვეყანაშიც ქვატალახა და ქვითკირის სახლები უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. XIX ს. 20-იანი წლებიდან მოყოლებული, გაუქაცრიელებულ თორის მხარეში ქართველობამ თანდათანობით იწყო ჩამოახლება. აქ ყველაზე მრავალრიცხოვნად დასახლდნენ ზემო იმერლები და მცირე რაოდენობით შიდაქართლები (ბრეთი, ქარელი). როგორც ითქვა, თორში საცხოვრებლად მოვიდნენ და ციხისჭვარში დასახლდნენ თურქეთიდან (გიუმშიშჰანედან) გამოქცეული ბერძნები, აგრეთვე ციციშვილების ყმა ოსები, რუსეთიდან ჩამოყვანილი უკრაინელები, რუსები და სხვები. თორის გაპარტახებულ-გაუქაცრიელებული ადგილები ყველაზე ფართოდ ზემოიმერლებმა აითვისეს, რომლებმაც თან მორიტანეს დასავლეთქართული ხალხური ბინათმშენებლობის ტრადიციები. მართალია აქა-იქ შიდაქართულები, პირველ ხანებში, ინერციით მათთვის დამახასიათებელ დარბაზულ სახლებს იშენებდნენ.

მაგალითად. დვირელი კეველიშვილები, კვირიკაშვილები და ხუციშვილები XIX ს. მიწურულამდე კვლავ ბანიან სახლებში განაგრძობდნენ ცხოვრებას; მაგრამ, თანდათანობით თორის მთელ ახალ მოსახლეობაში დასავლურქართულმა სახლმა მოიკიდა ფეხი. ზემოიპერული ტიპის საცხოვრებელი გავრცელდა ყველგან, რომელიც ძალიან კარგად აითვისეს რუსებმა, უკრაინელებმა, ოსებმა და ბერძნებმა.

სომხები ქართველების ანალოგიურად ჯგუფჯგუფად სახლდებოდნენ. თუ საშუალება იყო სისხლით ნათესავი მოგვარეები ერთ უბნად იყრიდნენ თავს და ქმნიდნენ საგვარო უბანს — მაილას, რომელსაც დროთა განმავლობაში გვარში პირველ მოსახლეს არქმევდნენ ხოლმე. მაილა არაბული მაჰალას არმენიზებული ფორმაა და უბანს ნიშნავს.

პატრონომიულ ყოველ სომხურ ოჯახს, რომლის სულადობაც საოცარი აღმავლობით იზრდებოდა, სათავეში ედგა ასაკით ყველაზე უფროსი მამაკაცი „მეძ მართ“ ან „ტიანუტერ“. ამ ორ სომხურ სახელწოდებას არცთუ იშვიათად თურქული „ქიალაც“ ენაცვლებოდა. სომხური დიდი ოჯახის — „მეძ//მეწ ოჯახის“ მეთაური განუკითხავი გამგებელი იყო. იგი წყვეტდა ყველაფერს. მის უკითხავად მეზობლისათვის საარყე ქვების თხოვებაც კი არ შეიძლებოდა.

სომხების ბანიანი სახლიც კომპლექსური ხასიათის ნაგებობა იყო. იგი შეიცავდა კარაპანს — „ჩარდახ“, ოჯახის უშუალო საცხოვრისს — „ოდასა“ და „გლხტუნს“ (ეს უკანასკნელი მოგვირგვინებული იყო), ფურნის ოთახს — „ჰაცატუნს“, საკუქნაოს — „ქილარ“, ბოსელს — „ქომ“ და საბძელს — „მარაკ“. ქვითნაშენ ფურნესთან ერთად, სომხები პურის საცხოვრებელ მიწაში ჩადგმულ პატარა ზომის თონესაც, თუნირს იყენებდნენ. თუნირში მხოლოდ თხელი ლავაში ცხებოდა. სხვათა შორის, აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თონე სომხებს ყოველთვის საცხოვრებელ ოთახში — „ტუნში“ ჰქონდათ მოწყობილი. თუნირი კერა-ლუმელის მოვალეობასაც ასრულებდა. ზამთარში, ძილის წინ, წივით გახურებულ თუნირს ირგვლივ ლეიბებს შემოუწყობდნენ, მერე დიდ საბანს გადახურავდნენ, შიგ შეძვრებოდნენ და ასე იძინებდნენ. ბოლო ხანებში, თუნირების პარალელურად ბუხრებიც გაჩნდა, მაგრამ სომხობა ტრადიციულ კერა-ლუმელს მაინც ვერ შეეღია. სომეხთა უმრავლესობა ძველ ტრადიციას არ ღალატობს და ლავაშის გამოსაცხობად კვლავ წივის თუნირს იყენებს.

ზემო ქართლის რუსული მოსახლეობა ჭავჭავეთის სოფლებშია განსახლებული და მათი დასახლება თავიდანვე სწორი და ფართო ქუჩების გასწვრივ განაშენიანებით ხასიათდებოდა. რუს სექტანტთა — „ღუხობორთა“ თავდაპირველი ადგილიდან, რუსეთიდან თანმოყოლილი დასახლების ფორმა იმდენად ცხოვრებისეული და ტრადიციულია, რომ იგი თანამედროვე ვითარებაშიაც მტკიცედ განაგრძობს არსებობას.

„ღუხობორების“ სოფლებისათვის დამახასიათებელი მთავარი საკომუნიკაციო არტერია — სწორხაზოვნად და ფართოდ გაყვანილი ქუჩა. ძირითადად სოფელზე გამავალ შარაგზის მოვალეობასაც ასრულებს. სოფლის ეს მთავარი არტერია, ასევე სწორხაზოვნად ვაყვანილი, მაგრამ შედარებით მოკლე და ვიწრო ქუჩებითაა გადაკვეთილი. ყოველი ქუჩის გასწვრივ, მის ორივე მხარეზე გაშენებულია ცალკეულ ოჯახთა სახლ-კარი, რომელსაც თან ახლავს ყო-რით შემოკავებული საკარმიდამო ნაკვეთი. ყორითვეა შემოკავე-ბული, აგრეთვე საცხოვრებელი სახლი და სამეურნეო ნაგებობები: ბოსელი და საბძელი.

რუსი სექტანტები, ყოფა-ცხოვრების თვალსაზრისით კონსერ-ვატიული ბუნებისანი არიან. სიახლის დანერგვა, მათში მანინდამა-რნც მიღებული არ არის. სწორედ ამის გამოა, რომ „ღუხობორთა“ უმრავლესობა 1980 წლისათვის კვლავ ძველებურ სახლებში გა-ნაგრძობდა ცხოვრებას.

„ღუხობორთა“ ძველებური სახლი გეგმით სიგრძეაა განე-თარებული და ერთსართულიან შენობას წარმოადგენს. გარდა გრძელი სახლებისა, აქა-იქ გავრცელებული იყო აგრეთვე რუსული ასო „გ“ მოყვანილობის ნაგებობანი. ორივე შემთხვევაში შენობა ორჟერდიანი სახურავით მთავრდებოდა, რომლის სახურავაჲ ლელ-ქაშს იყენებდნენ. ლელქაში ჭავჭავეთის ნატბეურებსა და ტბების სანაპიროზე დღესაც საკმაოდ მოიპოვება.

ჭავჭაველი რუსების სახლი კომპლექსური ხასიათის ნაგებობაა. ერთ საერთო ჭერქვეშ, ერთმანეთის გვერდით წარმოდგენილია სხვადასხვა დანიშნულების ოთახ-სათავსები: „ხატა“ — უშუალოდ ოჯახის საცხოვრისი, „ხატიონკა“ — პატარა ოთახი, „ჩულან“ — საკუქნაო, „ამბარ“ — ბელელი, „სენი“ — წინკარი და „კონიუშ-ნია“ — საჯინიბო.

ამგვარი სახლების მშენებლობის ტრადიცია რუსმა მოსახლე-ობამ თან მოიტანა. სექტანტთა კონსერვატიული ბუნების გამო და-

ბეჭითებით შეიძლება ითქვას, რომ მათ სახლს რაიმე არსებითი ტრანსფორმაცია არ განუცდია. თუ განიცადა, ისიც სამშენებლო მასალის მხრივ. ალიზის კედელი („სირცევაია სტენა“) ქვის კედელმა შეცვალა, ხოლო სახურავისათვის ადრე გამოყენებული ლელქაში, ანუ იგივე ისლი, ტორფმა.

„ღუხობორთა“ სახლის მშენებლობა მაინცდამაინც დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. ქვის მასალა ჯავახეთში საძებარი არ არის. სახურავისათვის საჭირო ტორფი ნატბეურებში ჯერ კიდევ დიდი რაოდენობით მოიპოვება. რაც შეეხება ხის მასალას, არც მისი მოტანაა დიდი სიძნელე ბაკურიან-ციხისჯვრის მხრიდან. გარკვეულ სიძნელებთან იყო დაკავშირებული კირის შოვნა, რის გამო „ღუხობორთა“ ნაკლებად შეძლებული ფენა კედლების ამოსაყვანად წებოვანი ტალახის ხსნარს იყენებდა. როდესაც ქვისა და ტალახის ხსნარით კედლების აყენებას მოამთავრებდნენ, შემდეგ მათ თავზე ერთიანად ორფერდა სახურავისათვის ძელურ-ფიცრული კონსტრუქციის კარკასს მოაწყობდნენ. სახურავის კარკასში დარჩენილ ღრიჭოებს ჯერ საჯულდაგულოდ დაგმანავდნენ, ხოლო შემდეგ თივას მოათენდნენ, რომელზედაც ათიოდე სმ სისქის ფენა ნაცარს დააყრიდნენ. ამის შემდეგ სახურავზე მჭიდროდ დააწყობდნენ 50 სმ სიგანისა და 15-20 სმ სისქის ტორფის ბელტებს, რომლებსაც ერთიანად საგულდაგულოდ ტკეპნიდნენ.

„ღუხობორებმა“ სახლის მშენებლობაში კოლექტიური შრომის გამოყენება არ იცოდნენ. მასში მხოლოდ ოჯახის წევრები და დაქირავებული მუშები მონაწილეობდნენ. მუშებად სხვა ეროვნების წარმომადგენელს არ ქირაობდნენ.

ტრადიციულად მომდინარე ჩვეულების თანახმად, რაგინდ ღარიბი ოჯახი არ უნდა ყოფილიყო, წინა საფასადო კედელი კირწყლით ყოველწლიურად უნდა შედებილიყო.

სახლის ერთი ფრთა ხატასა და ხატიონკასათვის იყო განკუთვნილი. მეორე ფრთა „ჩულანს“, „სენისა“ და „კანიუშნას“ ჰქონდა დათმობილი. ხატას წინ, როგორც წესი „კრილცო“, ჩარდახისებურად გაკეთებული პატარა და უმოაჯირო აივანი იყო გამართული. „კრილცოს“ მხრიდან კეთდებოდა სახლში შესასვლელი პატარა დერეფანი — „სენი“, რომელშიაც ჩვეულებისამებრ ორი კარი იყო. ერთი „ხატაში“ შედიოდა, მეორე კი „ხატიონკაში“. „ხატიონკა“ თავის მხრივ პატარა კარით „ჩულანთან“ იყო დაკავშირებული.

საშუალო შეძლების ოჯახის ხატას ფართობი დაახლოებით 18-22 კვ. მ შორის მერყეობს. იატაკი, როგორც წესი, მიწატეპ-

წილია. ნათდება პატარა ფანჯრებით. აქვს შეფიცული ჭერი. ხატას შთაქარ ღირსებას წარმოადგენს დიდი რუსული ღუმელი — „პეჩ-კა“, რომელიც მის ძირითად ფუნქციასთან ერთად (კერძეულის დამზადება და პურის გამოცხობა), ზამთარში ოჯახის უფროსი თაობისა და მოზარდების საძინებლის მოვალეობასაც ასრულებს. ხატაშია განლაგებული ოჯახისათვის საჭირო დგამპურკელი, ორიოდ საწოლი და ტანსაცმლის კარადა.

„ღუხობორთა“ სახლში ხატიონკაც საცხოვრებელ ოთახს წარმოადგენს და მისი ინტერიერის მოწყობილობა ხატას ანალოგიურია. ეგაა, რომ ფართით მცირეა და არც პეჩკაა მის შიგნით. თუმცა ეს უკანასკნელი არც საჭიროებს, რადგანაც ხატას ღუმელის ერთი მხარე ხატიონკას კედელს წარმოადგენს.

ხატიონკას გაგრძელებაზეა ჩულანი. იგი სანახევროდ ბნელი ოთახია და საკუჭნაო-საწყობის მოვალეობას ასრულებს.

რუს სექტანტთა სახლის მეორე ფრთაზე სამეურნეო დანიშნულების ოთახ-სათავსებია განლაგებული. ამ მხარეზე არსებულ ერთ ოთახში დგას ბელელი — „ამბარი“, რომლის ქვეშ გაკეთებულია სარდაფი — „პოდვალ“, სადაც ერბო-ყველს, კარტოფილსა და დამარილებულ ხორცს ინახავენ.

„ღუხობორების“ საქონლის სადგომი — „კონიუშნია“, რომელიც ძირითადად ცხენის სადგომს წარმოადგენს. ძროხისთვისაც გამოიყენება და არცთუ ისე დიდი ნაგებობაა. ზოგიერთ ოჯახს ცხვრის პატარა ბაკიც — „ოვჩარნაიც“ აქვს. რომელშიც ბატები-სათვის მცირე ადგილია გამოყოფილი.

„ღუხობორები“ ამჟამადაც მეტისმეტად „ღვთისმოსავნი“ არიან. თავიანთი ორთოდოქსალური რწმენის გამო, რომელსაც დღესაც მტკიცედ ადგანან, ყოველგვარ „იახლეს“ ეჭვის თვალთ უყურებენ და საკმაოდ დაგვიანებით ითვისებენ. მოსახლეობის საშუალო და ხანში შესული თაობის უმრავლესობა შეძლებისდაგვარად ცდილობს, რაც შეიძლება მტკიცედ დაიცვას რელიგიურ საბურველში გახვეული მამაპაპური ტრადიციები. რის გამოც მათი ცხოვრების წესი ყველა სხვა ხალხებისაგან განსხვავებით კარჩავეტილად გამოიყურება. სწორედ ამგვარი ცხოვრების წესს უნდა მიეწეროს ისიც, რომ 1980 წლისათვის რუს სექტანტთა უმრავლესობა ჯერ კიდევ ძველი ტიპის სახლებში განაგრძობდა ცხოვრებას. ეს მაშინ, როდესაც თანამედროვე ზემო ქართლის მოსახლეობის სხვა ერის წარმომადგენლებს, არათუ რევოლუციამდელი, არამედ ჩვენი

დროის 50-იან წლებში შექმნილი საცხოვრებელიც კი უკვე აღარ აკმაყოფილებს.

კოლექტივიზაციის შემდეგ, ზემო ქართლის სამივე პროვინციაში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, საკარმიდამო ნაკვეთების ხელახალმა გადანაწილებამ საბოლოოდ მოშალა მონოგენური, პატრონიმული უბნებად ცხოვრების ძირძველი ტრადიცია. სოფელში დასახლების განფენილობა თანდათანობით გაფართოვდა. რომლის შედეგადაც ახლად შექმნილი უბნები ყველგან პოლიგენური გახდა. ამას ისიც მოჰყვა, რომ ჯგუფურად ცხოვრების ტრადიციის მოშლამ სოფლის ახლებური დაგეგმარება გამოიწვია. მიხვეულ-მოხვეული ვიწრო შუკებისა და ორლობეების ნაცვლად გაყვანილი იქნა შედარებით სწორი და ფართე ქუჩები. სოფლის ცენტრმა ეკლესია-სამკედლოდან კოლმეურნეობის კანტორასა და სკოლებთან გადაინაცვლა. ცხოვრების ახალმა წესმა ახალი ტიპის ბინათმშენებლობა გამოიწვია, რომელიც თანამედროვე ზემო ქართლში სამ ეტაპად განხორციელდა. პირველი ეტაპი 30-იანი წლებიდან დაიწყო და მეორე მსოფლიო ომის დაწყებამდე მიმდინარეობდა. დროის ამ მონაკვეთში რევოლუციამდელი ტიპის ბანიან ნაგებობებში მასიურად გაერია ქვითკირით ნაშენი ერთსართულიანი სახლები, რომლებიც ხასიათდებოდნენ ფანჯრებითა და ორფერდიანი ყავარფენილი სახურავებით. სოფლის მოსახლეობამ აღნიშნულ პერიოდში საბოლოოდ უარყო მიწურ სახლებში ცხოვრება. ახალი ტიპის, მართალია, ჯერ კიდევ საყოფაცხოვრებო და არქიტექტურული თვალსაზრისით არასრულყოფილი სახლების მშენებლობას ომმა მოუხსწრო და მისი შემდგომი განვითარება დაამუხრუჭა, მაგრამ, პროგრესი ბინათმშენებლობაში აშკარა გახდა. ახალმა ბინათმშენებლობამ თან მოიტანა ჯავახეთისა და სამცხისათვის, ნაწილობრივ თორისათვის სრულიად არა დამახასიათებელი ელემენტი, ეზო, რომელიც დროთა განმავლობაში განიცრცო და განვითარდა.

ბინათმშენებლობის მეორე ეტაპი ზემო ქართლის სამივე პროვინციაში, 40-იანი წლების მიწურულიდან დაიწყო და თითქმის 60-იანი წლების დასასრულამდე გაგრძელდა. აღნიშნული პერიოდის ჯავახეთში ძირითადად ქვითკირის ორსართულიანი სახლები შენდებოდა. ორსართულიანი სახლები შენდებოდა აგრეთვე თორისა და სამცხის ტყიან სოფლებშიც. მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მათი ქვედა სართული უპირატესად ქვითკირისა იყო, ხოლო ზედა კი ხისა. მეორე სართული ძელებისა და ფიცრების ჩაბოყვება-ჩაქ-

დევებით. კოჭახური სამშენებლო ტექნიკის გამოყენებით შენდებოდა. ამ პერიოდში განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სახლის ვარგნულ სახეს, მის გაფორმებას, რაც უმეტეს შემთხვევაში უკეთესად პომპეზურობაში გამოიხატა. მართალია, სახლი შიგნით თითქმის ქალაქურ ყაიდაზე კეთდებოდა, მაგრამ ადგილი ჰქონდა უხეირო მიმბაძველობას. სამაგიეროდ, სახლები შენდებოდა უკვე არა მოტიტვლებულ ადგილებში, არამედ ხეხილიან კარ-მიღაპოებში. რამაც ახალი ეშხი და კოლორიტი შესძინა ზემოქართლელთა სოფლებს. აქა-იქ, განსაკუთრებით ჭავჭავთსა და სამცხის მთიან სოფლებში. გადმონაშთის სახით შემორჩენილია ბანიანი ნაგებობები და მათ უმეტეს შემთხვევაში დამხმარე სათავსების მოვალეობა დაეკისრათ.

აღნიშნულ სამშენებლო პერიოდის სახლების პირველ სართულზე არსებული ორი ოთახიდან, ერთი საკუქნაო-საციოს მოვალეობას ასრულებდა, ხოლო მეორე კი ზანთარში საცხოვრებელს წარმოადგენდა. რაც შეეხება მეორე სართულის ოთახებს. რომლებიდანაც ერთი სასტუმროდ, ხოლო მეორე სასადილოდ ითვლებოდა, იშვიათად გამოიყენებოდა.

ქალაქურ ცხოვრებას ნაზიარებმა სოფლის მოსახლეობის უდიდესმა ნაწილმა, როდესაც ეკონომიურად მომძლავრდა. კვლავ ახალი ბინათმშენებლობა წამოიწყო. ეს პროცესი ზემო ქართლის რაიონებში 70-იანი წლებიდან დაიწყო და დღესაც გრძელდება. კოლმეურნე გლეხობას, მით უმეტეს სოფლის ინტელიგენციას ე. წ. სოფლური ტიპის სახლებში ცხოვრება ხელს აღარ აწყობს. გაზრდილ კულტურულ-საყოფაცხოვრებო მოთხოვნილებებს უკვე ვეღარ აკმაყოფილებს 50-იან წლებში შექმნილი სახლები. ზემო ქართლის ექვსივე რაიონში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, ამჟამად შენდება მხოლოდ და მხოლოდ ქალაქურად მოწყობილი თანამედროვე სტილის ორსართულიანი სახლები, რომლებშიაც აშკარად შეიმჩნევა დახვეწილი არქიტექტურული ფორმებისაკენ სწრაფვა. საგანგებო ყურადღება ეთმობა საცხოვრებლის სანიტარიულ-ჰიგიენურ მხარეს. საქონლის სადგომი საბოლოოდ ჩამოშორდა სახლს და მისგან მოშორებით დაიდო ბინა. გაჩნდა კეთილმოწყობილი სანიტარიული, ე. წ. სველი წერტილები, ცენტრალური გათბობა, გარაჟი და სხვა, თანამედროვე ცხოვრებით გამოწვეული, ოთახ-სათავსები. ასე რომ, ამ ოციოდე წელიწადში ეკონომიურად საგრძნობლად მომძლავრებული სოფლის მოსახლეობა, ამჟამად არნახულ კულტურულ საყოფაცხოვრებო აღმაველობას განიცდის.

სამეურნეო ყოფა

ვახუშტი ბატონიშვილის გეოგრაფიის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ს მიხედვით, რომელიც ფრიად მნიშვნელოვან ისტორიულ დოკუმენტს წარმოადგენს, „მთიან, გორიან, ღრანტოიან, ხევ-კლდიანსა და მთა-ბარიან“ ზემო ქართლის მიწა-წყალზე ბევრი სიკეთე ხარობდა და ხარობს. სხვადასხვა, მაგრამ სამეურნეო ცხოვრებისათვის უმეტესად ხელსაყრელ გეოკლიმატურ სამივე რეგიონში სოფლის მეურნეობა ისტორიულადვე მაღალგანვითარებული იყო. საუკუნეების მანძილზე ინტენსიურსა და მასშტაბურ ხასიათს ატარებდა მემინდვრეობა, მესაქონლეობა და მეფუტკრეობა. საკმაოდ დიდი ეკონომიკური კუთრი წონა ჰქონდა მეხილეობას, მეთევზეობას და მებოსტნეობას. ყოველივე ეს განვითარებული ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების მძლავრ საფუძველს ქმნდა, რომლითაც ესოდენ ცნობილი იყო ზემო ქართლი მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე.

შორეული საუკუნეებიდან მომდინარე მრავალდარგოვანი სოფლის მეურნეობა, ადგილობრივი გეოკლიმატური პირობებიდან გამომდინარე, შესაბამისი პროფილის მიხედვით იყო დაწინაურებული. სოფლის მეურნეობა შერწყმულ, სიმბიოზურ ხასიათს ატარებდა. გეოკლიმატური პირობების გათვალისწინებით, სიმბიოზურად წარმოებულ მეურნეობაში ზოგან მემინდვრეობა, მესაქონლეობა ანდა სხვა რომელიმე დარგი, კერძოდ მეხილეობა-მევენახეობა იყო წამყვანი. თუ ამ ნიშნის მიხედვით ვიმსჯელებთ, შემდეგი სურათი წარმოისახება. ჭავჭავთის პლატოსა და სამცხის დავაკებებზე პურეული კულტურებისა და სელის კულტივიზაციას მისდევდნენ. სამცხესა და თორის ხეობათა ფერდობებზე — მეხილეობას, ხოლო ბუნებრივად ისეთ ხელსაყრელ ადგილებში, მაგალითად, როგორიც მტკვრის ხეობის თორის მონაკვეთის ორივე სანაპიროა ანდა ზიზბავრისა და აწყურის შემოგარენში, მევენახეობა იყო გავრცელებული. სუბალპურსა და ალპურ ზონაში მესაქონლეობა და ა. შ.

მიწათმოქმედება. სოფლის მეურნეობის აღნიშნული დარგი ზემო-ქართლის მოსახლეობის ერთ-ერთ უძველესსა და უმთავრეს

სამეურნეო საქმიანობას წარმოადგენდა, რომლის დამადასტურებელი ფაქტიური მასალა — ქვის, ძვლისა და ლითონის იარაღები არქეოლოგების მიერ ამჟამად მრავლადაა მიკვლეული. მაგალითად, ახალციხის „ამირანის გორას“ ნამოსახლარის გათხრისას აღმოჩენილია საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე არქაული სპილენძის სამკაული იარაღი — ნამგალი, რომელიც ძველი წ. ა. მესამე ათასწლეულს განეკუთვნება. სადაც ნამგალი იყო გავრცელებული, ბუნებრივია მოსამკელიც უნდა ყოფილიყო. როგორც მეცნიერი აგრობიოლოგები ვარაუდობენ, ზემო ქართლის, კერძოდ კი სამცხისა და ჯავახეთის შორეული წარსულის შემინდვრეობისათვის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი ყველაზე ადრე კულტივირებული თავთავიანი მცენარე ასლი. ახალი ქვის ხანიდან — ნეოლითიდან მომდინარე ეს მინდვრეული კულტურა, რომლის სამშობლოდაც მეცნიერები ეთიოპიას მიიჩნევენ, ისტორიის შორეულ წარსულში ჩვენ ქვეყანაშიაც საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა. საქართველოში მის კულტივირებას ადასტურებენ ძვ. წ. ა. IV ს. გამოჩენილი მოგზაური და მწერალი ქსენოფონტე და ძველებრაულ ნაწარმოებებს, „დაბადების“ ქართული თარგმანი.

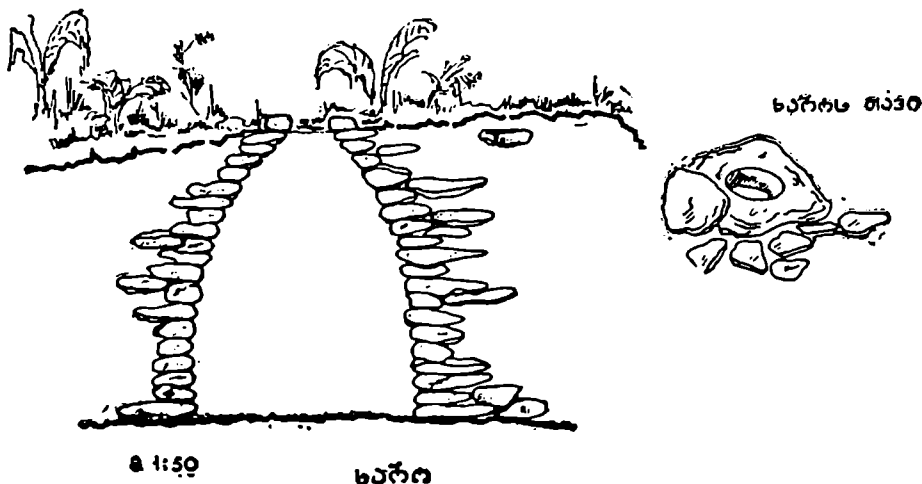
ადრეფეოდალური ხანიდან მოყოლებული. მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ითესებოდა ასლი. დიკა, დოლის პური. თავთუხი, იფქლი, ქერი და ჭვავი. ახ. წ. ა. VI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიელი ხორბლეულს უქებდა მესხებს. ამასვე იმეორებდა ზოგიერთი სხვა ავტორიც.

ზემო ქართლში გარკვეული სახეობის ხორბლეულის, კერძოდ კი დოლის პურის ფართო გავრცელებაზე მეტყველებს IX ს. მის სახელზე აშენებული „დოლის ყანის“ ცნობილი ეკლესია. იგი ერუშეთის ქედის ერთ-ერთ დასავლეთ-დაფერდებაზე მდებარეობს და ამჟამად თურქეთის სახელმწიფო საზღვრებშია მოქცეული.

ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს გეოგრაფიასთან“ ერთად, ზემო ქართლის სამეურნეო ცხოვრების შესწავლის საიმედო წყაროა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, რომელიც გვიანფეოდალური ხანის ზემო ქართლის ეკონომიკური რესურსების ამომწურავ სურათს იძლევა. აღნიშნული პერიოდის სამცხე-საათაბაგოში საკმაოდ დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ ხორბალი, ქერი, ჭვავი, მუხუდო, ოსპი და ცერცვი. მიხ. სვანიძის გაანგარიშებით XVI ს. მიწურულისათვის მარცვლეული კულტურებიდან, ერთ კომლზე წელიწადში საშუალოდ ხორბლის მოსავალი შეადგენდა

2864 კვ: ქერისა — 2692 კვ: ჰევისა — 602 კვ: ფეტვისა — 300 კვ. რაც ერთად აღებული 6458 კვ უდრის. შთამბეჭდავი ციფრია? არა! მაგრამ. იმ დროისათვის ყოფილა ისეთი ოჯახებიც, რომელთა საერთო შემოსავალი მარცვლეული კულტურებიდან 8-10 ტონას შეადგენდა. თუ ამას პარკოსანი კულტურების (ლობიო, ცერცვი, მუხედო, ოსპი) მოსავალს დაემატებო, მაშინ, მართლაც მრავლის-მეტყველ ფაქტთან გვექნება საქმე. ეს ყველაფერი იმის მაუწყებელია, რომ კახეთთან და შიდა ქართლთან ერთად, ზემო ქართლი მართლაც საქართველოს „პურის ბეღელი“ უნდა ყოფილიყო. ზემო ქართლის მემინდვრობის მასშტაბურობაზე მეტყველებს აგრეთვე, ამ რეგიონისათვის დამახასიათებელი ტექნიკურად სრულყოფილი სასოფლო-სამეურნეო იარაღები და მემინდვრობის პროდუქტების შესანახ-საცავები, დიდი ტევადობის ლაზამბარი და ხარო.

ხარო. სოფლის მეურნეობის პროდუქტების შესანახ ჰურჭელ-სათავსებიდან ერთ-ერთ ყველაზე უძველეს და ორიგინალურ მიწისქვეშა ნაგებობას წარმოადგენს ხარო, რომელიც მთელი სამხრეთ საქართველოს ძველი სამეურნეო ყოფისათვის იყო დამახასიათებელი. მართალია, მან უკვე დიდი ხანია, რაც დაკარგა თავისი მნიშვნელობა, მაგრამ აქა-იქ კვლავ მოქმედებაშია; ზოგიერთ სოფელში კარტოფილის შესანახად იყენებენ. ამან კი საშუალება მოგვცა გავრკვეულიყავით მის ფორმა-მოყვანილობასა და გაბარიტებზე (სურ. 2).

სურ.

ზემო ქართლის წარსულ სამეურნეო ყოფაში ხაროს უმთავრესად სახლ-კარის ფარგლებში აკეთებდნენ. ზოგჯერ იგი უშუალოდ სახლის შიგნით საბძელშიც ამოჰყავდათ ხოლმე. ხაროსათვის ჯერ დიდსა და ღრმა ორმოს ამოთხრიდნენ და შემდეგ მის კედლებს ქვიტკირით მოაპირკეთებდნენ. თავისი მოყვანილობით ქვევრის ფორმას იმეორებდა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ იგი გაცილებით დიდი ტევადობისა იყო. ხარო ხასიათდებოდა ბრტყელი ძირით, განიერი და მრგვალი ტანით და შევიწროვებული ყელით. რომელშიაც ადამიანი თავისუფლად ეტეოდა. ამ ოცდაათიოდე წლის წინათ საექსპედიციო კვლევა-ძიების შედეგად მიკვლეულ ხაროთა უმრავლესობა სიღრმით სამ მეტრს იშვიათად აჭარბებდა. მისი წელის ყველაზე განიერი ადგილის დიამეტრი ორ მეტრზე ნაკლები არასოდეს ყოფილა. რაც შეეხება ყელის, ანუ იგივე თავის დიამეტრს, თითქმის ერთ მეტრამდე აღწევდა. ყოფილა აგრეთვე უფრო დიდი ტევადობის ხაროებიც, რომლებსაც საპყრობილედაც იყენებდნენ. სასოფლო თავყრილობის გადაწყვეტილებით არა ერთი დამნაშავე უყურყუტებიათ ამგვარ ხაროში. არცთუ იშვიათად ტყვედ ჩავარდნილ მომხდურ მტერსაც ხაროში უკრავდნენ ხოლმე თავს.

ხაროს სიღრმე-სიგანე, საერთო მოცულობა და ტევადობა ოჯახის შეძლება-დოვლათიანობაზე იყო დამოკიდებული. რაც უფრო შეძლებული ოჯახი იყო, მით უფრო დიდი და ტევადი ხარო ჰქონდა მას. ვიდრე მოწეულ ჭირნახულს, ხორბალს ხაროში ჩაყრიდნენ. იგი წინასწარ უნდა მოემზადებინათ, გაეშროთ და გაენიავებიათ. თუ ხაროს ნესტი შეეპარებოდა. შიგნით ცეცხლს ჩაუთებდნენ. გაშრობისა და განიავების შემდეგ, მის ფსკერზე გამხმარ თივას სქლად მოაფენდნენ და მერე ხორბალს ჩაყრიდნენ. ხორბლით სავსე ხაროს ზემოდან კვლავ გამხმარ თივას დააფენდნენ და შემდეგ ქვის ბრტყელი სარქველით დაგმანავდნენ. დაგმანულ ხაროზე აუცილებლად მიწის სქელი ფენა უნდა დაყრილიყო, რომელსაც საგულდაგულოდ ტკეპნიდნენ და შემდეგ მოასწორებდნენ ხოლმე.

ხარო ხორბლეულის მიწისქვეშა საიდუმლო საცავს წარმოადგენდა. მისი ადგილსამყოფელი ისე იყო შენიღბული, რომ არათუ შემოსულ მტერს, ზოგჯერ ოჯახის ახლობლებსაც უჭირდათ მისი მიგნება. საგანგებოდ გასაიდუმლოებული ანდა სხვა რაიმე მიზეზით (მტრის შემოსევის შედეგად სოფლიდან უცხად აყრის გამო) მიტოვებული ხორბლით სავსე ხარო რამდენჯერმეა მიკვლეული სომხებით დასახლებულ ძველქართულ სოფლებში.

საშუალო ტევადობის ხაროში 10-15 სომარი ხორბლეული ეტე-
ოდა. თუ ვიანგარიშებთ, რომ ერთი სომარი 16 ფუთის ოდენობი-
საა, მაშინ საქმე 200-250 ფუთ ხორბლეულთან გვექნება. ზემო
ქართლში ყველაზე დიდი ტევადობის ხაროები ჭავჭავთში ყოფილა
გავრცელებული. ეს არცაა გასაკვირი, რადგანაც სწორედ ამ რე-
გიონში ატარებდა მემინდვრობა მასშტაბურ ხასიათს. საშუალო
შეძლების ჭავჭავთურ ოჯახს ოცი სომარის ტევადობის ხარო ჰქონდა.
უფრო შეძლებულებს ოცზე მეტიც.

ხაროში ხორბლის შენახვის ხანგრძლივობა მის ჯიშსა და ნია-
დაგის სტრუქტურაზე იყო დამოკიდებული. სათანადო კონდიციის
სიმშრალის კარგი ჯიშის ხორბალი, ხელსაყრელ ნიადაგურ პირო-
ბებში თხუთმეტიოდე წლის განმავლობაში ინახებოდა.

გარკვეული მიზეზების გამო, არცთუ იშვიათად ხაროში მანენ
აირები გროვდებოდა და შიგ ჩასვლა ადამიანისათვის საშიში იყო.
ამიტომ, როდესაც ხორბლის ამოღება იყო საჭირო, ხაროს სარქველს
მობდიდნენ და რამდენიმე ხნით ღიად ტოვებდნენ. ამის შემდეგ,
შემოწმების მიზნით, შიგ ქათამს ჩასვამდნენ. თუ ქათამი არ გაიგუ-
დებოდა, იგი ადამიანისათვისაც უსაფრთხო იყო.

როგორც საველე-საექსპედიციო კვლევა-ძიებისას გაირკვა, ზე-
მო ქართლში ჩამოსახლებულ სომხებს ქვეთიკრის ხაროების მშე-
ნებლობის ტრადიცია არა ჰქონიათ, მაგრამ ადგილზე დახვედრილი
ხაროების მნიშვნელობაში მალე გარკვეულან და ქართველების მი-
ბაძვით, პირველ ხანებში ისინიც ხორბლეულის საცავად იყენებდ-
ნენ. სულ მალე კი, XIX ს. ოთხმოციანი წლებიდან, კარტოფილის
კულტურის დანერგვა-გავრცელების შემდეგ, სომხებმაც ხაროები
ამ უკანასკნელი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტის საცავ ორმოე-
ბად გადააქციეს.

ინტენსიურად წარმოებული მემინდვრობის საფუძველს, ხელ-
საყრელ გეოკლიმატურ პირობებთან ერთად ქმნიდა ისიც, რომ აღ-
ნიშნულ რეგიონში ხალხური აგროკულტურა საკმაოდ მაღალ დო-
ნეზე იდგა. რაც სავარგულის სათანადო დამუშავებაში, თესლბრუნ-
ვასა და ტექნიკურად სრულყოფილ სახვნელი იარაღების ნაირსახე-
ობაში გამოიხატებოდა.

როგორც ცნობილია, თესლბრუნვა ნიადაგის გადახალისებისა
და მოსავლის გადიდების საწინდარია. ამაში ქართველი მეურნე
კარგად იყო გათვითცნობიერებული. ამიტომაც იყო, რომ ერთი და
იგივე სავარგულზე მონაცვლეობით ითესებოდა სხვადასხვა სასოფ-

ლო-სამეურნეო კულტურა. კულტურათა მონაცვლეობის შედეგად ხორბლის მოსავალი არცთუ იშვიათად ოცი-ოცდაათი პროცენტით იზრდებოდა. მოსავლის გადიდების საქმეში თავისი წვლილი შეჰქონდა აგრეთვე ნიადაგის ორგანული სასუქით, ნაკელით გამდიდრებას და სავარგულის ხარისხიანად დამუშავებას.

ზემო ქართლში სავარგულის დამუშავებისას, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში სხვადასხვა ტიპის სახვნელი იარაღი გამოიყენებოდა. საქართველოს ამ რეგიონში ტექნიკურად სრულყოფილი სახვნელი იარაღების მთელი სისტემა იყო შექმნილი. კავი და არონა ფერდოვანი სავარგულების დასამუშავებლად იხმარებოდა. კავი ყველაზე მსუბუქ სახვნელს წარმოადგენდა და მის გამწევად ერთი ულელიც კმაროდა. არონა მასთან შედარებით რთულსა და შესაბამისად მძიმე სახვნელს წარმოადგენდა. მას ორ ულელი, ანუ ყევარი გამწევი ძალა ესაჭიროებოდა. არონაზე მძიმე და რთულ სახვნელს წარმოადგენდა ჭილა, რომელიც ვაკე ადგილებისათვის იყო განკუთვნილი. ჭილას სამუშაოდ ორი ყევარი, ანუ ოთხი ულელი ხარკამეჩი სჭირდებოდა. ყველაზე დიდსა და რთულ სახვნელს წარმოადგენდა დიდი გუთანი, რომელსაც ექვსი-შვიდი, არცთუ იშვიათად, ცხრა ულელი ხარკამეჩი ესაჭიროებოდა. გამწევი ძალის რაოდენობა ნიადაგის ხარისხზე იყო დამოკიდებული. რაც უფრო მაგარი და მკვრივი იყო ნიადაგი, მით უფრო მეტი გამწევი ძალა იყო საჭირო დიდი გუთნისათვის.

ჭილა და დიდი გუთანი დავაკებული სავარგულების სახნავად გამოიყენებოდა. ჭილისათვის თითქმის ყველა ოჯახს ყოფნიდა გამწევი ძალა. დიდი გუთნის ამუშავება იშვიათად თუ ვისმე შესწევდა. ექვსი-შვიდი, მით უმეტეს ცხრა ულელი ხარკამეჩი, ზემო ქართლისათვის დამახასიათებელი დიდი ოჯახებისათვისაც კი აუხდენელ ოცნებას წარმოადგენდა. დიდი გუთნის ასამუშავებლად რევოლუციამდელ ზემო ქართლში საგანგებო კოლექტიური ამხანაგობა იქმნებოდა ხოლმე და მას მოდგამი ეწოდებოდა. მოდგამში გაერთიანებული ნაკლებად შეძლებული თანასოფლელები კოლექტიურად ამუშავებდნენ მიწას.

ურთიერთდანაშრებისა და კოლექტიური შრომის აღნიშნული ფორმა-მოდგამი მთელი აღმოსავლეთ საქართველოსათვის იყო დამახასიათებელი და შრომის ანაზღაურების თავისებურებათა გამო ყოველ რეგიონში სხვადასხვანაირ ხასიათს ატარებდა. ისევე როგორც სხვაგან, მოდგამი ზემო ქართლშიაც ადრეინ გაზაფხულზე

ყალიბდებოდა და მასში ერთი ან ორხარისანი შვიდი-რვა თანასოფ-
ლელი ერთიანდებოდა. თავიანთ კოლექტივიდანვე ირჩევდნენ მოდ-
გამის მეთაურს, რომელიც ერთდროულად გუთნის დედაც უნდა
ყოფილიყო. გუთნის დედა უაღრესად პატიოსანი და გამოცდილი
მეურნე უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მის სინდის-ნამუსზე იყო და-
მოკიდებული შრომის განაწილება და ხვან-თესვის წარმოება.

მოდგამი ხვან-თესვისათვის ადრეან გაზაფხულიდანვე ემზადე-
ბოდა. წესრიგში მოჰყავდა დიდი გუთანი, ღვედი, ჯაჭვი და უღელი.
ზემო ქართლში მოდგამი შედარებით მსუბუქ სახვნელს — ჯილ-
ლასაც იყენებდა, მაგრამ დაცემულ ვაკე ადგილებსა და დიდ ფარ-
თობებში მოსახნავად, ძირითადად დიდი გუთანი გამოიყენებოდა.

ხვნის დროს გუთანს გუთნისდედა „ეკიდა“, იგი მართავდა სა-
ხვნელ იარაღს. გუთნეულის პირველ, ანუ საძირე უღელში ყველაზე
ღონიერი ხარები ან კამეჩები შეიბმოდა, ხოლო მოწინავეში კი
ახალგაზრდა, ფიცხი საქონელი, რადგანაც მათზე იყო დამოკიდე-
ბული გუთნეულის სწრაფი შემობრუნება და ახალ კვალზე დაყე-
ნება.

როდესაც გუთნეული სახვნელად გაეწყობოდა, გუთნისდედა
მოწინავე უღლის ხარებს შუბლზე კვერცხს დაახლიდა და რქებზე
ანთებულ სანთლებს მიამაგრებდა. შემდეგ გუთნის სახელურს —
მანჭს მოჰკიდებდა ხელს, შეუძახებდა ხარ-კამეჩს, მესხრებიც თავის
მხრივ დასცხებდნენ ყივინას და დაიძვრებოდა გუთნეული. იწყე-
ბოდა ხვნა, რომლის აუცილებელ თანამგზავრს სიმღერა წარმოად-
გენდა...

გადი-გამოდი გუთანო, ჯამბარავ ბანი უთხარო,

სახნის-საკვეთო რკინისა, საულლე მარგალიტისა...

მოდგამი მეტად საინტერესოდ შეკრულ მტკიცე ორგანიზმს
წარმოადგენდა. ყოველ უღელ გამწევ ძალას თავისი გამძლოლი —
მეხრე ჰყავდა, რომელთა მოვალეობაში აღნიშნულთან ერთად სა-
ქონლის ძოვებაც შედიოდა. მოდგამის საქმიანობაში მონაწილე-
ობდნენ აგრეთვე მისი წევრების მოზარდი ბავშვები — მორბედები,
რომლებიც მიწის მუშაკობაში იწაფებოდნენ.

ხუთ-ექვს უღლიანი გუთნეული მოდგამის წევრების სავარგუ-
ლების დამუშავებას ოციოდე დღეში ამთავრებდა. მოდგამი თავისი
სამუშაო ციკლის უკანასკნელ დღეს რომელიმე თანასოფლელ
ქვრივ-ობოლს უხნავდა მიწას. ზოგჯერ დიდ და ხალხმრავალ სო-
ფელში ხუთი-ექვსი მოდგამი გამოდიოდა და ყოველ მოდგამს წი-

ნასწარ ჰქონდა აღებული ვალდებულება, თუ რომელ გაჭირვებულ ოჯახს უნდა დახმარებოდა უსასყიდლოდ. ეს კეთილშობილური ტრადიცია ზემო ქართლში თითქმის XIX ს. მიწურულამდე გრძელდებოდა.

უხვი მოსავალი რომ მოსულიყო, ჯილდით ან დიდი გუთნით დაჰუშავენებულ სავარგულს პატარა სახვნელით კვლავ ჩახნავდნენ. პატარა სახვნელით — ჩუთით ჩახვნა ხალხური აგრობიოლოგიური გამოცდილებით იყო ნაკარნახევი. მიწის მუშაკთა ღრმა რწმენით, ორჯერ მოხნულ სავარგულს ორჯერ მეტი მოსავლის მოცემა შეუძლიაო. საერთოდ კი, როგორც ცნობილია, მიწის რამდენჯერმე მოხვნა ნიადაგს ქვა-ლორღისა და სარეველა ბალახებისაგან ასუფთავებს.

მოდგამში შრომის ანაზღაურება, შეიძლება ითქვას, სრულ შესაბამისობაში იყო მისი წევრების მიერ ინდივიდუალურად შეტანილ წვლილთან. ანაზღაურების გარეშე არავინ და არაფერი რჩებოდა. ყველას და ყველაფერს თავისი ეკუთვნოდა. გუთნის დედას, ვითარცა მოდგამის ხელმძღვანელს, ორი ალო ერგებოდა, ე. ი. გუთნეულს მისთვის ორი დღის განმავლობაში უნდა ემუშავა. თითო სამუშაო დღე — ალო ერგებოდა მეხრეს, ერთ ხარს. დიდ გუთანს. ნახევარ ალოდ ფასდებოდა ღვედი, ჯაჭვი. თუ რომელიმე წევრი ღამის მეხრეობასაც ეწეოდა (ვინც ღამით აძოვებდა საქონელს), მაშინ მას ნახევარი ალო ერგებოდა. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მოდგამში უხაროდ არავინ შედიოდა, მის თითოეულ წევრზე გათვალისწინებულ სამუშაო დღეთა რაოდენობა სრულიად საკმარისი იყო მასში გაერთიანებული ოჯახების სავარგულების დასამუშავებლად.

ტერასული მიწათმოქმედება. მასშტაბურად წარმოებულ მემინდვრობასთან ერთად, ზემო ქართლში, განსაკუთრებით კი მდ. ფარავნისა და არტაანის მტკვრის ხეობების ჭავახეთის მონაკვეთში, აგრეთვე თორის მხარის დაფერდებულ სავარგულებში გავრცელებული იყო მიწათმოქმედების ტერასულად წარმოების ტრადიცია. ტერასული მეურნეობა შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა.

ჯავახეთის ზეგანის დიდი და დავაყებული ფართობები ისტორიულად მხოლოდ მემინდვრობისა და მესაქონლეობისათვის იყო ხელსაყრელი. მისი გეოკლიმატური პირობები მებოსტნეობის, მეხილეობის, მით უმეტეს მევენახეობის წარმოების საშუალებას არ იძ-

ლეოდა. სოფლის მეურნეობის აღნიშნული დარგებისათვის შესაფერი პირობები. ჭავახეთის ვითარებაში მხოლოდ არტაანის მტკვარისა და ფარავნის წყლის ხეობების ქალებში იყო, სადაც ტერასების — დარიჯებისა და ოროკების მოწყობის ტრადიცია შორეული საუკუნეებიდან მომდინარეობდა.

დარიჯი, ანუ იგივე ოროკი შემდეგნაირად კეთდებოდა: ქალის დაფერდებას წინა მხრიდან ერთიდან ორ მეტრამდე სიმაღლის ყორეს ამოუშენებდნენ, რომლის სიგრძე და სიგანე სავარგულის ფართობზე იყო დამოკიდებული. შემდეგ, ფერდობსა და ყორეს შორის მიწას ჩაყრიდნენ და კარგად მოასწორებდნენ. ერთი ოროკის დასასრულს, ფერდობის მხარეზე კვლავ ყორეს გააკეთებდნენ, მასაც მიწით ამოავსებდნენ, მოასწორებდნენ... და ასე შემდეგ და ამგვარად მთელი ფერდობის ჩაყოლებაზე კეთდებოდა დაკიდებული მოწყობილი სავარგულები, სადაც აშენებდნენ ხეხილს, ვენახს და ბოსტანს. ერთ-ერთი ასეთი უძველესი ტერასებია გაკეთებული ჭავახეთის სოფ. ჭიგრაშენში.

ჭიგრაშენი ფარავნის წყლის, ანუ იგივე ჭავახეთის მტკვრის მიერ შექმნილი კანიონის თავზე. მის მარცხენა მხარესაა გაშენებული და იგი ამჟამად სომხებითაა დასახლებული. ამ სოფელში ჩვენი წინაპრების მიერ ქარაფოვანი კანიონის ჩაყოლებაზე, ალაგ-ალაგ კიბისებური პატარა ბაქნებია გაკეთებული. ასეა შექმნილი ასიოდე ხელოვნური სამიწათმოქმედო სავარგული, ბაქან-ტერასა, რომელთა ფართი 2-5 კვ. მ შორის მერყეობს. ყოველი ოროკი, გარდა იმისა, რომ კლდეშია ღრმად შეჭრილი, ირგვლივ ქვებითაცაა შემოკავებული. სოფ. ჭიგრაშენი ურწყავ ადგილად ითვლება. რა სიკეთის მოტანა შეეძლო ურწყავ სავარგულს და ისიც კლდოვან საფუძველზე გაკეთებულ ბაქან-ტერასს? იცოდნენ რა ყოველივე ეს, ჩვენ წინაპრებს ოროკების თავის მთელ გაყოლებაზე პატარა წყალსატევები აშოუკვეთიათ კლდეში. ორმოსებური მოყვანილობის ამ პატარა წყალსატევების დიამეტრი საშუალოდ ერთ მეტრს აღწევს, ხოლო მათი სიღრმე 30-40 სმ. შორის მერყეობს. ყოველ წყალსატევს ფსკერთან დატოვებული აქვს ვიწრო ნახვრეტი, რომელიც თავის ღრმზე წყალსაწრეტის მოვალეობას ასრულებდა. წყალსაწრეტი ნახვრეტი მუდამ დაგმანულ მდგომარეობაში იყო. ღრმთა განმავლობაში წვიმის წყლითა და სოფელში არსებული წყაროს საშუალებით ნელ-ნელა ივსებოდა წყალსატევი ორმოები. საჭიროების შემთხვევაში, როცა ოროკის მორწყვა აუცილებელი

იყო, აღებდნენ წყალსაწრეტ ნაბვრეტს და მის ქვემოთ გაყვანილი პატარა არხით მიედინებოდა წყალი საჭირო მიმართულებით.

სომხების ჩამოსახლებისას ჯიგრაშენში ტერასულად გამართულ ამ პატარა სავარგულთა სისტემა ჯერ კიდევ მთლიანი სახით ყოფილა შემონახული. მოხუცო სომხების გადმოცემით, მათი პაპ-პაპა მალე გარკვეულან ვითარებაში და სათანადოდ აუთვისებიათ ჩვენი წინაპრების ხელით შექმნილი ოროკები. აუთვისებიათ, მაგრამ არა მთლიანად. საბოსტნედ იყენებდნენ ოროკების მხოლოდ ზედა ნაწილს, ქვედა ტერასები უყურადღებოდ დაუტოვებიათ. საწყურად, დროთა განმავლობაში ბუნების ძალების ზემოქმედებით, უნიკალური სატერასე სისტემა თითქმის თუ არა. სანახევროდ მაინც განადგურებულა.

მიწათმოქმედების ტერასული სისტემით წარმოების მეორე სახეობაა ლარები. ლარების სისტემა მემინდვრობისათვის იყო განკუთვნილი და თორის მხარის დაფერდებულ ადგილებში გამოიყენებოდა. ამგვარი სისტემით წარმოებული მემინდვრობის ერთ-ერთ დამადასტურებელ ფაქტიურ მაგალითს წარმოადგენს ამჟამად უკვე ნასოფლარი ლარებისათვის დამახასიათებელი წარსული სამეურნეო საქმიანობის ამსახველი ერთი საინტერესო რეალია.

ნასოფლარი ლარები ზორჯომიდან ახალციხის მიმართულებით დაახლოებით მე-14 კმ-ზეა და მტკვრის ხეობის მარჯვენა ნაპირზე არსებული დიდი და ტყიანი მთის წვეროს სიახლოვეს. დასავლეთის კალთაზე მდებარეობს. იგი სრულიად ახალი ნასოფლარია. მისი მოსახლეობა ჩვენი დროის ორმოციანი წლების მიწურულს ახალციხის რაიონში ჩაასახლეს, ხოლო სოფელში არსებული მიწის ნაკვეთები სოფ. დვირსა და ჭობისხევს გადასცეს. ამჟამად სამივე სოფელი და აგრეთვე საკირე, დგვარი, ტაძრისი და ქვაბისხევი დვირის საბჭოთა მეურნეობაშია გაერთიანებული.

ლარები მთის გლუვ კორტოხზე გაშენებული პატარა სოფელი იყო და მას ირგვლივ ხშირი წიწვოვანი ტყე აკრავდა, რომელშიაც, კუნძულებად მიმოფანტული იყო მცირე ფართობის მქონე რამდენიმე სავარგული. სუბალპური ზონის შესაბამისი გეოკლიმატური პირობების გამო მეურნეობის წამყვან დარგს მსხვილფეხა მესაქონლეობა წარმოადგენდა. ასეთი სამეურნეო ვითარების მიუხედავად, მემინდვრობა ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა და მისგან მოსახლეობა საკმაოდ კარგ მოსავალს იღებდა. მას საფუძვლად ედო ემპირიულად გამომუშავებული ხალხური აგროკულტურის წარმოების

რაციონალური მეთოდები. ლარები და მისი შემოგარენი მთლიანად მწვანე, მზიან ადგილს წარმოადგენს. მზე, თითქმის მთელი დღის განმავლობაში ასხივებს მის არემარეს. ეს კი მთიური მეურნეობისათვის ფრიად მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენს. შეგნებულ მეურნეს კარგად ესმოდა ბუნების ამ სიკეთის მნიშვნელობა.

ხშირი წიწვოვანი ტყით დაფარული და თანაც ძალიან დაფერდებული ტერიტორია მიწათმოქმედების ფართო მასშტაბის საშუალებას არ იძლეოდა. ქართველი მეურნე იძულებული იყო სამიწათმოქმედო სავარგულები ახოს ადებით — ტყის გაჩეხვით მოეპოვებინა. იმისათვის, რომ ნიადაგის ეროზია თავიდან აეცილებინათ, მთის კალთაზე არსებულ ტყეს დაახლოებით 200-300 მ. სიგრძესა და 10-15 მ სიგანეზე გაკაფავდნენ ხოლმე. შემდეგ ტყის ნარჩენებს დასწვავდნენ და მიწის ამ ზოლს შეძლებისდაგვარად დაავაკებდნენ. თუ ოჯახს სამყოფი მუშახელი ჰყავდა, მეორე ასეთსავე სავარგულს — ლარებს გააკეთებდა. ლარები ერთმანეთის გასწვრივ კეთდებოდა და მათ შორის ტყის ვიწრო, ძალიან ვიწრო ზოლი აუცილებლად უნდა დარჩენილიყო. ტყის ზოლი ლარების ნიადაგს ეროზიისა და ჩამორეცხვისაგან იცავდა. სადაც ტყე არ იყო, რაც თორის მხარეში იშვიათობას წარმოადგენდა, ლარებს ქვედა მხრიდან მთელ სიგრძეზე სამაგრ კედელს უშენებდნენ. ფერდობებზე და ტყეებში შემონახულმა ამგვარმა სიმაგრებმა, ზოგიერთ არქეოლოგს ბევრი საფიქრალი გაუჩინა.

ზღვის დონიდან საკმაო სიმაღლის (1350-1400 მ) მიუხედავად ლარების პურის ყანები, ქერზე რომ არაფერი ვთქვათ, მუდამ ასწრებდა დამწიფებას და, რაც მთავარია, ყოველთვის კარგ მოსავალს იძლეოდა.

ლარების სისტემით წარმოებული მემინდვრობა თორის მხარეში იშვიათობას როდი წარმოადგენდა. ლარების სისტემის სავარგულები იყო სოფ. დვირში, სლესის ციხის მოპირდაპირე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე არსებულ ნასოფლარ მოქცევში, სოფ. ჭობისხევში და მის მოპირდაპირე მტკვრის მარცხენა მხარეს არსებულ „მინდიაშვილის ყანებში“ და სხვაგან.

პურეულ და პარკოსან კულტურებთან ერთად ფრიად მნიშვნელოვანი ეკონომიკური პოტენციალის შემცველს წარმოადგენდა სელი, რომელიც ზემო ქართლის პროვინციებში, განსაკუთრებით კი ჭავჭავთსა და ფოცხოვის ხეობაში მასშტაბურ ხასიათს ატარებდა.

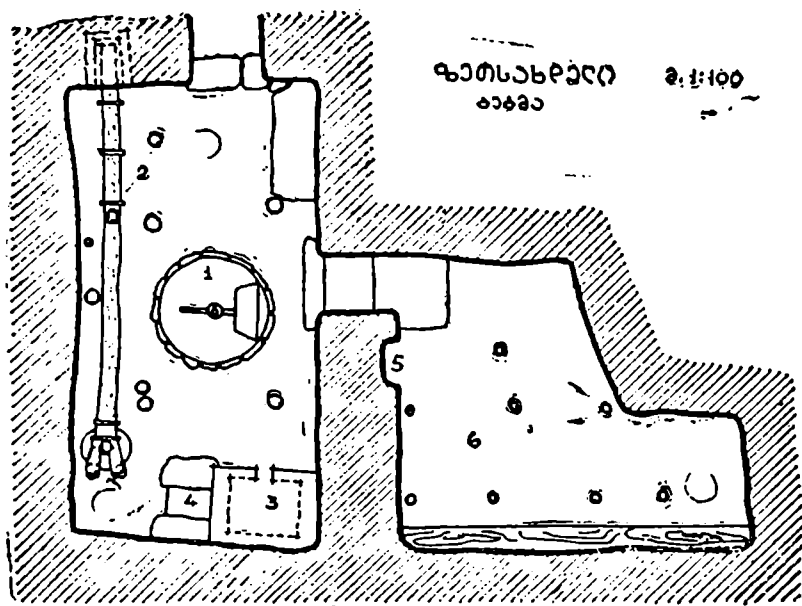
ზემო ქართლში ორნაირი — ბრტყელმარცვალა და გრძელმარცვალა სელი იყო გავრცელებული. გრძელმარცვალა სელის ბოქოსაგან კარგი ქსოვილი მზადდებოდა, რომლის საქსოვი დაზგა თითქმის ყველა ოჯახს ჰქონდა. XIX ს. მეორე ნახევრიდან სოფლად ფართოდ შეჭრილმა ფაბრიკულმა ქსოვილმა განდევნა მამაპაპური სელის ქსოვილი. რის შედეგადაც მივიწყებას მიეცა გრძელმარცვალა სელის კულტივაცია. ბრტყელმარცვალა სელისაგან კარგი ხარისხის ზეთი გამოდიოდა, რის გამოც მან თითქმის ჩვენი დროის 30-იან წლებამდე შემოინახა თავი.

სელისათვის განკუთვნილ სავარგულს ჯერ კარგად მოხნავდნენ და მერე ნაკელით გაანოყიერებდნენ. მოხვნიდან დაახლოებით ერთი თვის შემდეგ, ღრუბლიან დღეს შეარჩევდნენ და სელს დათესდნენ. დათესილი სავარგული აუცილებლად უნდა დაფარცხულიყო. დაფარცხვიდან თხუთმეტიოდე დღის გასვლის შემდეგ სელი ამოდიოდა და აგვისტოს თვეში მისი ყლორტი საკმაოდ ყვითლდებოდა, რაც სიმწიფის მაუწყებელი ნიშანი იყო.

სელის ყანა თუ დაბალი იყო, ხელით გლეჯდნენ, თუ არა და, ნამგლით მკიდნენ. საძაფე სელს ცალკე კონებად კრავდნენ და შემდეგ საგულდაგულოდ აშრობდნენ. კონებადვე იკვრებოდა საზეთე სელიც, რომელსაც გაშრობის შემდეგ ჩვეულებრივ კალოზე მიიტანდნენ და კევრით ლეწავდნენ. გაღეწილი და განიავებული სელის მარცვალი უკვე ზეთსახდელში მიჰქონდათ, სადაც ხდებოდა ზეთის გამოხდა.

ზემო ქართლის წარსულ სამეურნეო ყოფაში თითქმის ყველა სოფელში იყო ზეთსახდელი. იყო ისეთი სოფლებიც, სადაც არათუ ერთ რომელიმე გვარს, არამედ ზოგჯერ ცალკეულ, შეძლებულ ოჯახებსაც კი ჰქონდათ საკუთარი ზეთსახდელი (სურ 3).

ზეთსახდელი საწარმო, რომელიც თავისი მნიშვნელობით პატარა ქარხნის ხასიათს ატარებდა, რამდენიმე ოთახისაგან შედგენილ და ბანით მომთავრებულ ქვითკირის ნაგებობას წარმოადგენდა. მისი ფართობი სელისაგან ზეთის ხდის ციკლის მიმდინარეობის მიხედვით იყო დაგეგმილ-დანაწილებული. შენობაში ყველაზე დიდი ფართობი სელის მარცვლის საფქვევ ქვის კალოს და ზეთის საწნებ მოწყობილობას ეკავა. ორივე ეს ერთ დიდ ოთახში იყო გაშართულ-განლაგებული. ცალკე ოთახ-სათავსო ჰქონდა გაღეწილი სელის მოსახალ ღია ფურნე-ღუმელსა და უკვე დაფქვილი სელის მარცვლის გასაცრელ მოწყობილობას. ასევე ცალკე სადგომი ჰქონ-

სურ. 3.

და სელის კალოზე მომუშავე საქონელს, ყველა აღნიშნული ოთახ-სათავსო სათანადო კარებებით იყო დაკავშირებული.

კალოზე გაღეწილ და განიავებულ სელის მარცვალს, ზეთსახ-დელში ჯერ ფურნეში მოხალავდნენ, შემდეგ კი ქვის ფილებით სუფთად მოპირკეთებულ კალოზე გადაიტანდნენ. იმისათვის, რომ ქვის კალოდან სელის მარცვალი გარეთ არ გამოვლენიყო, მას ირგვლივ ქვისავე პატარა ბორდიური ჰქონდა შემოვლებული. მო-ხალეული სელის მარცვალს კალოზე საკმაოდ სქელ ფენად მოა-ფენდნენ და მერე ფქვავდნენ. ქვის კალოს, ანუ იგივე სელის საფ-ქველი წისქვილის ცენტრში, დულაბის გამოყენებით დამაგრებული იყო რკინის მსხვილი ძალაყინი, რომელშიაც ჩამოცმული ხელნა თავისუფლად მოძრაობდა. ხელნა გრძელდებოდა, ცერად აყირავე-ბული ქვის დიდი დოლაბის ცენტრში გადიოდა და მკვიდრად მაგრ-დებოდა. გელაზი წისქვილ-კალოში იყო ჩადგმული ხელნის ბოლო-ში, რომელიც წისქვილ-კალოს გარეთ გადიოდა, ორი ტაბიკი იყო გაყრილი, ხელნის ბოლო უღლისებური იყო, მასში კამეჩი ან მძლავრი ხარი შეიბმოდა ხოლმე. გამწევი ძალის საშუალებით გე-ლაზი მოძრაობაში მოდიოდა და ფქვავდა სელის მარცვალს. გა-

ლეწილი სელის მასას — ქუმელს ცოტა წყალს ასხამდნენ, კარგად შეზელდნენ და შემდეგ თხისურისაგან (თხის ბალნისაგან) მეჩხერად მოქსოვილ ტომრისებურ სალებზე აწყობდნენ. სალებს მერე კონვერტისებურად შეკრავდნენ და ქვის საწნებ გეჯაში აწყობდნენ. გეჯაში ოთხი-ხუთი სალი ეტეოდა. საწნები საშუალებით გეჯაში იწნებებოდა სელის მასა და საწრეტი მილიდან გამოდიოდა ზეთი. დაწნეხილი სელის ცომისაგან რჩებოდა კოპტონი, რომელიც საქონლისათვის მაღალკალორიულ საკვებს წარმოადგენდა.

სელის ზეთს მრავალგვარი გამოყენება ჰქონდა. ხმარობდნენ საკვებ ცხიმად. ამზადებდნენ სამკურნალო მალამოებს. პოხავდნენ მუშა საქონელს მკებნარი მწერების თავიდან ასაცილებლად. გამოიყენებოდა ასანთებ-საწვავ მასალად ჰრაქისა და მაშხალისათვის, ტყავის დამუშავებაში, საღებავების დასამზადებლად. ქსოვილების საჩითავად. სელის ზეთის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი მომხმარებელი იყო ეკლესია. სასულიერო პირები ზეთს ცხიმად და კანდელებისათვის იყენებდნენ. მთელ გვიანფეოდალურ ხანაში, თითქმის XIX ს. მიწურულამდე ზემო ქართლიდან სელის ზეთი გაჰქონდათ იმერეთში, შიდა ქართლში. მეზობელ სომხეთსა და თურქეთში.

XVIII საუკუნიდან ზემო ქართლის რაიონებში სიმინდის კულტურამაც იწყო გავრცელება. მან ძირითადად სარწყავ სავარგულებში მოიკიდა ფეხი. სიმინდის კულტურა ამჟამად ფართოდ გავრცელებულია ქვაბლიანის ხეობაში, აწყურ-აგარის შემოგარენში და თორის მხარეში. უპირატესად მტკვრის ხეობის მონაკვეთში.

XIX ს. 80-იანი წლებიდან მეპინდვრობაში გაჩნდა სრულიად ახალი კულტურა — კარტოფილი. რომელმაც რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში პირველი ადგილი დაიკავა მიწათმოქმედებაში. კარტოფილს ყველაზე დიდი ფართობები უკავია ჭავჭავთის პლატოზე, ქვაბლიანის ხეობის ზედა წელსა და თორის მაღალმთიან სოფლებში.

ზემო ქართლის სოფლის მეურნეობაში ყოველთვის მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენდა მეხილეობა. რომელიც განსაკუთრებით გავრცელებულია ფოცხოვ-ქვაბლიანის შესართავის შემოგარენში, წნისი-კლდის, აწყურ-აგარა-ზიკილიის ზონაში, მტკვრის ხეობაში (ტაშისკარიდან დაწყებული სოფ. ქვაბისხევის ჩათვლით) და ურაველში. მეხილეობა შედარებით ნაკლებმასშტაბური იყო მტკვრის ხეობის ვარძია-ახალციხის მონაკვეთში. ხეობის აღნიშნული მონაკვეთის ქალებსა და ტერასულ სავარგულებში — ოროკებ-

სა და დარიჯებში დიდი რაოდენობით იყო გავრცელებული თუთის ხის ნარგავები და ჭანჭური.

ზემოქართლური ხილიდან განსაკუთრებით გამოირჩევა ვაშლი, რომელსაც თავისი ხარისხით, ჯიშების მრავალი სახეობითა და ნაყოფიერებით ბადალი არ მოეძებნება საქართველოში. XIX ს. მონაცემების მიხედვით, მეხილეობის ცენტრებში აღიარებულ ფოცხოვ-ქვაბლიანის შესართავის შემოგარენში, ურავლის ხეობაში, აწყურ-აგარა-ზიკილიისა და კლდე-წნისის ზონაში ორმოცამდე ჯიშის ვაშლი ყოფილა გავრცელებული. თავისი საუკეთესო თვისებებით გამოირჩეოდა ვაშლის შემდეგი ჯიშები: თურაშაული, შაქარვაშლა, კიტრა, ადრეულა და სხვ. მსხლის ძვირფასი ჯიშებიდან აღსანიშნავია უდური გულაბი, ხეჭეჭური, კალოს მსხალი და ა. შ.

საქართველოს აღნიშნულ რეგიონში ამჟამადაც საკმაოდაა გავრცელებული სხვადასხვა ჯიშის თუთა — ხართუთა, ჭროლა, თეთრა და შავა. განსაკუთრებით დიდად გავრცელებულია სხვადასხვა სახეობის ჭანჭური; შედარებით ნაკლებადაა ქლიავი, ალუბალი და ბალი. მრავლადაა გარეული ხილი — პანტა, მაჟალო, ტყე-მალი, ზღმარტლი და შინდი.

ხილის კულტურული და გარეული სახეობებიდან, კერძოდ თუთიდან, პანტიდან, მაჟალოდან და ჭანჭურიდან მეტად სურნელოვანი არაყი გამოდის. თუთიდან ხარშავენ მოშავო ფერის ოდნავ შესქელებულ ხილფაფას — ბაქმაზს, რომელიც ფრიად გემრიელი და ყუათიანია. თუთის წვენიდანვე აკეთებენ ტბილისკვერს. არანაკლებ გემრიელია აგრეთვე ჭანჭურისა და შინდის კერკი და გამხმარი კოწახური. აკეთებენ ვაშლის, პანტის, მსხლისა და ჭანჭურის ჩირს.

გვიანფეოდალურ ხანაში, პოლიტიკურად მოწყვეტილია ზემოქართლი. კვლავ განაგრძობდა ეკონომიკურსა და კულტურულ ურთიერთობას დედასამშობლოსთან. მაგალითად, სამცხელ და თორელ მეტივეებს ხე-ტყესთან ერთად ხილიც ჩამოჰქონდათ თბილისში. ტივით ჩამოტანილ ხილს დიდი გასაყალი ჰქონდა თბილისის ბაზარზე. პოლიტიკური იზოლაციის მიუხედავად, სამცხე-თორიდან თბილისში ხილი ისეთი დიდი რაოდენობით შემოდის, რომ ქალაქის მოურავს მასზე სპეციალური გადასახადიც კი დაუწესებია.

თურქების ბატონობისაგან ზემო ქართლის განთავისუფლების შემდეგ, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა უფრო გაძლიერდა. ხილმა და სოფლის მეურნეობის სხვა პროდუქტებმა — ყველი-

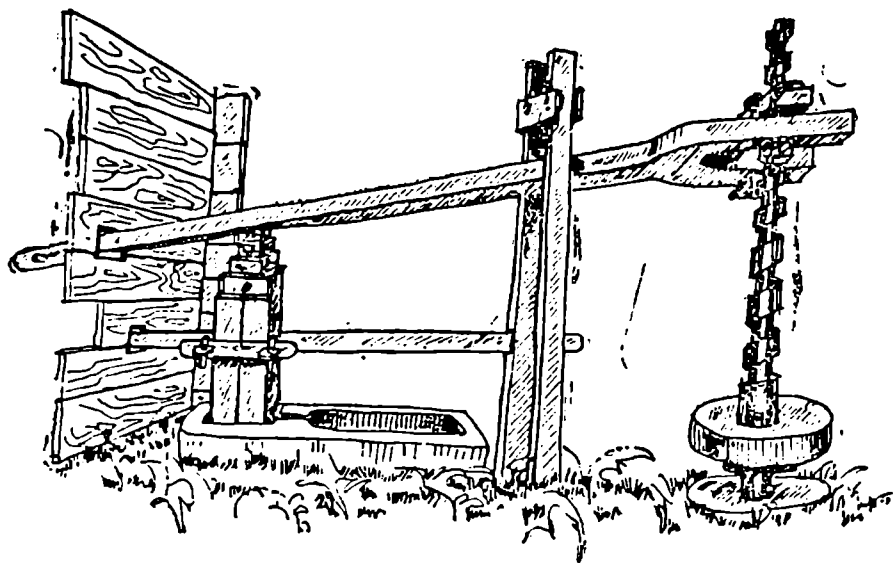
თაფლი, ერობ — უფრო ინტენსიურად და დიდი რაოდენობით იწყო დინება თბილისის ბაზარში.

სოფლის კოლექტივიზაციისა და მეურნეობის ინტენსიფიკაციის პირობებში მეხილეობა განვითარების ახალ საფეხურზე ავიდა. ზანავში, ყვიბისში, დვირში, ქვაბისხევში, აწყურ-აგარა-საყუნეთ-ზიკილაში, წნისი-კლდის ზონაში, ურავლის, ქვაბლიანისა და ოცხეს ხეობებში. აგრეთვე რუსთავში. იღუმალაში, ოშორაში, ასპინძასა და სხვაგან გაშენდა ხილის პლანტაციები. ვაშლის ყინვაგამძლე ზოგიერთმა ჯიშმა მტკიცედ მოიცილა ფეხი ჭაფახეთის პლატოზე და ზოგიერთ მთიან სოფლებში. ზემო ქართლში, ამჟამად იმდენად დიდი რაოდენობის ხილი მოდის, რომ არათუ საქართველოს სამრეწველო ცენტრებში. არამედ რუსეთშიც კი იგზავნება.

მებოსტნეობაც ძველთაგანვე მომდინარე დარგს წარმოადგენდა ზემო ქართლში. იგი განსაკუთრებით უხემოსავლიანია ქვაბლიანისა და ოცხეს წყლების შესართავის სავარგულებში. კარგი ბოსტნეული იცის აგრეთვე ურავლისა და მტკვრის ხეობის ქალებში. განსაკუთრებით კი ზანავში. ყვიბისში, კობისხევში, ქვაბისხევში, საყუნეთში, წნისში, ზეელისა და ასპინძის ქალებში. კიტრისა და პამიდორის კარგ მოსავალს იძლევა უდე-არალის, სხვილისის. აწყურის, საყუნეთის, დვირის, კობისხევისა და სხვა ადგილებში განლაგებული სავარგულები. მებოსტნეობის ბაზაზე ზემო ქართლის რაიონებში რამდენიმე საკონსერვო ქარხანა მოქმედებს, რომელთა ნაწარმი ფართოდ ნაწილდება როგორც შიდა სარესპუბლიკო, ასევე საკავშირო ბაზარზე.

მევენახეობა ზემო ქართლის სოფლის მეურნეობაში ერთ-ერთი ყველაზე უძველესი დარგთაგანია. ჯერ კიდევ VI ს. გამოჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიელი წერდა, რომ „მესხები შრომის მოყვარულნი არიან: მათ ბევრი ვენახი აქვთ და თავიანთი ღვინო სხვადასხვა ქვეყნებში მიაქვთ გასასყიდად“. მევენახეობისა და მეღვინეობის ფართოდ არსებობაზე მეტყველებს არქეოლოგიურად მიკვლეული ნივთიერი მასალა, რომლის მიხედვითაც სოფლის მეურნეობის აღნიშნულ დარგს მისდევდა მტკვრისპირა სოფლების მოსახლეობა, ტაშისკარიდან ზედა ვარძიის შემოგარენის ჩათვლით. ყოველივე ამაზე მეტყველებს მრავლად აღმოჩენილი ქვევრები, საწნახლები, ქვის საქაჭავები და აგრეთვე ნავენახარი ადგილები, რომლებიც თითქმის მტკვრისპირა ყველა სოფლებშია დადასტურებული. მევენახეობა-მეღვინეობის ტრადიციუ-

ლობაზე მეტყველებს აგრეთვე ვარძიის ნაქალაქარში კლდეში ნაკვეთი საწნახლეები და კლდეშივე ჩადგმული სხვადასხვა ტევადობის ქვევრები.

სურ. 4. საქაჯავი სოფ. აწყურთან (რესტავრაცია).

მტკვრის ხეობის მყუდრო და მზიან ადგილებში გაშენებული ვენახები საკმაოდ კარგ მოსავალს იძლევა. 1672 წლის შემოდგომაზე ქვაბლიანისა და მტკვრის ხეობით სამცხე და თორი გაიარა ცნობილმა ფრანგმა მოგზაურმა და ნეგოციანტმა ჟან შარდენმა. მან აღფრთოვანებული სტრიქონები მიუძღვნა მის ბუნებას, ბარაქიან მიწასა და სტუმართმოყვარე მოსახლეობას. საქართველოს ამ მხარეში შარდენი რთველის პერიოდში ყოფილა. იგი წერს: „სოფლებში რთველი იყო; შესანიშნავი მეჩვენა ყურძენი, ახალი და ძველი ღვინო. ღვინო აქ ისეთი იაფი ღირს, რომ ზოგ ადგილას სამ გირვანქას ერთ ეკიულ ყიდნიან“. მტკვრის ხეობის სოფლების ვენახიანობაზე წერს თავის გეოგრაფიაში ვახუშტი ბატონიშვილი.

გადმოცემების მიხედვით, ქვაბლიანის ხეობის ისეთ პატარა სოფლებში. როგორც ჩოორჩანი, მლაშე, ვარხანი, ფლატე და ქეჭლაა, არცთუ შორეულ წარსულში, უკვე გამაჰმადიანებულ ქართველობა, კარგი ზერები ჰქონია. სავენახე ადგილები ყოფილა აგრეთვე

კლდეში, წნისში, საყუნეთში (რომელსაც მოსახლეობის ღრმა რწმენით წარსულში საღვინეთი ერქვა), აწყურში, ზველის ქალებში. ნასოფლარ სლესასა და ქოლოსაში, ხიზაბავრაში, ასპინძაში. ვარძიაში და ა. შ.

ზემო ქართლში, მტკვრისა და ქვაბლიანის წყლისპირა სოფლებში მაღლარი და დაბლარი ვენახი ერთნაირად შეგუებული ყოფილა ადგილობრივ გეოკლიმატურ პირობებს. ყურძნის ჯიშებიდან გავრცელებული ყოფილა ბუფეშური. თითა. ცხენისძეძე, ხარისთვალა, საფერავი. ანდრიული. ანიჭული. ვეჟანა, ცვრივი და სხვ.

თურქების მიერ ზემო ქართლის დაპყრობას. ქართული მოსახლეობის იძულებითი გამაჰმადიანება მოჰყვა. შარიათი. როგორც ცნობილია, ღვინის მოხმარებას კრძალავს. დროთა განმავლობაში მოსახლეობის უდიდესმა გამაჰმადიანებულმა ნაწილმა თანდათან მიივიწყა მევენახეობა-მეღვინეობა. რამაც ვახის უძვირფასესი ჯიშების გაქრობა გამოიწვია. მაგრამ. ოდითგანვე სათაყვანებელ მცენარეს ყველა ქართველი ვერ შეეღია. პირველ რიგში კი ქრისტიანებით დასახლებული სოფლის მოსახლეობა. მაგალითად, სოფ. ხიზაბავრაში თურქების ბატონობის პერიოდშიაც მისდევდნენ მევენახეობას ადგილობრივი ქრისტიანი (კათოლიკი) ქართველები. XIX ს. 80-იან წლებში ხიზაბავრაში ათიოდე ჯიშის ყურძენი იყო შემონახული. განსაკუთრებით ცნობილი იყო წითელი ღვინო. რომელიც ივანე გვარამაძის შეფასებით სიმაგრით კახურს არ ჩამოევარდებოდა, ხოლო გემრთი იმერულს სკობდაო.

მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ, განსაკუთრებით კი სამოციანი წლებიდან სამცხეში მევენახეობის აღორძინებას მოჰკიდეს ხელი. მზვარე ადგილებში გაშენდა სახელმწიფო სექტორის ვენახები. ამჟამად ვენახებს საცმად ფართობები უკავია წნისში. კლდეში, წრიოხში. აწყურის ნახლობლად — ნასოფლარ სლესაში. მევენახეობის განახლება-აღორძინებამ მოსახლეობაში ენთუზიაზმი გამოიწვია. სამცხისა და თორის ბარის სოფლებში იშვიათია ისეთი ოჯახი, რომელსაც თავის საკარმიდამო ნაკვეთზე პატარა ვენახი არ ჰქონდეს ვაკეთებული. თვალებს არ უჯერებს ადამიანი, როდესაც კარგად გახარებულ ვენახებს ნახავს ასპინძაში. იდუმალაში, ოშორაში, ახალ მუსხში, არალში, უდეში, კლდეში, საყუნეთში და სხვაგან. დიდ მოწონებაშია ალიგოტე და იზაბელა. ადესას რომ უწოდებენ დასავლეთ საქართველოში. ყურძნის ამ ჯიშებისაგან მშვენიერი ღვინო დგება ზემო ქართლში.

მესაქონლეობა ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ეკონომიკური პოტენციალის შემცველი და ძალიან შორეული საუკუნეებიდან მომდინარე სოფლის მეურნეობის დარგია, რაზედაც არქეოლოგიურ მონაცემებთან ერთად წერილობითი წყაროებიც მკაფიოდ მეტყველებენ. „ქართლის ცხოვრებაში“ მესაქონლეობაზე ბევრი საინტერესო ცნობაა მოტანილი. საქართველოს ამ რეგიონში მესაქონლეობა იმდენად მასშტაბურად წარმოებდა, რომ ავბედობის ხანაშიაც კი. როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, ყველა მის შემადგენელ პროვინციაში XVIII ს. პირველ ნახევარში პირუტყვის უამრავი ჯოგი ყოფილა. ამავე ვითარებაზე მიუთითებს აგრეთვე ოსმალთა მიერ შედგენილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“. რომელშიაც მეურნეობის აღნიშნული დარგის მაღალი დონე საკმაოდ მკაფიოდაა ნაჩვენები. ზემო ქართლის ტერიტორიაზე წარმოებულ მასშტაბურ მესაქონლეობაზე მეტყველებენ აგრეთვე საზაფხულო საძოვრებზე ჯერ კიდევ მრავლად შემორჩენილი ლოდებით ნაგები ციკლოპური ხასიათის საქონლის დია სადგომების ნაშთები.

მესაქონლეობის მასშტაბურად და კულტურული ფორმით წარმოების საშუალებას იძლეოდა ზემო ქართლისათვის დამახასიათებელი და დიდ ფართობებზე გადაჭიმული სუბალპური და ალპური საძოვრები, რომლებსაც რაციონალურად იყენებდა ადვილობრივი მოსახლეობა. ზემო ქართლი საქართველოს ერთი ის მხარეთაგანია, სადაც მთა და ბარი ერთმანეთის სიახლოვეს ?დებარეობს. საზაფხულო საძოვრები — იალალები და ბარის სოფლები ერთმანეთისაგან 7-10 კმ-ით თუ იქნებიან დაშორებული. მთა-ბარის ასეთი სიახლოვე და ხელსაყრელი გეოკლიმატური პირობები, რასაკვირველია, მესაქონლეობის განვითარების დიდ შესაძლებლობას იძლეოდა.

ზემო ქართლში ამჟამადაც ტრადიციულად მიმდინარე ბინადარ-საიალალ მესაქონლეობას მისდევენ. ისიც უნდა ითქვას, რომ წვრილფეხასთან შედარებით მსხვილფეხარქიანი მესაქონლეობა გაცილებით ინტენსიურად წარმოებდა და თანაც, შეიძლება ითქვას, ყოველთვის მასშტაბურ ხასიათს ატარებდა, რასაც ეთნოგრაფიულ მონაცემებთან ერთად წერილობითი წყაროებიც ადასტურებს. მაგალითად, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით XIII ს. ჯავახეთში თორელ ფეოდალებს საქონლის ურიცხვი ჯოგები ჰყოლიათ.

საძოვრების ვერტიკალურად განლაგებაში, ზემო ქართლში

სამგვარი სამეურნეო სიტუაცია დასტურდება. სამცხეში ორგვარი საძოვარია — ქვეშა და ზედა მთა. „ქვეშა მთაში“ სოფლის შემოგარენში არსებული საძოვრები იგულისხმება, ხოლო „ზედა მთაში“ — სუბალპური და ალპური იალალები. გაზაფხულზე, როცა ბალახი მოღონიერდებოდა, საქონელს ჯერ „ქვეშა მთის“ საძოვრებზე გარეკავდნენ, სადაც ივნისამდე ამყოფებდნენ. ივნისიდან უკვე „ზედა მთაში“ აიყვანდნენ და იქ სექტემბრის შუა რიცხვებამდე რჩებოდნენ.

თორის მხარემ თავისი ტყიანი ლანდშაფტის გამო „ქვეშა მთის“ საძოვრების ტრადიცია არ იცის. გაზაფხულზე მაისის შუა რიცხვებიდან საქონელი პირდაპირ მთაში — სუბალპურ და ალპურ საძოვრებზე მიჰყავთ. რაც შეეხება ჯავახეთს, რომელსაც თავისი ბარიც და მთაც აქვს, გეოგრაფიული მდებარეობის გამო — ზეგანის ვითარებაში საქონელი დიდ მანძილზე არ მოძრაობს. ჯავახეთის ზეგანის ყველა სოფლის ირგვლივაა სუბალპური საძოვრები. ასეა ბოგდანოვკის რაიონში, ცნობილ ნიალის ველსა (სადაც გარკვეული მიზეზების გამო აღარაა მოსახლეობა) და ნაწილობრივ ახალქალაქის რაიონში.

ფეოდალურ ხანაში, შეიძლება უფრო ადრეც, ზემო ქართლის მესაქონლეობასთან დაკავშირებული სამეურნეო ყოფისათვის დამახასიათებელი ყოფილა სეზონურად გამოსაყენებელი და მუდმივი ხასიათის დასახლებები — სამეურნეო ბაზები. სამეურნეო დანიშნულების დასახლება — ბაზები, რომელთა ნაშთები ყველა იალალზეა შემორჩენილი, დიდ ფეოდალთა საკუთრებას წარმოადგენდა. ერთ-ერთი ასეთი სამეურნეო ბაზა უნდა ყოფილიყო დიდი აბულის მთის სამხრეთ კალთაზე მდებარე ნამოსახლარი, რომლის შემოგარენი, ტერიტორიულად იქვე მდებარე, ამჟამად სომხებით დასახლებულ სოფ. ეშუიას ეკუთვნის.

დიდი აბულის მთა, მართალია, აბულ-სამსარის ქედის სისტემაში შედის, მაგრამ თავისი ფიზიკური მდებარეობით თითქოს დამოუკიდებელი მდგომარეობა უჭირავს. დამრეცად დავაყებელი მისი კალთები ნოყიერი მცენარეული ხალიჩითაა დაფარული. აბულის ალალი ზღვის დონიდან 2000-2500 მეტრის სიმაღლეზეა გაშლილი, რომლის შემდეგ იწყება ლოდნარი — მორენები, ხოლო მერე კი მუდმივი თოვლის „კუნძულები“.

აბულის იალალებზე ბევრი ანკარა წყარო და პატარა ტბებია მიმოხეული, რომლებიდანაც ყველაზე მოზრდილის (1974 წლისა-

თვის) სიგრძე დაახლოებით 600 მ. ხოლო სიგანე 200 მ აღწევდა. აბულის სახელწოდებით ცნობილ ამ ბუნებრივ წყალსატევს ლაქაში აქვს მოძალებული და არ არის გამორიცხული, რომ სულ მოკლე ხანში ნატბურად გადაიქცეს. აი, ასეთ გეოგრაფიულ გარემოში მდებარეობს მესაქონლეობის ბაზა, ანუ ფეოდალური მეურნეობისათვის დამახასიათებელი „ზაფხულ საჯდომი“, რომელსაც ამჟამად (რაც თვალსაჩინო იყო) დაახლოებით ორი ათასამდე კვ. მ ფართობი უკავია. ეს სამეურნეო ბაზა-ნამოსახლარი ორი ნაწილისაგან შედგება. ერთში დიდი ლოდები — ციკლოპურად ნაგები საქონლის ღია სადგომების ნაშთებია თავმოყრილი, ხოლო მეორეში კი ქოხსახლები, რომელთა გეგმა ჯერ კიდევ კარგად იკითხებოდა. ბაზა-ნამოსახლარიდან ოდნავ მოშორებით, ამ ორმოციოდე წლის წინათ თურქულ-თურქმანული წარმომავლობის მეჯოგე ზილაანლის ტომის სოფელი ყოფილა გაშენებული.

თავისი გეოკლიმატური პირობების მიხედვით, აბულის იალალზე მესაქონლეობის მასშტაბურად წარმოებისათვის ყველა პირობა არსებობს: დიდ ფართობზე გაშლილი ნოყიერბალახიანი საძოვარი, ანკარა წყაროები, პატარა მტკნარი ტბები და გამჭვირვალე მთის ჰაერი, რასაკვირველია, გაზრჯე მეურნესთან ერთად მართლაც საუკეთესო ხელსაყრელი პირობებია. ქართველი ფეოდალები სწორედ ასეთ ადგილებს ირჩევდნენ თავიანთი მესაქონლე ყმაგლეხობის სამეურნეო ბაზის — „ზაფხულ საჯდომთა“ მოსაწყობად.

ფეოდალური ხანის აბულის სამეურნეო ბაზა-ნამოსახლარში არსებული ნაქოხარები, რომელთა ზეძირკვლის გეგმა საკმაოდ რელიეფურად მოჩანდა, ნაგლეჯი ქვით ნაშენ ერთი და ორსათავსიანი ქოხსახლები უნდა ყოფილიყო. მათ გეგმაზე აქა-იქ შესამჩნევად იკითხებოდა საკარეთა ქვედა ნაწილი — ზღურბლი და ნაგებობაში გამოყენებული კუთხის შემეკრელი ნათალი ქვები. კარის ორიენტაცია დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი მიმართულებაა. აღნიშნული მხრიდან თითქმის მთლიანად მოჩანს ჯავახეთის ზეგანი. რაც შეეხება ნაქოხართა ზომებს, მათი ფართობი 14-დან 20 კვ. მ-ს შორის მერყეობდა. გადახურვა, ვეფქრობთ, ბანური უნდა ყოფილიყო, რადგანაც სახურავის გამართვის აღნიშნული სისტემა სამხრეთ საქართველოში შორეული წარსულიდან მომდინარეობს. ამასთან, საიალალო ცხოვრების პირობებში მიწური ბანი ძალიან ხელსაყრელია. პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ ადვილია გასაკეთებლად და გამძლეა. მეორეც, ამგვარი სახურავით მომთავრებული ოთახი თუ

შენობა ერთნაირად კარგად ინახავს სითბოს და სიგრილეს, რაც ესოდენ აუცილებელია ადამიანისათვის (სითბო) და რძის პროდუქტებისათვის (სიგრილე).

ნაქონხართა უშუალო სიახლოვეს თავმოყრილი იყო გეგმაზე მრგვალი და მომრგვალო მოყვანილობის ლოდებით შემოზღუდული საქონლის ღია სადგომები, რომლებიც ფართით ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა. უფრო მრგვალების ფართი 15 მეტრიდან 30 მეტრამდე აღწევდა, ხოლო მომრგვალოებისა 50-100 კვ. მ-ს შორის მერყეობდა. ქართველები დიდ სადგომებს ხალხამს უწოდებენ, შიშარებით მცირეს კი ბერას. გარდა ფართობში სხვაობისა, ხალხამი და ბერა მათ შემოსაზღუდავად გამოყენებული ლოდების ზომებითაც გამოირჩევა. ხალხამის შემოსაზღუდავად უზარმაზარი ლოდებია გამოყენებული, ბერასი კი გაცილებით პატარა. ბერას ყველა ვარიანტი (ფართობის მიხედვით) გეგმაზე მრგვალი მოყვანილობისაა და ორი კარით ხასიათდება, რომელთათვისაც დატოვებული ღიობი აშკარად მიჯნავს მათ ქვის ზღუდეს. თუ ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ერთი საკარე ღიობი ცხვარის შესადენი უნდა ყოფილიყო, ხოლო მეორე უკვე მოწველილი ცხვრის გასადენი „ყელი“. ყელი არის ბერას ის ნაწილი, სადაც უშუალოდ იწველება ცხვარი.

ბერათა ქვის ზღუდე, რასაკვირველია, მთლიანი სახით არაა შემონახული. მიწის ზემოდან, უმეტეს შემთხვევაში მისი ზღუდე 40-70 სმ-მდეა შერჩენილი. ზღუდის სიმაღლე 40-50 სმ-ს შორის მერყეობს, ხოლო საკარე ყელთა სიგანე, განსაკუთრებით გასადენისა, 70 სმ-ს არ აღემატება. გასადენი ყელის სიგანე, შეიძლება ითქვას, ყველა ბერაში ერთნაირი ზომისაა.

ბერასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ მისი სახით საქმე გვაქვს საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული ოპტიმალური ხასიათისა და ტრაფარეტული გეგმის მქონე წვრლფეხა საქონლის—ცხვრის ღია სადგომ ნაგებობასთან. იგი დუალური დანიშნულებისა იყო. ბერა ერთდროულად ცხვრის სადგომ-საწველად გამოიყენებოდა, რაც სრულიად უცხო მოვლენას წარმოადგენდა ნომადებისათვის. მაგალითად, თურქეთში მცხოვრები ნომადი-მომთაბარე იურუკები ცხვარს დღე-ღამის განმავლობაში აძოვებენ და მოსაწველად მხოლოდ დილით მიჰყავთ თავიანთ ქეჩის კარგებთან. ასევე იქცევიან მომთაბარე აირუშები და საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები აზერბაიჯანელები.

აბულის იალალზე შემორჩენილი მსხვილფეხა რქოსანი საქონლის სადგომი—ხალხამი, ელიფსის მოყვანილობის, დიდი მოცულობის ღია სადგომია. ყოველ ხალხამს აქვს ერთი საკმაოდ განიერი, 1,5—2 მ სიგანის კარი და დიდი ლოდებისაგან ნაშენი ზღუდე, რომლის იმეპინდელი სიმაღლე ერთ მეტრს არ აღემატება. ზღუდე თავის დროზე, რასაკვირველია, უფრო მაღალი იქნებოდა. დრომ თავისი გაიტანა. კედლების რღვევის პროცესი დიდი ხნის დაწყებულია და მისი შემქმნელი ლოდები თანდათანობით მიწით იფარება. ბერასთან შედარებით ხალხამთა ზღუდის სიგანე გაცილებით მეტია. იგი 70-80 სმ-ს შორის მერყეობს. რაც შეეხება მათ ფართობს, როგორც უკვე ითქვა, 50 კვ. მ-დან 100 კვ. მ-მდე აღწევს. ერთ-ერთი მათგანის ზღუდე ეშტიელ სომხებს აღუდგენიათ და ფერმის საქონლის დამის სადგომად იყენებენ.

უკვე აღნიშნულის გარდა, დიდი აბულის შემოგარენში საკმაო რაოდენობითაა აგრეთვე შემონახული ერთიმეორესაგან მოშორებით მდებარე ხალხამებიც, რომლებიდანაც ზოგიერთი აღდგენის შემდეგ კვლავ გამოყენებაშია.

ანალოგიური ხასიათის მესაქონლეობის სამეურნეო ბაზა-ნამოსახლარები შემორჩენილია აგრეთვე კარწახის ტბის მიდამოებში, ზეკარის შემოგარენსა და თორის მხარეში. თორის მხარეში ოთხი იალალია — დაბაძველის, კოდიანის, ნარიანისა და საკუთრივ თორის სახელით ცნობილი. ეს მიკრორაიონი მთელს კავკასიაში ყველაზე თვალწარმტაცი ლანდშაფტით და კლიმატური პირობებით ხასიათდება. მაგალითად, დაბაძველსა და თორის იალალზე, საძოვრები ხშირ წიწვოვან ტყეებში კუნძულებადაა გავრცელებული და მათ შორის აქა-იქ ფირუზის თვლებივითაა ჩადგმული ლურჯად მოლივლივე პატარა ტბები. პოეტური სახელწოდების ტბებთან ერთად (წეროს ტბა, ჩიტოს ტბა, დაბაძველის ტბა) უხვად მოჩუხჩუხებენ ანკარა წყაროები. რომლებიც განუუმეორებელ ელფერს აძლევენ ისედაც თვალწარმტაც ბუნების ფენომენს.

საგანგებოდ უნდა ითქვას ნარიანის ველის შესახებაც. 2800 ჰექტარის ფართობზე სიგრძეში გაშლილ ნოყიერბალახიან და ყვავილოვან ვაკეზე, რომელიც ირგვლივ დაბალი სერებითაა შემოზღუდული, მოედინება ქვემო ქართლში ხრამის სახელწოდებით ცნობილი მდინარე ქცია. ნარიანის ველი ტაბაწყურის ტბიდან იწყება და თრიალეთის მიმართულებით ვითარდება. აი, ამ ველზე ვახუშტი ბატონიშვილის „გეოგრაფიით“ ზაფხულობით თავს იყრიდა

უამრავი წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონელი, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის სხვადასხვა კუთხიდან, შიდა ქართლიდან, ქიზიყიდან და ბორჯომის ხეობიდან მოემართებოდა. სხვათა შორის, დღესაც ასეა.

ზემო ქართლის წარსულ სამეურნეო ყოფაში მესაქონლეობა ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა. მისი წარმოებისათვის აუცილებლად საჭირო იყო საძოვარ-სათიბების დიდი სავარგულები, ბალახთვის კულტურა და საქონლის კარგი საზამთრო სადგომები. ეს სამივე აუცილებელი პირობა შორეული წარსულიდანვე აკმაყოფილებდა მასშტაბურად წარმოებული მესაქონლეობის მოთხოვნილებებს. საქართველოს ამ რეგიონში არსებული იალაღების მოვლა-პატრონობას ყოველთვის განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა. შეუწელებელი ყურადღების ცენტრში იდგა იალაღების მცენარეული საფარისა და ნიადაგის ეროზიისაგან განახლება-დაცვის საკითხი. ასევე საგანგებო ყურადღება ექცეოდა კეთილმოწყობილ და ჰაერმტევ ბოსლების მშენებლობას. თუ სათანადოდ მოწყობილი დიდი ტევადობის ბოსლები არ იქნებოდა, ზედმეტი იყო ლაპარაკი დიდი ხასიათის ბინადარ მესაქონლეობაზე. სწორედ ამგვარი მოთხოვნილების გამოძახილია ის, რომ ზემო ქართლში. განსაკუთრებით ჭავჭავთში, თორის მთიან სოფლებში, ნაწილობრივ ქვაბლიანის ზედა წელსა და ასპინძის მხარეში კომპლექსური ხასიათის საწლებში ყველაზე დიდი ფართობი ბოსლებს ეკავა. არცთუ იშვიათად მათი ფართობი 100-130 კვ. მ-ს აღწევდა.

განვითარებული, კულტურული ფორმით წარმოებული მესაქონლეობისათვის საჭირო იყო აგრეთვე სეზონური ხასიათის საილალღო დასახლებები და მათ კომპლექსში შემაჯავლი საქონლის სადგომები. ყოველივე ეს ზემო ქართლის სამეურნეო ცხოვრების შორეულ წარსულში სათანადოდ ყოფილა მოგვარებული. ასევე მოგვარებულად გამოიყურებოდა XIX ' მანერულშიც. იალაღებზე ერთ პატრონიშიაში გაერთიანებულ ყოველ გვარს თავის საკუთარი სამოსახლო ადგილი ჰქონდა. სადაც ცალკეულ ოჯახთა ქონსახლების გარდა გაშენებული იყო აგრეთვე საქონლის ღია სადგომები — ხალხამი, ბაკი და ბერა.

ბაკი თავისი ფორმა-მოყვანილობით, მშენებლობის ტექნიკით და სამშენებლო მასალის ხასიათით ხალხამის მსგავსი იყო. განსხვავება მათ შორის საერთო ფართობში, ზღუდის სისქესა და სიმაღლეში შეიმჩნეოდა. ხალხამი უფრო მასიური ნაგებობაა და

იგი მსხვილფეხა-რქოსანი საქონლის ღამის სადგომად გამოიყენებოდა. ბაკი შედარებით ნაკლები ფართობისაა, კედლებიც არც ისე მასიური და, რაც მთავარია, ის მხოლოდ და მხოლოდ ცხვრის ღამის სადგომს წარმოადგენს.

ხალხამ-ბაკ-ბერასაგან განსხვავებით, ქოხსახლები ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში თუ საძოვარზე სხვადასხვა ფორმისა იყო. მაგალითად, ჭავჭავთისათვის დამახასიათებელი ქოხსახლი სანახევროდ მიწაში ჩადგმულს, ნაგლეჯი ქვით ნაშენსა და მიწური ბანით მომთავრებულ ერთოთახიან ნაგებობას წარმოადგენდა. მისი ფართობი 15-20 კვ. მ-ს შორის მერყეობდა. ჰქონდა ერთი ცალყურა კარი და პატარა სანათური, რომელიც ერთდროულად საკვამურის მოვალეობასაც ასრულებდა. სანათურ-საკვამურის კედელთან იყო მოწყობილი რკინისაგან გამოქედილი ზედადგარიანი კერა. ასეთ ქოხში იდგა ერთი საკმაოდ დიდი და ფართო ხის ტახტი, საფეკილე კიდობანი და ყველა სახის ჭურჭლეული, რაც კი ოჯახისა და რძის პროდუქტების დამზადება-შენახვისათვის იყო საჭირო.

თორის იარაღებისათვის დამახასიათებელი ქოხსახლები ჯარგვალურად ნაშენი და ყავრით დაბურული ორფერდიანი სახურავით მომთავრებული ძელური ნაგებობები იყო. მათი სამშენებლო მასალა — ხე, რასაკვირველია, ტყის არსებობით იყო განპირობებული. ეს ნაგებობები, ფაქტიურად, კარგად ნაშენ ორსათავსიანსა და პატარა აივნით დამშვენებულ კოხტა სახლებს წარმოადგენდა. ერთი ოთახი ოჯახის საცხოვრებლად იყო განკუთვნილი. იგი ჩვეულებრივ ხსიათდებოდა მიწური იატაკით, მის ცენტრში გამართული კერით და აუცილებელი დგამ-ჭურჭლით. მეორე ოთახი — სათავსი რძის პროდუქტების შესანახ განყოფილებას წარმოადგენდა.

სრულიად თავისებურ ხსიათს ატარებდა ზეკარის გადასასვლელზე არსებული საიალაო ქოხსახლები. მესხეთის ქედზე, ზეკარის გადასასვლელის მიდამოებისათვის დამახასიათებელი ქოხსახლი წარმოადგენდა ძელებით ნაშენსა და ყავრით დახურულ ერთსართულიან ჯარგვალს. სეგმენტირებული იყო სამ სათავსოდ და მის შუა ნაწილს წარმოადგენდა 10-12 კვ. მ. მქონე მიწური იატაკიანი კარაპანი, რომელიც გარდა ძირითადი ფუნქციისა, საკუქნაოს მოვალეობასაც ასრულებდა. აქ ინახავდნენ შეშას, ფქვილს, ქვამარილს და სხვა, მთაში ცხოვრებისათვის საჭირო ზოგიერთ ჭურჭელ-ინვენტარს.

კარაპნის მარჯვენა მხარეს იყო ოცდახუთიოდე კვ. მ. ფართო-

ბის მქონე საცხოვრებელი — შინა, ხოლო მარცხნივ — ზის გრძელი ძელებით შემოკავებული საქონლის ღია სადგომი — ხალხამი. ორივე მათგანთან კარაპანი დაკავშირებული იყო მის შიგნით არსებული ორი კარით.

შინა ხასიათდებოდა მიწატკეპნილი იატაკით, უსხვენო და ორმხრივ დაფერდებული სახურავით. ეს ოთახი ერთდროულად მთაში ასულ ოჯახის საცხოვრებელსა და სამეურნეო სათავეს წარმოადგენდა. ერთი კედლის გასწვრივ გამართული იყო დიდი ტახტი. მის გვერდითვე იდგა პროდუქტების კიდობანი. კარაპნის გამყოფ კედლის სიახლოვეს მოწყობილი იყო კერა — ფურნე. რომელშიც აცხობდნენ პურს. შინაშივე იყო საფილავი — რძის პროდუქტების დასამზადებელი და შესანახი განყოფილება თავისი საჭირო ქერქლეულ-ინვენტარით.

ფოცხოვისა და ქვაბლიანის იალაღების საბჭოთა ნაწილში გაერცელებული იყო საიალადო ქოხსახლების კიდევ ერთი სახეობა. იგი ქვითა და ტალახით ნაშენ ბანით მომთავრებულ ერთსათავესიან ნაგებობას წარმოადგენდა და ჯავახურისაგან განსხვავებით მიწისზედა ნაგებობას განეკუთვნებოდა. მისი შინა უპირატესად ერთი ოთახ-სათავესიანად შედგებოდა და პირობითად ორ ნაწილად იყო გაყოფილი. ერთი ნაწილი, სადაც კერა-ფურნე და ტახტი იყო, საცხოვრებელს წარმოადგენდა, მეორე კი საფილავს.

ამჟამად ზემო ქართლის იალაღებზე აშენებულია და კვლავ შენდება თანამედროვე ტიპის საცხოვრებელი სახლები და დიდი ტევადობის საკოლმეურნეო ფერმები, რომლებიც შესაბამისად პასუხობენ მესაქონლეობის განვითარების თანამედროვე დონეს.

იალადობა მაისის მიწურულსა და ივნისის პირველ რიცხვებში იწყებოდა. საქონელს მწყემსთან ერთად მიყვებოდა რძის პროდუქტების დამამზადებელი ქალი — მეთიური, ბავშვები და არცთუ იშვიათად მოხუცები. მთაში წასვლა ყოველ ოჯახში საზეიმო განწყობილებას ქმნიდა, რადგანაც შესანიშნავ პავსთან ერთად სისხლსავსე და თავგადასავლიანი ცხოვრება ელოდა მათ. მოიალადენი აგვისტოს დასასრულამდე აბალახებდნენ საქონელს, ამზადებდნენ რძის პროდუქტებს — ერბოს, ყველს, არაყანს და ხაჭოს. რძის პროდუქტები, განსაკუთრებით კი ერბო-ყველი პერიოდულად ახალციხის, თბილისისა და ქუთაისის ბაზრებში მიჰქონდათ სარეალიზაციოდ და უნდა ითქვას, რომ ძველთაგანვე დიდი მოთხოვნილება იყო მათზე.

ზემო ქართლში ყველა გვარს და მასში შემავალ ცალკეულ ოჯახს საქონლისათვის თავთავიანთი სერი — დამლა ჰქონდა შემუშავებული. საქონელს, წვრილფეხა იქნებოდა თუ მსხვილფეხა, ჯერ გვარის საერთო ნიშანს — სერს გაუკეთებდნენ, ხოლო შემდეგ საკუთარი ოჯახისას. სერის აღრევა, მით უმეტეს გარკვეული მიზნით ფალსიფიცირება-გაყალბება სოფლის მიერ სასტიკად იკრძალებოდა. საქონლის ქურდი და სერის გამყალბებელი ერთნაირად იკიცხებოდა.

მესაქონლეობასთან დაკავშირებით ბევრი საინტერესო წესჩვეულება იყო გავრცელებული. მაგალითად, ახალი წლის წინა დღეს აცხობდნენ ხარის ქედის, ძროხის ცურის, ცხვრისა და სხვათა გამოსახულების რიტუალურ პურებს. ახალი წლის პირველ დღეს დარბაზში შეჰყავდათ მძღავრი ხარი და მას რქებზე კოკორა პურებს ჩამოაცვავდნენ, სანთელს მიაკრავდნენ, შუბლს შეუღებავდნენ. ხარს თივას დაუყრიდნენ და თუ ჭამის დროს რქებზე ჩამოცმული პურები არ ჩამოუცვივდებოდა, კარგის მომასწავებელი იყო: იმ წელს ხვავიანი შემოდგომა იქნებოდა. ხარის კულტი აქ ძალიან გავრცელებული იყო. ხარი სიკეთის, სიუხვისა და ძლიერების სიმბოლოს წარმოადგენდა. ალბათ ამის გამო კიდებდნენ მის რქებს დარბაზის დედაბოძზე.

როდესაც საქონელი საძოვრიდან არ დაბრუნდებოდა და ღამით გარეთ დარჩებოდა, ნადირს რომ არ შეეჭამა, შემდეგ რიტუალს ჩაატარებდნენ: აიღებდნენ ხის საკეცს და თასმით ან ბაწრით პირს შეუჟრავდნენ. ბაწრის ყოველ შემოვლებას გრძნებითი შეკვრის სიტყვებს დააყოლებდნენ — „ასე შეგეკრას კრიჭა მგელო და დათვო“.

სტიქიური უბედურების ან რაიმე ავადმყოფობის შედეგად საქონელს თუ დიდი ზარალი მოუვიდოდა. მაშინ „ვარძიის ღვთისმშობელს“ ცხვარს შეუთქვამდნენ. ვარძიობა 15 სექტემბერს იმართება. შეთქმული ცხვარი სწორედ ამ დღეს უნდა შეეწირათ „ღვთისმშობლისათვის“ და ეთხოვათ შეწევნა.

პირველი მაისის დადგომისას იმისათვის, რომ მიმდინარე წელს საქონელი რაც შეიძლება კარგად ყოფილიყო, ოჯახის უფროსი დილით ბოსელში შევიდოდა და ბაგურ კვებაზე მყოფ პირუტყვს ყურში ჩასძახებდა — „ხარო დადგა მაისიო, ხორცი კარგი მაისხიო, ძროხა დადგა მაისიო, ცური კარგად გაიმსიო“.

არცთუ ისე შორეულ წარსულში, ზემო ქართლის სამივე პრო-

ვინციაში მუშა საქონლისათვის უგრეხელი საკმაო რაოდენობით მოჰყავდათ. იგი მაღალკალორიულ და ყუათიან საკვებს წარმოადგენდა. უგრეხელი მწიფობისას ძალიან იზიდავდა პირუტყვს. სოფლის შემოგარენში უყურადღებოდ მიტოვებული მობალახე საქონელი უგრეხელის ყანაში შედიოდა და უზომოდ ძღებოდა. საქონლის სტომაქში მოხვედრილი ჯერ კიდევ დაუმწიფებელი უგრეხლის მარცვალი მეტისმეტად ძნელი მოსანელებელი იყო. იგი ფუელებოდა და საქონელსაც მუცელი საშინლად ებერებოდა. თუ დროზე არ უშველიდნენ. საქონლის დაღუპვა გარდაუვალი იყო. უგრეხელნაქამ პირუტყვს ჯერ ყურს გაუჭრიდნენ, სისხლს გამოადენდნენ და თან გრძნებით ლოცვას დააყოლებდნენ. გლეხკაცობის რწმენით, ყურის გაჭრა, სისხლის გამოშვება და შელოცვა საკვების მონელებაში ეხმარებოდა პირუტყვს. სხვათა შორის, აღნიშნულ ვითარებასთანაა დაკავშირებული ერთი ძველი თქმა — „ისე გაძღა. რომ ყური აქვს გასაჭრელიო“. თუ უგრეხელნაქამ საქონელს ყოველივე ეს არ უშველიდა, მაშინ იძულებით არბენინებდნენ. სირბილი საკვების მონელებაში შეელოდა პირუტყვს.

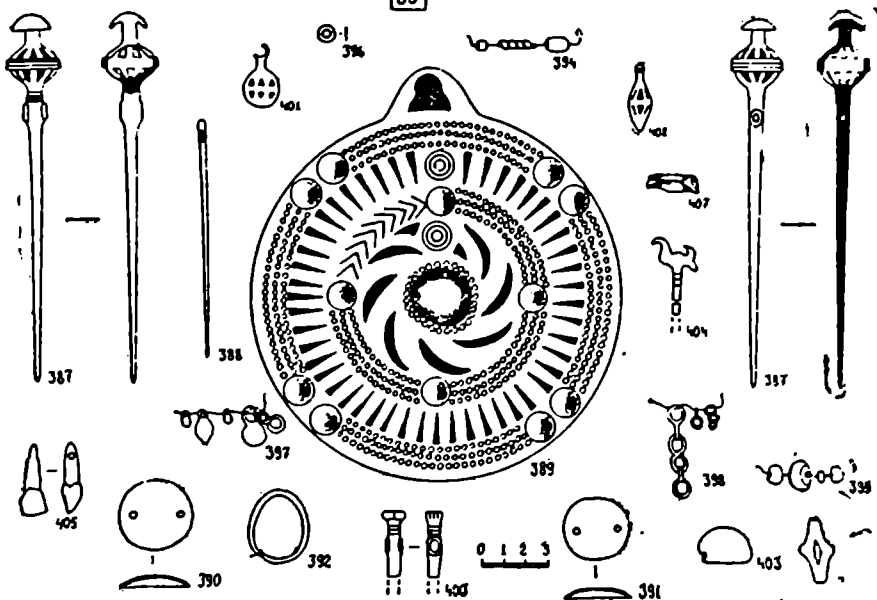
მესაქონლეობის მასშტაბურობის მიუხედავად, იყვნენ ისეთებიც, რომლებსაც „მცირერძიან ოჯახებს“ უწოდებდნენ. ასეთ ოჯახებს ერთი-ორი ძროხა თუ ჰყავდა. იმისათვის, რომ ერთდროულად რძის უხვი პროდუქტები დაემზადებინათ „მცირერძიანი ოჯახები“ ქმნიდნენ ე. წ. ხანულს, რაც რძეში შეამახანაგებას ნიშნავს. ხანულში შეიდი-რვა ოჯახი ერთიანდებოდა. ხანულის ყოველი წევრი თავიანთი საქონლიდან მიღებულ ერთი დღის მონაწველს მთლიანად აძლევდა კენჭისყრით პირველს. ერთი დღის ამ საერთო მონაწველს წინასწარ სპეციალურად შერჩეულ ჭურჭელში ასხამდნენ და საგანგებოდ გათლილი ჯოხით ზომავდნენ. რძის ყოველ ჩამორიგებაზე ამ ჯოხს ჭდე უკეთდებოდა. შეიდი-რვა ჭდის შემდეგ ხანულის ერთი ციკლი თავდებოდა. თუ ხანულის წევრები კვლავ მოინდომებდნენ ამხანაგობის გახანგრძლივებას, მაშინ მხოლოდ ერთი ციკლით აგრძელებდნენ მის მოქმედებას. ასე რიგრიგობით უმართავდნენ ერთმანეთს ხელს „მცირერძიანი ოჯახები“.

ზემო ქართლის წარსულ ყოფაში გარდა ურთიერთდახმარების ამ მარტივი ფორმისა, იყო აგრეთვე დიდი ხანულიც, რომელსაც დახარგავება ეწოდებოდა. ხარგავში რამდენიმე ხანული ერთიანდებოდა და იგი თითქმის ერთი თვის განმავლობაში მოქმედებდა, ხარგავში შემავალ ყოველ ხანულს ჰყავდა თავისი დედა, რომელიც ანგარიშვალდებული იყო ხარგავის დედასთან. XX ს. დასაწყისში

ურთიერთდახმარების აღნიშნული ფორმა — ხარგავი თანდათან სოციალურ საბურველში გაეხვია და დაჰკარგა თავისი თავდაპირველი ხასიათი — მეზობლური ურთიერთდახმარების კეთილშობილური საფუძველი.

ხელოსნობა ზემო ქართლში, ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, ხან აღმავლობას განიცდიდა, ხანაც, პირიქით, დაბალ დონეზე ეცემოდა, მაგრამ მივიწყებული არასოდეს ყოფილა. ასევე შეიძლება ითქვას ვაჭრობაზეც. გვიანფეოდალურ ხანაში თურქების ბატონობის მიუხედავად ეს ორივე დარგი არ ჩაკვდა. ისარგებლეს რა გარკვეული ხელშემწყობი ფაქტორებით, პირველ ხანებში დაკნინებული ორივე დარგი ქართველმა ვაჭარ-ხელოსნებმა განვითარების გარკვეულ დონეზე აიყვანეს. ამ ფაქტორებიდან ერთ-ერთი ის იყო, რომ რომის პაპის გავლენით, ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრებ კათოლიკე-ქრისტიანებს, მართლმადიდებლებისაგან განსხვავებით, ნაკლებად ავიწროვებდნენ. აღნიშნულ ვითარებაში კარგად გარკვევის შემდეგ, რასაკვირველია, კათოლიკე მისიონერების აგიტაციამაც თავისი სიტყვა თქვა, ქართველ ქრისტიან-მართლმადიდებელი მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა, კერძოდ კი ხელოსნებმა და ვაჭრებმა კათოლიკობა აღიარეს. კათოლიკობაში გადასულ ქართველებს, ევროპელებისაგან მიღებული ახალი რწმენის გამო დარჩენილმა ქართველებმა „ფრანგები“ შეარქვეს. თუმცა როგორც ვიცით, სარწმუნოების გარდა, მათ არაფერი საერთო არა ჰქონდათ ნამდვილ ფრანგებთან. კათოლიკობაში გადასულთ, ზოგიერთი სოფლის (ხიზაბაგრა, ივლიტა, უდე და სხვ.) მოსახლეობამაც მიჰბაძა. ამგვარად, გაკათოლიკდნენ ფალიაშვილების, თამარაშვილების, ყაუხჩიშვილების, გოკიელების, ზუბალაშვილების, ხარისჭირაშვილებისა და სხვათა წინაპრები. მაგრამ, როგორც შემდგომმა ცხოვრებამ აჩვენა, ვერც კათოლიკურმა სარწმუნოებამ უშველა ქართველობას. თურქები კვლავ განურჩევლად ავიწროვებდნენ ქრისტიან ქართველებს. რის გამოც მათი გარკვეული ნაწილი, კერძოდ კი ფალიაშვილები, გოკიელები, ყაუხჩიშვილები და სხვები ქუთაისში, გორსა და თბილისში წავიდნენ საცხოვრებლად.

XVII—XVIII სს. მანძილზე საქართველოსთან ეკონომიკურსა და კულტურულ მეკავშირეებად სწორედ ქართველი ვაჭარ-ხელოსნები გამოდიოდნენ. მათ არამარტო ოსმალეთისა და მცირე აზიის სხვა ქვეყნებთან, არამედ საქართველოს ეკონომიკურ ცენტრებთან, ქალაქებთანაც ჰქონდათ კავშირი. ზემო-

სურ. 5. ბრინჯაოს სამკაულები კვირაცხოველის სამაროენიდან ძვ. წ. XIV-XIII სს.
(ბორჯომის რ-ნი, არქეოლოგი ოთ. ლაბაშვიძე).

ქართულ. კერძოდ კი ახალციხელ შინამრეწველ ხელოსნებს საქართველოს ბაზრებზე გამსაღებელი შუამავალი არ სჭირდებოდა. თვითონვე იყვნენ საკუთარი ხელით შექმნილი ნაწარმის გამსაღებელნი. ახალციხელ ვაჭარ-ხელოსანთა ფენას განეკუთვნებოდნენ გოკიელთა, თამარაშვილთა, ყირქესაღთა (იგივე კირქესალიშვილები). ხმალაძეთა და ზოგიერთ სხვა გვართა წარმომადგენლები. მაგალითად, XVIII ს. მოყოლებული მთელი XIX ს. მანძილზე რუმბებისა და ტიკების ოსტატ გამსაღებლები იყვნენ გამოჩენილი ისტორიკოსის მიხეილ თამარაშვილის წინაპრები. კერძოდ მისი პაპა სოლომონი და მამა პეტრე საკუთარი ხელით დამზადებულ ტიკებსა და რუმბებს თვითონვე ასაღებდნენ იმერეთის მეღვინეობის ცენტრებში — ბაღდადსა და ქუთაისში. ცნობილი და მდიდარი ვაჭარ-ხელოსნები იყვნენ ყირქესაღები, რომლებსაც სიმდიდრის გამო ორმოცქისიანები (კირქ ორმოცს ნიშნავს თურქულად) შეარქვეს. ქუდის ცნობილ ოსტატებად ითვლებოდნენ ყაუხჩიშვილები. ქვისა და ხის კარგი ხუროები გამოდიოდნენ ბაღიაშვილებისა და ლიჩელების გვარიდან და ა. შ.

ახალციხელ ხელოსანთა ნაწარმზე დიდი მოთხოვნილება იყო არა მარტო დანარჩენ საქართველოში, არამედ უცხოეთის ბაზრებშიაც მოწონებით სარგებლობდა ქართველ ოსტატთა ნახელავი. ახალციხელი ოქრომკედლების ნაწარმი — სხვადასხვანაირი სამკაულები ტოლს არ უთმობდა აღმოსავლურ და დასავლურ სამყაროში შექმნილ ფუფუნების საგნებს.

ახალციხის გარდა შინამრეწველობა და ხელოსნობა საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა ისეთ სოფლებში, როგორცაა ხიზაბავრა, არალი, უდე, აწყური, აგარა, ურაველი, ვალე და სხვ. შინამრეწველები სელისა და მატყლისაგან ქსოვდნენ მაღალხარისხოვან ქსოვილებს, ხდიდნენ სელის ზეთს, ამზადებდნენ კოპტონს, თაფლის ცვილს. აკეთებდნენ ურმებს, სალწ და სახვნელ იარაღებს; კერავდნენ ქურქებს, ქუდებს, ხურჯინებს, სქელ ტომრებს — ე. წ. ჭვალის ტომრებს. ქსოვდნენ ფარდაგებს, ჯეჯიმებს. აკეთებდნენ უნაგირებს, კურტნებს, ქსოვილის მოსაჩით ყალიბებს — საჩითავებს, გუდებს, ტიკებს, რუმბებს და გუთნეულის საჭაპანე ღვედებს. მაღალხარისხოვანი ლითონისაგან ამზადებდნენ სხვადასხვა სახის საბრძოლო იარაღს. სათანადო დონეზე იდგა აგრეთვე მეთუნეობა და ხის დამუშავება, რომელსაც განსაკუთრებით ქვაბლიანის ხეობასა და თორის სოფლებში მისდევდნენ. ხისაგან ამზადებდნენ გობებს, ვარცლებს, ჩანახებს, ტაბლებს, საწყლე კუტალებს. შინდის, იფნისა და თხილის წნელისაგან წნავდნენ კალათებს, გიდელებს, გოდრებს, ლასტებს და სასიმიინდე ძარებს.

XX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ფართოდ გავრცელებულმა ფაბრიკულმა ნაწარმმა ხელოსნობისა და შინამრეწველობის სწრაფი დაკნინება გამოიწვია. მივიწყებას მიეცა, შეიძლება ითქვას, ხელოსნობისა და შინამრეწველობის ყველა დარგი. ამჟამად, ერთეულების სახით აქა-იქ თუ მოიძებნება მეთუნე, ხის ქურჭლის მხეწავი, ფარდაგ-ჯეჯიმების მქსელავი, მკედელი... კულტურული პროგრესი თავის კანონებს კარნახობს სამეურნეო ყოფას, რასაკვირველია, ეს ასეც უნდა იყოს, მაგრამ ამა თუ იმ კარგი საწარმოო დარგის შენახვა-აღორძინებასაც არ მოაქვს ვნება.

შუაფეოდალური ხანიდან მოყოლებული თითქმის პირველ მსოფლიო ომამდე ზემო ქართლში, განსაკუთრებით კი ჭავჭავთში, ძალიან გავრცელებული ყოფილა ქვის მხატვრული დამუშავებამქანდაკებლობა, რომლის შესანიშნავმა ნიმუშებმა ჩვენს დრომდე შემოინახა თავი. წარსულში ქვისაგან აქანდაკებდნენ ცხენებს და

ცხვარს — უპირატესად ვერძება და ბატყებს. ცხვარ-ვერძებისა და ცხენების ქანდაკებანი შემორჩენილია ძველქართულ სასაფლაო-ებზე და ნასაყდრალეთან. ჩვენდა სამწუხაროდ, დანაშაულებრივი უყურადღებობის გამო მათი რიცხვი კატასტროფულად მცირდება. ძნელად ამოსახსნელი ბოროტი შურიანობით ანგრევენ, და არცთუ იშვიათად სხვა რესპუბლიკებშიაც ეზიდებიან. თუ ასე გაგრძელდა, ალბათ შორს არაა ის დღე, როდესაც ქართველი ხალხის გენიით შექმნილი ეს უნიკალური ძეგლები აღიგვება მიწისაგან პირისა.

ჩვენ მიერ მიკვლეული ცხვარ-ვერძთა დიდი უმრავლესობა ნატურალურ ზომებში იყო გამოქანდაკებული. მათ, ისევე როგორც ცხენების ქანდაკებას, ფეხები არა აქვთ. ქანდაკების საფუძველი, რომელშიაც ფეხები უნდა იგულისხმებოდეს. მთლიანად მიწაში იყო ჩაღმული. ქანდაკების ტანზე, უმეტეს შემთხვევაში რელიეფური კვეთით გამოხატულია მიწათმოქმედისა და მწყემსის ყოფა-ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი აუცილებელი ინვენტარი — გუთანა, კომბალი, ჯამი, დოჭი, ნაბადი, ხურჯინი, ხანჯალი, ხმალი, დუქარდი — ცხვრის საკრეჭი მაკრატელი და არცთუ იშვიათად ცეცხლმსროლელი იარაღი — დამბაჩა და თოფი. იყო ისეთი ქანდაკებებიც, რომელთა ტანზე გამოხატული იყო მხოლოდ გუთანა, ულელი, ჯამი და დოჭი, რაც მიცვალებულის ამქვეყნიურ საქმიანობაზე, მის მიწის მუშაკობაზე მიუთითებს. მწყემსისათვის განკუთვნილ ქანდაკებაზე გამოხატული იყო მხოლოდ მისი პროფესიისათვის აუცილებლად საჭირო და დამახასიათებელი ინვენტარი — კომბალი, ნაბადი, დუქარდი, ხანჯალი.

ქანდაკების ანალოგიური ტექნიკა და ხელოვნებაა გამოყენებული ქვის ცხენებშიც, რომლებიც ნატურალურზე ხუთ-ექვსჯერ მცირეა. ქვის ცხენი, როგორც წესი, ყოველთვის შეკაზმული სახითაა გამოქანდაკებული. მის ტანზე რელიეფურადაა გამოხატული მოსართავეები, სადავე, უზანგი და უნაგირი. რომელიც თავისი ფორმით ინგლისურს ჩამოგავს. ეს კი იმის მაუწყებელია, რომ ჩვენ დროში გავრცელებული ქართულ-კავკასიური ტიპის უნაგირამდე, საქართველოში სხვა ტიპისაც ყოფილა.

ცხვარ-ვერძების მსგავსად ცხენების ტანზეც რელიეფურად იყო გამოხატული სხვადასხვა სახის იარაღი — შურდული, შები, ფარი, ხმალი, სატევარი, დამბაჩა, თოფი, აგრეთვე ნაბადი, ტიკი და ყანწი. იყო შემთხვევები, როდესაც ცხენის ტანზე გამოხატულია მხოლოდ შები, შურდული, ხმალი და ფარი, რაც იმაზე უნდა

მიუთითებდეს, რომ ამგვარი იარაღიანი ქანდაკებანი უფრო ძველია. ვიდრე ისინი, რომლებზედაც ცეცხლმსროლელი იარაღებია გამოკვეთილი.

ცხენ-ვერძები გარდა იმისა, რომ ქართული ხალხური მატერიალური კულტურის იშვიათ ძეგლებს განეკუთვნებიან, მათ ტანზე გამოხატული ინვენტარი ფეოდალური ხანის ყოფითი კულტურის ამსახველ რეალიებს წარმოადგენს. ამ მიმართებით არანაკლებ მნიშვნელობისაა ძველ სასაფლაოებზე შემორჩენილი საფლავის ლოდები, რომლებზედაც ცხენ-ვერძთა მსგავსად მიცვალებულის პროფესიის ამსახველი ინვენტარია გამოსახული.

ზემო ქართლში ჩამოსახლებულ სომხებს ადგილზე დახვდათ ქართული ხალხური მატერიალური კულტურის უამრავი ძეგლი, რომლებიდანაც ზოგიერთი (სახლი, წისქვილი, ზეთსახდელი) მზამზარეულად აითვისეს და საკუთარი ეთნიკურის მოთხოვნის შესაბამისად გადააკეთეს. სომხებს საფლავის ჩვეულებრივი ლოდების გარდა, ქვისაგან გამოქანდაკებული ცხენ-ვერძებიც დახვდათ. სულ მალე მათი წაბადვით სომხებმაც დაიწყეს საფლავის ძეგლებად ცხენ-ვერძების გამოქანდაკება. მაგრამ, როგორც XIX ს. მეორე ნახევარში გამოქანდაკებული სომხური ცხენ-ვერძები კუთხოვანი კონფიგურაციით ხასიათდებიან.

ჯავახეთის ტერიტორიაზე შემონახული სხვა ხასიათის ქვის ძეგლებიდან ჩანს, ქვის მხატვრული დამუშავება-მქანდაკებლობა საქართველოში ბრინჯაოს ხანიდან უნდა მომდინარეობდეს. სხვათან ერთად ამაზე მეტყველებს სოფ. განძანსა და მურჯახეთის შემოგარენში შემორჩენილი კარგად დამუშავებული ქვის მონოლითები, რომლებიც მითიური ვეშაპების მატერიალურ გამოხატულებას წარმოადგენს.

მეტივეობა. ზემო ქართლის, კერძოდ კი სამცხისა და თორის წარსულ ყოფაში მდინარის მეშვეობით ხე-ტყის დაცურება ფრიად მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ხედრითი წონის შემცველი იყო. იაფი და მეტად ხელსაყრელი სამეურნეო-საჭაპანო საშუალების, მეტივეობის განვითარება მტკვრის აუზში განლაგებულმა ტყის მასივებმა და ხის სამშენებლო მასალაზე არსებულმა დიდმა მოთხოვნილებამ განაპირობა. ხის მასალის ნაკლებობას XIX ს. მწვავედ განიცადა შიდა ქართლის უტყეო სოფლები, განსაკუთრებით ქალაქები — გორი, მცხეთა, თბილისი.

ძვირფასი სამშენებლო ტყის მასივებით ოდითგანვე განთქმული იყო სამცხისა და თორის მთების ფერდობები. ყოველთვის დიდი მოთხოვნილება იყო ბორჯომისა და ქვაბლიანის ხეობის წიწვოვანი ტყეების — ნაძვი, ფიჭვი, სოჭი, ანუ კატარი — ძვირფას მერქანზე.

ხე-ტყის ტიპების დამცურებლებად, მეტივეებად უმთავრესად ახალდაბელი, ზანაველი, ლიკნელი, ქვაბისხეველი, აწყურელი, აგარელი გლეხობა გამოდიოდა. ყველა ეს სოფელი უშუალოდ მტკვრის პირასაა და სატივეებიც სწორედ ამ დასახლებულ პუნქტებთან იყო გამართული.

ტივი მტკვარზე რამდენიმე პუნქტში იკვრებოდა. ყველაზე ცნობილ პუნქტებს ახალციხის, აგარისა და ახალდაბის სატივეები წარმოადგენდნენ. მაგრამ, როგორც ცნობილია, ვიდრე ტივს შეკრავდნენ, ჯერ საჭირო იყო ხის მიტანა სატივესთან. ამ მიზნით მეტივეები ქმნიდნენ სპეციალურ ამხანაგობას, რომელშიაც ათიოდე წევრი ერთიანდებოდა. მეტივეთა ამხანაგობის მეთაურად ყველაზე გამოცდილსა და ძლიერი აგებულების კაცს ირჩევდნენ. იგი აუცილებლად წერა-კითხვის მცოდნეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ხე-ტყის დაცურებასთან დაკავშირებული ყველა საკითხი მისი მოსაგვარებელი იყო. მას უნდა დაედო ხელშეკრულება ტყის მფლობელთან, იგი იყო მთავარი მეტივე და მასვე უნდა ევაჰრა ტივის რეალიზაციისათვის.

მეტივეთა ამხანაგობა ზაფხულის განმავლობაში, სეზონზე, ოთხ-ხუთ ტივს აცურებდა. ყოველი ტივი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა და სამი მეტივე სჭირდებოდა. ასე რომ, ათიოდე კაცი სრულიად საკმარისი იყო ოთხი-ხუთი ტივის დაცურებისათვის.

XX ს. 30-იან წლებამდე მტკვარზე მეტივეთა ოციოდე ამხანაგობა მოქმედებდა. ყოველი ამხანაგობა სულ ცოტა სამი წლით უნდა „შეკრულიყო“, რადგანაც ამაზე ნაკლები დროით კარგი სარგებელი არ იცოდა. ზოგიერთი ამხანაგობა უფრო მეტი დროითაც „იკვრებოდა“. მაგრამ ოთხ-ხუთ წელზე მეტად არ მოქმედებდა. ამხანაგობა ყოველ ოთხ-ხუთ წელიწადში იშლებოდა და მერე ხელახლა „იკვრებოდა“.

შემოდგომის მიწურულს, როდესაც ჰიონახელი უკვე მოწეული იყო, მეტივეთა ამხანაგობების ხელმძღვანელები სატყეო აგარაკებზე მიდიოდნენ და დასაცურებელი ხე-ტყის ფასს აგვარებდნენ. გარიგების შემდეგ მთელი შემადგენლობით მიდიოდნენ დაბე-

ვებულ ტყეში. მეტივეები თვითონვე იყვნენ ხის მჭრელები და გამომტანნიც. ხეს, როგორც წესი, მეტიურა ცულით — კოლხური ცულის პირდაპირი შთამომავლით კრიდნენ. მეტიურა მაღალყელიანი. ნილრიანი და ვიწროპირიანი საჩეხი იარაღია. ამგვარი ცულით ხდებოდა სატივე ხეების დაცხვირვა — მორების თავისა და ბოლოს გახვრეტა, რაც ბაგირისათვის აუცილებელი იყო.

მოკრილ ხეებს ადგილობრივ ამსუბუქებდნენ — სხიპავდნენ ტოტებს, აცლიდნენ ქერქს და ცხვირავენდნენ. ყოველ სატივე მორს ცალკეული ამხანაგობა საკუთარ ნიშანს, ჭდეს უკეთებდა. ნაჭდევი მორს მუდამ შუა ნაწილში უკეთდებოდა და მისი გადაკეთება ან ამოთლა ყოველად დაუშვებელი იყო. ამგვარი საქმის ჩამდენი სასტიკად იკიცხებოდა. ნაჭდევი გეომეტრიულ ხასიათს ატარებდა. მეტიურა ცულით გამოიყვანდნენ ჭვარს, სამკუთხედს, რომბს, გარავლების ნიშანს და სხვ.

ტყის ადგილმდებარეობის რელიეფი საშუალებას იძლეოდა, სატივე მორები გამწვევი ძალის გამოყენებით მიეტანათ მდინარემდე. ციკაბო ადგილებში ხელკეტების დახმარებით, არხისებურად გაყვანილ ღარებში — სენებში ჩააგდებდნენ მორებს, რომლებიც ზათქითა და გრიალით მიექანებოდა მდინარისაკენ. თუ მდინარე ახლო არ იყო, მაშინ სენებიდან ჩამოყრილ მორებს მოვაკებულ ადგილზე — ხერგილზე მოაგროვებდნენ, საიდანაც ხარ-კამეჩის საშუალებით მოჰქონდათ სატივეზე.

ქვაბლიანის თავთხელ მდინარეს ტივის დაცურება არ შეეძლო. მასში პირდაპირ ყრიდნენ წინასწარ ნაჭდევ მორებს, რომლებიც დინებას მიჰქონდა ახალციხემდე, სადაც მდინარის მთელ სიგანეზე გაკეთებული იყო მორების დამკერი ჯოჯგინები. ხე-ტყის ამგვარად ტრანსპორტირებას ჯოლად დაცურება ეწოდებოდა.

სატივისათვის, იქ სადაც ტივი უნდა შეეკრათ, მდორე ადგილი იყო შერჩეული. სატივეში სათითაოდ ჩაყრილ მორებს ერთმანეთზე რცხილის ან უხრავის ლატანებით ამაგრებდნენ, რომლებიც ბაგირის ან მსხვილი ღვლერჭის ამოყრით უკავშირდებოდნენ მორების ნაცხვირალებს. მორების ნაცხვირალებთან ამგვარად დაკავშირებულ ლატანებს, უღლებს უწოდებდნენ. ტივი მუდამ ორი ნაწილისაგან შედგებოდა და ყოველი ნაწილის თავი და ბოლო უღლით იყო შეკრული. ტივის თითოეული ნაწილი უმთავრესად ათი მორისაგან შედგებოდა. რვა მათგანი მჭიდროდ იყო დამაგრებული უღლებზე. ხოლო ორი, გვერდის მორი, რომელსაც სამარქაფოს უწოდებდნენ,

ყოველ კონკრეტულ სიტუაციაში სასწრაფოდ მოიხსენიებოდა. მეჩეხზე გარიყული ან ლოდებზე გაჩხირული ტივის აშვება სამარქაფო მორების აშვებით ხდებოდა. ამ დროს, სამარქაფო მორს საჭიროებისამებრ მოუშვებდნენ, წყლის დინება ფრთასავით შლიდა მას და ტივს ადგილიდან დაძვრაში ეხმარებოდა.

ტივის წინა და უკანა ნაწილში, მათი ცენტრალური მორის — დედა ხის თავში, ჩამაგრებული იყო საორთაყვირე პალო — ჭოლოკინი. ამ ჭოლოკინებზე იყო ჩამოცმული ხუთიოდე მეტრის სიგრძის ორთაყვირი, რომლის თავშიაც ჩაქდელ ორ პატარა პალოს ლაშებში ჩამაგრებული იყო ყავრისაგან შედგენილი ფრთა. ამას იმისათვის აკეთებდნენ, რათა წყალში მოსმისას ორთაყვირს მეტი წინააღმდეგობა ეგრძნო. ეს კი აადვილებდა ტივის მართვას. ტივის მოძრაობის დროს მეტივეს ორთაყვირის ტარმუქში ჰქონდა მოკიდებული ხელი და ისე მართავდა მას. ორთაყვირი ერთდროულად საქეს და თავისებურ ნიჩბსაც წარმოადგენდა.

წინა და უკანა საორთაყვირე ჭოლოკინების გარდა, ტივის მეწინავე და უკანა ნაწილის შესაყართან, შუაში კიდევ ერთი ჭოლოკინი იყო ჩამაგრებული, რომელზედაც ჰკიდებდნენ მეტივეები თავიანთ ტანისამოსს და საგზალს. ტივზე ყოფნისას მეტივეები მსუბუქად ჩაცმული და ფეხშიშველნი იყვნენ.

ტივს ორი კაცი მართავდა, მაგრამ იყო მესამე და მას ხელისწამკვრელს უწოდებდნენ. მეწინავე ორთაყვირს მუდამ ძალგულოვანი და გამოცდილი მეტივე მართავდა. ბოლოშიც ყოჩალი მეტივე უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ადიდებულმა მტკვარმა დიდი ჩქერები იცოდა. თუ მტკვარი ძალიან აბობოქრებული იყო, მაშინ ოთხი მეტივე მართავდა ტივს. უკანა მეტივეს წინაზე ეჭირა თვალი. მისი შეძახილების მიხედვით ხან მარჯვნივ და ხანაც მარცხნივ უსვავდა ორთაყვირს. მათთანვე იდგნენ ხელისწამკვრელნიც და ყოველ კონკრეტულ სიტუაციაში ეხმარებოდნენ ორთაყვირის მოსმას.

კარგი წყლის დროს ახალციხიდან თბილისში ტივი დღე-ნახევარში ჩადიოდა, ხოლო ბორჯომიდან — ერთ დღეში. ტივი მხოლოდ დღის სინათლეზე მოძრაობდა. შეღავტულებოდა თუ არა, წინასწარ დათქმულ სატივეზე უნდა გაეჩერებინათ ტივი. მას კარგად დააბეადნენ და დასაძინებლად მიმდებარე სოფლებში, ნაცნობ-მეგობრებთან მიდიოდნენ. სატივეები საკმაო რაოდენობით იყო მტკვრის სანაპიროზე. ზემოთ ხსენებული სატივეების გარდა, ტივის გასაჩერებელი ადგილები იყო ცხრამუხაში (ხაშურის სიახლოვესა

ეს სოფელი) ბებნისში, ურბნისში, გორში, ქსანში, ძეგეში, მცხეთასა და თბილისში. თბილისში ორი სატივე იყო: ერთი ვერის საბორნესთან, ხოლო მეორე რიყეზე. ამ მიდამოებში იყიდებოდა ტივად დაცურებული ხის მასალა — ნაძვის, ფიჭვისა და სოჭის მორები.

XIX ს. შუა წლებში ტივი საკმაოდ პოპულარული და თანაც ეგზოტიკური სატრანსპორტო საშუალება იყო. გარდა ძირითადი დანიშნულებისა, იგი წყლის ტრანსპორტის მოვალეობასაც ასრულებდა. მეტივეებთან წინასწარ შეთანხმებულ სამცხელ, თორელ და შიდაქართლელ გლეხობას თბილისში ტივით მოჰქონდათ ხილი და არცთუ იშვიათად ხორბალი. ტივებით პატარძლის წაყვანაც იცოდნენ. სამცხიდან, ბორჯომის ხეობიდან, თუ ქვიშხეთის მხრიდან გამოთხოვილი ქალები სიმღერითა და ჰარიჰარალოთი მიჰყავდათ დანიშნულ ადგილებზე.

ქართველ თავადაზნაურობას და შეძლებულ თბილისელ მოქალაქეებს, განსაკუთრებით კი ხელოსან-ყარაჩოხელებს ძალიან უყვარდათ ტივზე ქეიფი და დროსტარება. ტივის პოპულარობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ 1852 წ. ცნობილმა ქართველმა დრამატურგმა ზურაბ ანტონოვმა დაწერა თავის დროზე გახმაურებული კომედია — „ტივით მოგზაურობა ლიტერატორთა“. ზ. ანტონოვმა კომედიას საფუძვლად დაუდო ცნობილი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის პლატონ იოსელიანისა და ასევე ცნობილი მხატვრის გაგარინის გორიდან თბილისში ტივით მოგზაურობის ამბავი.

მეტივეები სიტყვის პატრონნი, ერთმანეთის გამტანნი, დარდიმანდი ვაჟკაცები იყვნენ. ისინი უღალატოდ ცხოვრობდნენ, ხანგრძლივი და მომქანცველი საშიში შრომის შემდეგ კარგი ქეიფიც იცოდნენ. ყოფა-ქცევაში ყარაჩოხელებს ბაძავდნენ. უყვარდათ სიმღერა. ყავდათ თავიანთი შემწე — წყლის ანგელოზი.

მეტივეები ჯანმადარი და უშიშარი ვაჟკაცები იყვნენ. მტკვრის ტალღებში მედგრად. ომახიანი სიმღერით მიაქანებდნენ ტივს:

სატივეზე ტივი შევკარ,
ტივი არის ნაძვის ხისა,
ორთაყვირები დავასხი,
მოსასმელი არის წყლისა...

სარკინიგზო და საავტომობილო ტრანსპორტის განვითარებამ, რასაც მტკვარზე გაშენებული ელექტროსადგურები, წყალშემკრები კაშხალებიც დაერთო, საბოლოო ზღვარი დაუდო მეტივეობას. საუ-

კუნეების მანძილზე მოქმედი ხალხური სატრანსპორტო-საჰაანო საშუალება, ტივი სულ მოკლე ხანში — ორმოცდაათიოდე წლის განმავლობაში შორეული ცხოვრების ექოდ იქცა.

მეთევზეობა, როგორც წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, ფეოდალური ხანის ზემო ქართლში საკმაოდ მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ხვედრითი წონა ჰქონია. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაჯარის“ მიხედვით თურქებს ქართველებისათვის თევზზეც შეუწერიათ გადასახადი. განა რა დონეზე უნდა ყოფილიყო მეთევზეობა, რომ მასზე გადასახადი დაეწესებინათ? როგორც ჩანს ყოფილა, წინააღმდეგ შემთხვევაში თურქთა ხელისუფალნი ასე არ მოიქცეოდნენ.

ზემო ქართლში მრავალი დიდი და პატარა ტბაა. მათ შორის ყველაზე დიდი, ჩრდილის ანუ ჩილდირის ტბა, როგორც მას თურქები უწოდებენ, ამჟამად თურქეთის სახელმწიფოს ფარგლებშია მოქცეული. ჩრდილის ტბაზე ამერიკელების დახმარებით თურქებს თევზის დიდი კომბინატი აქვთ მოწყობილი და მისი პროდუქცია წელიწადში მრავალი ათეული ტონით განისაზღვრება. თანამედროვე ზემო ქართლში, როგორც უკვე ვიცით. სარკის ფართობის მიხედვით ყველაზე დიდია ფარავანის, მერე ტაბაწყურის, ხანჩალის, საღამოს და ა. შ. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ ვახუშტი ხშირად საგანგებოდ ხაზს უსვამს თევზის სიუხვეს ზემო ქართლის პროვინციებში, მაშინ აღარც თურქების მიერ დაწესებული გადასახადი მოგვეჩვენება უცნაურად. შედარებით გვიანდელი, XIX ს. 70-იანი წლების ფაქტიური მონაცემებით თორის, სამცხისა და ჭავჭავთის წყალსატევებში წლიურად იჭერდნენ 700 ფუთ კალმახს და 200 ფუთ ხრამულს. მურწას და ლოქოს. ამჟამად ჩვენთვის ცნობილი არაა თუ რა ოდენობით იჭერენ თევზს თანამედროვე ზემო ქართლში. მაგრამ ერთი კი ცხადია: კალმახის (ტაბაწყურის გარდა), ხრამულის, მურწას და ლოქოს რეწვა. გარკვეული მიზეზების გამო უკვე დიდი ხანია რაც აღარ მიმდინარეობს.

არცთუ ისე შორეულ წარსულში, კერძოდ კი ვიდრე ზემო ავჭალის ჰიდროელექტროსადგურის კაშხალი აშენდებოდა და ბრაკონიერობაც იმძლავრებდა, რომელმაც თავის აპოგეას 60—70-იან წლებში მიაღწია ზემო ქართლის ტბებში, დიდსა და პატარა მდინარეებში უამრავი თევზი ბინადრობდა: კალმახი, მურწა, ციმორი, ხრამული, ქანარი, ლურჯი, ორაგული, ლოქო და სხვ. აღნიშნული თევზების ზოგიერთი სახეობა მცირე რაოდენობით აქა-იქ ჯერ კი-

დევ ბინადრობს. რაც შეეხება ორაგულსა და ლოქოს, მათი ხსენება უკვე დიდი ხანია გაქრა. ჯერ ზაპესის, შემდეგ ჩითახევის წყალ-შემკრებმა კაშხალებმა და უღმერთოდ გამრავლებულმა ბრაკონიერებმა ბოლო მოუღეს ორაგულსა და ლოქოს. ასეთი ვითარების მიუხედავად, ჯერ კიდევ შეიძლება ეშველოს საქმეს და ხელოვნური გამრავლების შედეგად კვლავ აღდგეს თევზის მარაგი.

წარსულში მეთევზეობა შემოსავლის წყაროს როდი წარმოადგენდა. იგი გასართობი საშუალება იყო. თევზს, რასაკვირველია, იჭერდნენ, მაგრამ არა იმდენად გასასყიდად. რამდენადაც საკუთარი მოხმარებისათვის. ყველაზე კარგ მეთევზეებად პირველ რიგში მეტივეები ითვლებოდნენ. მათ ყველაზე უკეთ იცოდნენ სათევზაოდ ვარგისი ადგილები: სად უნდა გაკეთებულიყო ოჩხი, რომელ ჩქერში უფრო ივარგებდა კიკოზა ანდა ფაცერი. მეთევზეობაში არანაკლებ დახელოვნებულები იყო უშუალოდ მტკვრისპირა სოფლის მოსახლეობა, განსაკუთრებით კი ტობელები (ამჟამად ნასოფლარია), წნისელები, აგარელები, საყუნეთელები, აწყურლები, მოქცეველები, ქვაბისხეველები, დვირელები, ლიქნელები, ბორჯომელები, ყვიბისელები, ახალდაბელები და სხვები.

წარსულში თევზს მხოლოდ იმ დროს იჭერდნენ, როცა იგი არ „ქვირითდებოდა“. ეს პერიოდი კი შემოდგომა-ზამთარ-გაზაფხულზე მოდიოდა. თევზს იჭერდნენ სასროლი ბადით, ფაცერით, ოჩხით, კოკოზა კოდრით, ჩანგლით, ხელობით და ტოტის დაწყვეტით. რასაკვირველია, ანეკისთაც. ამ უკანასკნელით თევზაობას ძირითადად მოზარდი თაობა მისდევდა. საინტერესოა, რომ ყველა ის იარაღი თუ მოწყობილობა წელიწადის სხვადასხვა დროს გამოიყენებოდა. მაგალითად, კოკოზას ადრე გაზაფხულზე, მდინარე რომ ოდნავ შეიმღვრევოდა. მაშინ დადგამდნენ. ფაცერი სექტიმბრიდან ნოემბრის ჩათვლით მოქმედებდა, ხოლო ოჩხით კი ზამთარში თევზაობდნენ.

ფაცერისათვის კარგ ადგილად მდინარის მოხვეული ჩქერები ითვლება. წინასწარ შერჩეულ ადგილზე წყვილად შეკრავდნენ ხის ორ გრძელ ლატანს. ამ ორი ლატანის თავის დასამაგრებლად მდინარის პირას ქვაყრილი მოეწყობოდა. რაზედაც მჭიდროდ უნდა დამაგრებულიყო საფაცრე ბოგირი. თუ მდინარის ნაპირი შემალბეული და კორდიანი იყო, მაშინ ქვაყრილი აღარ კეთდებოდა. საფაცრე ბოგირს კორდზე ამაგრებდნენ და მდინარეზე რამდენიმე მეტრით გადადიოდა. მისი წვერი, რომელშიაც ფაცერები — ხის კეტებზე დამაგრებული თავჩახვეული გოდრები უნდა ჩაეკიდათ,

ჩქერის შუა ნაწილს უსწორდებოდა. გოდორი ისე იყო მოწნული, რომ შიგ შესული თევზი უკან ველარ გამოდიოდა.

კოკოზა, გრძელი მოყვანილობის პირჩაბრუნებული გოდორია. პირი ისე აქვს ჩაბრუნებული, როგორც მოსწავლის სამელნეს. კოკოზა უშუალოდ მდინარისპირა პატარა ჩქერებში იდგმებოდა. წყალს რომ არ წაეღო, მას ქვებით ამაგრებდნენ. კოკოზაში შესული თევზი უკან ველარ გამოდიოდა. ფაცრისაგან განსხვავებით კოკოზაში უმთავრესად ხრამული შედიოდა. კოკოზას დილა ადრე და შებინდებისას ამოიღებდნენ ხოლმე. თუ შიგ თევზი იყო, ბოლოს გაუხსნიდნენ და ისე გამოჰყავდათ.

ოჩხაობა ნოემბრის მიწურულს იწყებოდა. ამ დროისათვის, მდინარის შედარებით მყუდრო და თავთხელ ადგილში რიყის ქვევისაგან აკეთებდნენ ერთი მეტრი სიმაღლის ფულურო ქვაყრილს. რომელსაც ძირში პატარა ხვრელს უტოვებდნენ. ოჩხს გუმბათის თავში დატანიებული ჰქონდა სათვალე. ძლიერი ყინვებისას წვრილი თევზი, განსაკუთრებით კი ხრამული მყუდრო და თბილ ადგილებს ეტანება. ოჩხი სწორედ ამგვარ თავშესაფარს წარმოადგენდა. ძირში დატანიებული ხვრელით თევზი შიგ შედიოდა და ინაბებოდა. პირველი ყინვების დადგომისთანავე ოჩხს ჩხრიკავდნენ. მეოჩხე წყალში ფრთხილად შედიოდა, სათვალიდან ჩაიხედავდა შიგ და თუ თევზი იყო შესული, ოჩხის ხვრელს სასწრაფოდ ქოლავდა. შემდეგ, ოჩხის თავს ცოტათი გააგანიერებდა და ამოყავდა თევზი. თევზის ამოღების შემდეგ ოჩხის თავს კვლავ მოამრგვალებდნენ. ზემო ქართლში ყველაზე კარგ მეოჩხეებად ტობელები, მინაძელები, აგარელები, აწყურლები, ყვიბისელები და ახალდაბელები ითვლებოდნენ.

ჩანგლის გამოყენებით თევზაობა ლოქოზე იცოდნენ. როგორც ცნობილია, ლოქოს შლამიანი მორევი უყვარს. ლოქოს ქერაში დახელოვნებული მეთევზე თვითონვე აკეთებდა რკინის ჩანგალს, რომელიც რკინისაგან გაკეთებულ მოკაუჭებულ და წვერმახვილა სათევზაო იარაღს წარმოადგენდა. წინასწარ დაჭერილ ბაყაყს, ლოქოს ჩანგალს ისე გაუყრიდნენ ზურგის კანში, რომ იგი არ მომკვდარიყო. თოვზე გამობმულ ჩანგალს მორევი ჩააგდებდნენ. თოკის ბოლოს ხეზე ან ლოდზე დაამაგრებდნენ. ტკივილისაგან შეწუხებული ზურგში ჩანგალგაყრილი ბაყაყი ფართხალებდა და წამდაუშვუმ ყვინთავდა, რითაც ძალაუვნებურად ლოქოს ყურადღებას იქ-

ცვდა. დაინახავდა თუ არა ლოქო მორევიდან ამოცურდებოდა და ჩანგლიანად ყლაპავდა ბაყაყს.

განსაკუთრებით სასიამოვნოსა და აზარტულს წარმოადგენდა სასროლი ბადით თევზაობა, რომელსაც „ბადაობას“ უწოდებენ ზემო ქართლში. გავრცელებული იყო ორი სახის ბადე — დიდი და პატარა. დიდი ბადის გარშემოწერილობა თორმეტ მხარს (მეტრს) აღწევდა და იგი მტკვარში სათევზაოდ გამოიყენებოდა. პატარას საკალმახედ იყენებდნენ და მისი გარშემოწერილობა ექვს მხარს არ აღემატებოდა. ამასთან საკალმახე ბადე უფრო წვრილად იყო ნაქსოვი.

მტკვარზე საბადაოდ წასვლა დილით და შებინდებისას იცოდნენ. თევზი ამ დროისათვის მშვიდია და საკვების მოსაძებნად ნაპირებისაკენ ილტვის. ბადაობისას მდინარეს აუცილებლად აღმა უნდა აჰყოლოდნენ. ასევე იქცეოდნენ კალმახზე თევზაობისას. ოღონდ, კალმახზე თევზაობა გაცილებით რთულ საქმეს წარმოადგენდა. კალმახი მეტად ფრთხილი და თანაც ძალიან სწრაფი თევზია. ამასთან ერთად იგი ყოველთვის მინასავით გამჭვირვალე პატარა მდინარეებში ბინადრობს. ყოველივე ეს ართულებდა მის დაჭერას. დახლოვნებულ მოკალმახეს ყოველთვის თან მოჰყავდა ბარით ან თოხით შეიარაღებული ერთი თანაშემწე, რომელიც მდინარის სათავისაკენ მიდიოდა და ბელტებს ყრიდა შიგ. ამღვრეულ წყალში, ერთის თქმისა არ იყოს — „თევზის დაჭერა ადვილია“. განსაკუთრებით ლამაზფორეჯიანი და გემრიელი კალმახი იცოდა ურაველის წყალმა, ძინძემ, ლღვის წყალმა, წინუზნის წყალმა, ზორეთის წყალმა და ზოგიერთმა სხვა პატარა მდინარეებმა. სამწუხაროდ, ბრაკონიერთა დაუსჯელი თარეშის გამო, რომლებიც ყველა არაადამიანური საშუალებებით წამლავენ და აფეთქებენ მდინარეებს, კალმახი უკვე რელიქტურ იშვიათობას განეკუთვნება.

არტაანის მიდამოებში (თურქეთში) შავ-მოყვითალო ნიადაგებია. პერიოდულად საქართველოს ამ ისტორიულ მხარეში, დაახლოებით ხუთ-ექვს წელიწადში ერთხელ საშინელი წვიმები იცის. კოკისპირული წვიმების შედეგად ჩამორეცხილი ნიადაგის შავ-ყვითელი მასა მტკვარში ჩადის და საშინლად ამღვრევს. აღიღებულის მტკვარი რუხ ფერს იღებს. არტაანის ტალახი აბრმავებს და აბრუებს თევზს, რომელიც ზედაპირზე აღის და ისე ტივტივით მოჰყვება მდინარეს. ასეთ პერიოდს ზემო ქართლში „ლოქობას“ უწოდებენ. ლოქობისას მდინარის ნაპირს უამრავი ხალხი მიაწყ-

დებოდა ხოლმე. ვის როგორ და რითაც შეეძლო იჭერდა თევზს. ოცდაათ წელზე მეტია მას შემდეგ, რაც მტკვარზე ლოჭობა აღარ ყოფილა. არტანის ტალახი კვლავ ამღვრევს მტკვარს, მაგრამ. ჩვენ-და სამწუხაროდ, შიგ თითქმის აღარაფერია გასაბრუებელი.

სახელმწიფოებრივი ხასიათის თევზჭერა-რეწვა თანამედროვე ზემო ქართლის მხოლოდ სამიოდე წყალსატევში წარმოებს. თევზის პერიოდული რეწვაა ფარავანზე, ტაბაწყურსა და ნაწილობრივ დიდი ხანჩალის ტბაზე. ფარავნისა და ტაბაწყურის ტბებში ხელოვნურად გაშვებულია ჭაპალა, ვერცხლისებური კობრი და სეგანის იშხანი — კალმახი. ტაბაწყურზე კარგად გამრავლდა იშხანი. რასაც ვერ ვიტყვით ფარავანზე. სამაგიეროდ, ფარავნის ტბას კარგად შეეგლა ვერცხლისებური კობრი და ჭაპალა.

მონადირეობა ზემო ქართლში, ისევე როგორც მთელს საქართველოში, სარეწაო ხასიათს არ ატარებდა. იგი ძირითადად ვასართობი და სპორტული მნიშვნელობის იყო. მართალია, ნანადირევი სახლში მიჰქონდათ, მაგრამ საბაზროდ არასოდეს ქცეულა.

ზემო ქართლის ტყეებსა და ველ-მინდვრებში ამჟამადაც ბინადრობს ირემი. აქა-იქ შველი. გარეული ღორი, დათვი, კურდღელი, მელა, ტურა, ხალთა და ზოგიერთი სხვა გარეული ცხოველი. ფრინველებიდან აღსანიშნავია კაკაბი. ტყის ქათამი, იშვიათად: გარეული ინდაური — სავათი, გნოლი, მტრედი, გვრიტი, შაშვი. ჩხიკვი, ჩხართვი და სხვა წვრილი ფრთოსანი. მტაცებლებიდან ჭერ კიდევ საკმაოდაა მიჰინო, ქორი, შავარდენი. მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მემინდვროებაში გამოყენებული ქიმიკატების, განსაკუთრებით კი ბრაკონიერთა ალერიახსნილი თარეშის შედეგად ნადირ-ფრინველთა რაოდენობა კატასტროფულად მცირდება. არცთუ შორეულ წარსულში გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე არჩვი, გარეული თხა, წავი, გარეული ბატი და იხვი.

ხანგრძლივი და ძნელად გადასატანი მძიმე ავბედობის მიუხედავად, ხალხის ყოფაში შემონახული იყო ნადირ-ფრინველზე ნადირობის ბევრი საინტერესო ხერხი და საშუალება. არტანისა და ფარავნის მტკვრის ხეობების კლდოვან ფერდობებში და აბულ-სამსარის იალალებზე ჭერ კიდევ საკმაოდაა კაკაბი და გნოლი. მათზე სანადიროდ ამჟამად, რასაკვირველია, საფანტის თოფს იყენებენ და უმოწყალოდ ჟლეტენ ბუნების ამ მშვენიერ ქმნილებას. საუკუნეების მანძილზე შეძენილი ცოდნა-გამოცდილების შედეგად, მო-

ნადიროებს კარგად ჰქონდათ შესწავლილი კაკბის ბუნება და ჩვე-
ვები, მათი ღრმა რწმენით, კაკაბი კეკლუცი და პრანჰია ფრინველია.
იგი თურმე ჭრელჭრულსა და ბრჭყვიალა საგნებს ეტანება. როდესაც
ვინმე კაკაბზე სანადიროდ წასვლას გადაწყვეტდა, ტანისამოსზე
ჭრელჭრულ ქსოვილებს, სარკისა და მინის ნატეხებს დაიკიდებდა.
ხელში დაიჭერდა ტყვიისთავიან კეტს და დილაადრიან სანადიროდ
გასწევდა. ამგვარად მორთულ-მოკაზმული და კეტით შეიარაღებუ-
ლი მონადირე კაკბების ადგილ-სამყოფელთან მივიდოდა და მზის
გულზე გაშედებოდა. მზეზე მოელვარე და ჭრელჭრულით შემკუ-
ლი უცხო საგანი ანდამატივით იზიდავდა კაკაბს. კაკბები დანახვის-
თანავე გოგმანით გასწევდნენ მონადირისაკენ და ირგვლივ შემოეხ-
ვეოდნენ. მონადირესაც ეს უნდოდა. ტყვიით დამძიმებულ ხელ-
კეტს ერთბაშად რამდენიმე კაკაბი ეჭირებოდა.

არცთუ ისე შორეულ წარსულში, დაახლოებით XX ს. დასა-
წყისამდე ჯავახეთში, უფრო ზუსტად შავნაბადასა და ცხრაწყაროს
შემოგარენის ლაქაშებში გარეული ღორის კოლტიც საკმაოდ ყო-
ფილა. გარეულ ღორზე — ტახზე ნადირობა სავაჟაკო საქმედ
ითვლებოდა. იგი დიდ ხიფათთან იყო დაკავშირებული, რადგანაც,
როგორც ცნობილია, გარეული ღორი მეტად ძლიერი და შეუპოვა-
რი ცხოველია, რის გამოც მასზე ნადირობას ყველა ვერ ბედავდა
და თანაც ამ საქმეში თოფს არ იყენებდნენ. ტახზე სანადიროდ
მხოლოდ შუბებით შეიარაღებული ძალგულოვანი ვაჟაკები მიდი-
ოდნენ.

ტახზე სანადიროდ ხუთი-ექვსი კაცი შეამხანაგდებოდა და იმი-
სათვის, რომ ვისმე ავ თვალს არ „დაეთარსა“, დილაადრიან იპარე-
ბოდნენ სოფლიდან. მათ წინასწარ ჰქონდათ შესწავლილი გარეული
ღორის კოლტის სამოძრაო ბილიკები. ბილიკის მოხერხებულ ადგი-
ლას ჩასაფრდებოდა ყველაზე უშიში და ღონიერი სამი-ოთხი შუ-
ბოსანი. სახუნდარს საიმედოდ შენიღბავდნენ და მარეკი შუბოსნები
ჯაგნარსა და ლაქაშში გაიფანტებოდნენ, სადაც ასტეხდნენ საშინელ
ხმაურსა და ყვირილს, რასაც სანადიროდ წაყვანილი ძაღლების ყე-
ფა აძლევდა ბანს. გამაყრუებელი ხმაურისაგან თავზარდაცემული
გარეული ღორის კოლტი თავის გადარჩენის მიზნით ნაცნობი ბი-
ლიკით მიექანებოდა მიუვალი ადგილებისაკენ და თავდავიწყებით
გაქანებული გარეული ღორებიდან ერთ-ერთი მაინც აუცილებლად
შეასკდებოდა შუბმომარჯვებულ მონადირეებს.

წარსულში მიმინოთი ნადირობაც იყო გავრცელებული. მიმი-

ნოს ბადისაგან გაკეთებული კაქანათით იჭერდნენ და სათანადო გაწვრთნის შემდეგ გაყავდათ სანადიროდ. მიმინოთი ნადირობდნენ მწყერზე, იხვზე და გარეულ ინდაურზე — სავათზე. ეს უკანასკნელი ძალიან ბევრი ყოფილა ნარიანის. კოდიანის, ლომის მთის და ზეკარის იალალებზე. ადრე სცოდნიათ აგრეთვე სამგლე ორმოების გამართვა, დათვის ხაფანგის დაგება. დათვის დასაფრთხობის სარეკელების მოწყობა და კიდევ ბევრი სხვა რამ.

თორისა და სამცხის ტყიან სოფლებში ფრიად პოპულარული ყოფილა ფუტკარზე ნადირობა. გამოცდილი მეფუტკრე ტყეში საგანგებოდ მიდიოდა და ფუტკარს ეძებდა. შეამჩნევდა თუ არა, მაშინვე მის სვლაგეზს საგულდაგულოდ აკვირდებოდა. როდესაც საბოლოოდ დაადგენდა მისი მოძრაობის მიმართულებას, ფუტკარს გააყვებოდა და ხანგრძლივი ძებნის შემდეგ მიადგებოდა იმ ხეს, რომლის ფულუროშიაც ბუნებრივი სკა ჰქონდა მოწყობილი. თუ ფუტკარი სჭირდებოდა, მაშინ იგი ფულუროს დაგმანავდა. მოიტანდა სკას და შებოლვის გამოყენებით თავის სკაში გადაყავდა მთელი ოჯახი. გარეული ფუტკრის ოჯახის მოშინაურობას ხანგრძლივ დროს ანდომებდა მეფუტკრე. თუ ფუტკრის ადგილზე დატოვება უნდოდა, მაშინ ასევე შებოლების საშუალებით გამოჰქონდა თაფლის გოლეულები, მაგრამ ფუტკარს ზამთრის საყოფ თაფლს აუცილებლად უტოვებდა. მიკვლეულ საფუტკრე ხეს თავის საკუთრების მათუწყებელ ჰედეს, ნიშანს უკეთებდა. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ სხვას მისი ხელყოფა უკვე აღარ შეეძლო.

თაფლთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ მეფუტკრეობა ზემო ქართლში ძალიან გავრცელებული იყო და საკმაოდ დიდი ხვედრითი წონაც ჰქონდა. აღნიშნულ ვითარებას ვახუშტის სიტყვებთან ერთად („ფუტკარნი მრავალნი, და თაფლნი კარგნი და მრავალნი“) „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარიც“ ადასტურებს. XVI ს. სამცხე-საათაბაგოს 702 სოფელი მეფუტკრეობას მისდევდა და მის ნაწარმზეც იყო შეწერილი გადასახადი თურქების მიერ. მიხ. სვანიძის გამოანგარიშებით, იმდროინდელ ზემო ქართლში 45 788 სკა ყოფილა, საიდანაც ყოველწლიურად საშუალოდ 600—700 ათას კგ თაფლს იღებდნენ.

მეფუტკრეობის პროდუქტიდან თაფლთან ერთად აღებდნენ ცვილს და ღინდგელს, რომლებსაც წარმატებით იყენებდნენ ხალხურ მედიცინაში. ცვილისაგან უწინ არაყსაც ხდიდნენ, რომელიც განსაკუთრებული არომატითა და გემოთი ხასიათდებოდა.

ზემო ქართლის მეფუტკრეობიდან განსაკუთრებულად გამოირჩეოდა ჯავახური თაფლი, რომელზედაც დიდი მოთხოვნილება იყო არა მარტო საქართველოში. არამედ მეზობელი ქვეყნების ბაზრებშიც. თანამედროვე ვითარებაში მეფუტკრეობა ცოტა არ იყოს დაკნინდა, რომლის მიზეზად ფუტკრის სხედასხვა ავადმყოფობასთან ერთად, მისი წარმოების დიდ შრომა-გარჯასაც ასახელებენ. ფუტკარს მართლაც დიდი მოვლა-პატრონობა სჭირდება, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას მალე უჩნდება ამჟამად მოარული ავადმყოფობა, რის შედეგადაც სწრაფად იღუპება.

ამრიგად, ზემო ქართლი საქართველოს ერთ-ერთი ისეთი მხარეთაგანია, რომლის დალოცვილ მიწა-წყალზე ბევრი სიკეთე ხარობს. ტყეებით დაფარული ხეობები და მთები, ტბები და მდინარეები. მწვანედ მოხასხასე წყაროიანი იალაღები, წიაღისეული სიმდიდრენი და იშვიათი ბუნებრივ-კლიმატური პირობები მრავალი საუკუნეა. რაც მშრომელ მოსახლეობას ემსახურება. ამასთან, მისი გეოკლიმატური პირობები და ბუნებრივი რესურსები საშუალებას იძლევა, რათა შეიქმნას უფრო მძლავრი ეკონომიკური პოტენციალის სახალხო მეურნეობა. ამისათვის კი სათანადოდ უნდა იქნეს გამოყენებული დღემდე დაუნჯებული რეზერვები, რომლითაც ესოდენ მდიდარია ზემო ქართლი.

კულტურულ-ეკონომიკური წინსვლა და ტექნიკური პროგრესი საქართველოს ამ რეგიონშიც განუხრელად მიმდინარეობს. კეთილ-ეწყობა და მშვენიდება სოფლები და ქალაქები. შენდება თანამედროვე სტილის ახალი კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებანი, საცხოვრებელი სახლები, დასასვენებელ-გამაჯანსაღებელი ობიექტები და ინდუსტრიული სიმძლავრეები, რომლებიც ახლებური ცხოვრებით ეხმაურებიან გარდასულ ხანათა მეტყველ მოწმეებს — ქართული მატერიალური კულტურის დიდნაშენ ძეგლებს, ეკლესია-ტაძრებს და ციხესიმაგრეებს, რომლებითაც ესეოდენ მდიდარია თანამედროვე ზემო ქართლის კუროთხეული მიწა-წყალი.

ბამოყენებული ლიტერატურა

- ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბილისი, 1955; ტ. II, თბილისი, 1959; ტ. III, თბილისი, 1973.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბილისი, 1973; ტ. III, თბილისი, 1979; ტ. IV, თბილისი, 1973.
- ივ. ჭავჭავაძე ილი. ტ. III, თბილისი, 1982.
- ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1964.
- ს. ჭიჭია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წიგ. III, თბილისი, 1958.
- ს. მაკალათია. მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938.
- ტ. ჩუბინიშვილი. ამირანის გორა, თბილისი, 1963.
- ლ. მთლადინი. ქართული ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური შეთხაზული რაოდენობები), თბილისი, 1963.
- ილი. მაისურაძე. მტკვრის მტკვარზე (თ. სასოკიასაჟში მიმდევნილი კრებული), თბილისი, 1959.
- გ. სეჯაძე. ბორჯომის სეზონი, თბილისი, 1969.
- ლ. ნარტაშვილი. საქართველოს ფრანკური გეოგრაფია, ნაწ. II, თბილისი, 1970.
- ჭალბაძე. მემორუარები მესხეთ-ჯავახეთში. სამეფო ნაშრომი მოთავსებულია კრებულში: „მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბილისი, 1972.
- მ. მაკალათია. მესაქონლეობა მე-ხეტი. სამეფო ნაშრომი მოთავსებულია კრებულში: „მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბილისი, 1972.
- გ. გასიტაშვილი. ხის დამუშავების ხალხური წესები მესხეთ-ჯავახეთში. სამეფო ნაშრომი მოთავსებულია კრებულში: „მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბილისი, 1972.
- შ. ლომსაძე. სამცხე-ჯავახეთი, თბილისი, 1975.
- თ. ჩიქოვანი. მესხეთი (სამცხე), თბილისი, 1979.
- თ. ჩიქოვანი. ჯავახეთი, თბილისი, 1982.
- ნიხ. სვანიძე. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს სოფლის მეურნეობა XVI საუკუნეში, თბილისი, 1984.
- დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. თბილისი, 1985.

ს ა რ ზ ე ვ ი

ტაშისკარიდან არსიანამდე
გმირული წარსულის ფურცლები
ხალხური ხუროთმოძღვრება
სამეჯრნეო ყოფა
გამოყენებული ლიტერატურა

რედაქტორი ზ. ებანოიძე
მხატვარი ვ. მკედლიშვილი
მხატვრული რედაქტორი ლ. ლვინჯილია
ტექნიკური რედაქტორი ვ. ხუციშვილი
კორექტორები: ე. უვანია, გ. მალანია
გამომშვები ნ. ჩხეტიანი

ს. ბ. № 5288

გადაეცა წარმოებას 12.05.86. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19.01.87.
ჟე 01213. საბეჭდი ქაღალდი № 1. 60×84¹/₁₆. გარნიტური ვენა.
ბეჭდვის ხერხი მალალი. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 7,91+ჩაყრა 0,46.
პირ. სალ.-გატ. 8,14. სააღრ.-საგამომც. თაბახი 7,03.
ტირაჟი 10 000. შეკვ. № 1475.
ფახი 30 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

380060 ქ. თბილისი, ვაჟა-ფშაველას პრ. მედქალაქი,
II სასწ. კორპ., საქ. სსრ გამსახკომის № 4 სტამბა.
380060, რ. Тбилиси, пр. Важа-Пшавела, Медгородок,
II учеб. корп., Типография № 4 Госкомиздата Груз. ССР.

